

774 JOL 15

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Tomus XXVIII.

**HUNGARIA
SZEGED**

2004

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Tomus XXVIII.

**HUNGARIA
SZEGED**

2004

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA**

A kötet a Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének kiadványa

Redigunt

Gyula Wojtilla et Szabolcs Felföldi

Szerkeszti

Wojtilla Gyula és Felföldi Szabolcs

Műszaki szerkesztés:

Annus Gábor

BÁSTI ÁGNES

A sálá az Atharva-védában

(MEGJEGYZÉSEK ÉS FELVETÉSEK)

Amikor a történész a védikus kori India mindennapjait igyekszik megismerni, hamar rájön, hogy ebben az esetben különösen igaz, hogy a történelem a szavak történelme. A címben szereplő *sálá*¹ szó az *Atharva-védában* (a továbbiakban AV) és később a szó tágabb értelmében 'házat' jelöl, ami több jelentést is magában foglal, mint 'istálló', 'pajta', stb. – olvashatjuk a *Vedic Index* definícióját.² A definíció jól sejteti a problémát: a szó jelentése korszaktól és kontextustól függően változhat.

Jelen tanulmány szerzője az *Atharva-védában* előforduló *sálá* fogalom körüljárását tűzte ki céljául, két himnusz, az AV III, 12 és az AV IX, 3 kontextusára támaszkodva.³ A témát feldolgozó két ismert és idézett klasszikus cikk L. Renou *La maison védique* című tanulmánya⁴ és H. Zimmer *Altindisches Leben* című könyvének vonatkozó fejezete.⁵ Bár mindkettő fontos és máig elfogadott megállapításokkal gazdagította a szakma irodalmát, a szövegek vizsgálata során úgy éreztük, felvetődik még néhány olyan kérdés, amivel izgalmas lenne foglalkozni. Ezelőtt azonban fontos tisztáznunk néhány, a problémához közelebb vezető kérdést.

A védikus korszak Indiájának történetét sok szempontból képlékeny, még mozgásban lévő népcsoportok alakították – az árják és a nem-árják. Ennek az állandó változásnak a helyes értelmezése már önmagában is kihívást jelent a történész számára. A kihívás azonban még nagyobb: a korszakra vonatkozóan nem bővelkedünk sem régészeti leletekben, sem történeti munkákban. A kor embere nem ismerte a történetírás műfaját, idő és tér egyaránt lényegtelen volt számára. Így a történész arra kényszerül, hogy irodalmi alkotásokban keressen történeti utalásokat és apró darabokból rakja össze a kor történe-

¹ A tanulmányban szereplő szanszkrit szavak a könnyebb kezelhetőség és érthetőség érdekében magyaros átírásban szerepelnek. Fontos megjegyeznünk, hogy nem filológiai, hanem történeti elemzést tart kezében az olvasó.

² *Vedic Index of Names and Subjects. Vol. I–II.* Ed. by A. A. Macdonell–A. B. Keith. *Indian Texts Series.* Delhi 1967³, 376 (VINS I–II).

³ Ez a két, klasszikusan ismert *sálá*-himnusz; ezeken kívül a szó maga előfordul még az AV V, 31, 5; VI, 106, 3; VIII, 6, 10 és a XIV, 1, 63 verseiben.

⁴ Renou, L.: *La maison védique.* *Journal Asiatique* 1939, 481–504 (Renou 1939).

⁵ Zimmer, H.: *Altindisches Leben. Die Cultur der Vedischen Arier nach den Samhitá dargestellt.* Berlin 1879, 141–157 (Zimmer 1879).

tét.⁶ Ezeknek az irodalmi alkotásoknak pedig két fő jellemzőjük a túlárado fantázia és valamiféle csodálatos absztrakciós képesség.⁷

A védikus szövegeket szóban alkották és szájhagyomány útján maradtak fenn; a legkorábbi írásos változat a Kr. u. 11. századból való. Korabeli eseményekről szólnak és korabeli gondolatokat hordoznak, nem pedig egy időben és térben külső (azaz történeti) szemszögből láttatják ezeket. Egyfajta pillanatképek – ahogyan Witzel fogalmaz⁸ – melyek betekintést engednek egy adott kor és adott terület politikai és kulturális életébe. Tovább idézve Witzel szellemes megfogalmazásait – egyfajta szóbeli történelemmel találkozunk, mely ma is ugyanolyan élő, mint több ezer évvel ezelőtt.⁹ Nem az utókornak szól, nem is nekünk, történészeknek, hanem azoknak, akik maguk is jól ismerik (ismerték) azt a szituációt (azokat a dolgokat), amely a sorok mögött rejlik. A himnuszokat javarészt bráhmanák alkották, – igen gyakran önmaguk számára. Így aztán bennük rejlik azok összes célja és érdeke, mindemellett pedig beleláthatunk mindennapi életükbe, megismerhetjük kultúrájukat és szokásaikat.

A védikus szövegek ezen általános jellemzése után foglalkozzunk konkrétan az *Atharva-védával*, melynek – mint a bevezetőben említettük – két himnuszt fogjuk a későbbiekben tárgyalni. Az AV a közép-védikus szövegek, az úgynevezett 'mantra-irodalom' egy darabja, és bár gyakran a legkésőbbi (legfiatalabb) védaként emlegetik, ez a megállapítás mégsem állja meg a helyét. Nyelvezete ugyan valóban egy újabb nyelvi stádiumot mutat, tartalma azonban sok helyütt igen archaikus (több olyan himnusz is tartalmaz, amelyek a legrégebbnek tartott *Rig-védában* is szerepelnek). A korabeli anyagi kultúra, szokások, hitvilág és a mindennapi élet kérdéseire keresett válaszok hihetetlenül gazdag forrása.¹⁰

A védikus kánon egészét különböző családok (iskolák) hagyományozták az utókorra. Fontos megjegyeznünk, hogy egy-egy ilyen iskola egy meghatározott terület meghatározott bráhmana közösségét jelenti, amelyek mind saját szertartásrendet és recitálási módot alakítottak ki. Eredetileg tehát nem létezett a védikus szövegek kánonja, csupán olyan szövegeké, amelyeket az egyes iskolák elfogadtak.¹¹

Az *Atharva-véda* bráhmanák által összegyűjtött anyaga elég korán két részre szakadt, s így két recenzió alakult ki: a Pippaláda vagy Pippaládi alapította *Paippaláda* és

⁶ Witzel, M.: Early Indian History: Linguistic and textual parametres. In: *The Indo-Aryans of Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity*. Ed. by G. Erdosy. Berlin–New York 1995, 92 (Witzel 1995).

⁷ Schneider, U.: Indisches Denken und sein Verhältnis zur Geschichte. *Saeculum* 9 (1958), 156.

⁸ Witzel 1995, 91.

⁹ Witzel 1995, 91.

¹⁰ Witzel, M.: The Development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu. In: *Inside the Texts, Beyond the Texts. New Approaches to the Study of the Vedas*. Ed. by M. Witzel. *Harvard Oriental Series. Opera Minora* 2. Cambridge 1997, 275 (Witzel 1997).

¹¹ Witzel 1997, 259.

a Saunakáról elnevezett recenzió.¹² A *Paippaláda*nak létezik egy kásmíri kézírata is, mely valószínűleg 1519-ben íródott. A *Paippaláda* sok száz verssel bővebb a *Saunaká*-nál, ám ez utóbbi sokkal jobb állapotban maradt ránk. Az 1951-ben előkerült orisszai kéziratok feldolgozása igen lassan halad – az általunk feldolgozott két himnusz közül is csak az egyik, az AV III, 12 esetében tudtuk felhasználni az ebben szereplő variánst. Így alapverzióként általában a *Saunaka* használatos, a másik két recenzió a bizonytalan olvasatok vagy szövegi eltérések értelmezésekor lehet segítségünkre.

Az *Atharva-véda* datálásában a vas megjelenésének ideje szolgál támpontként, ugyanis ez a szöveg említi először a vásat. Ez azt jelenti, hogy az *Atharva-véda* megszerkesztése kb. Kr. e. 1200–1150 körülre tehető.¹³

Ezt az időszakot több fontos változás jellemezte. A *Rig-védában* szereplő ötven törzset a kuruk, majd nem sokkal később a pancsálák hegemoniája váltotta fel. Ezzel együtt a földrajzi és a politikai központ a mai (keleti) Pandzsáb és Haryana területére tolódott el.¹⁴ Egészen pontosan, a *Paippaláda* recenziót ezen a kuru területen állították össze. A *Saunaka* szöveg pedig földrajzilag a pancsálák földjéhez köthető, amely Kelet-Uttar Pradés és Kausámbi területét jelenti.

A négy varna intézményének szentesítése a *Rig-véda* X, 90 himnuszában erősödő társadalmi differenciálódást hozott magával. Az állattenyésztés folytatása mellett egyre fontosabb szerephez jutott a mezőgazdaság, amelyben kiemelt szerepet kapott a rizstermelés. Mindezek a körülmények olyan politikai, gazdasági és társadalmi változásokat eredményeztek, melyek a kuru hatalom megerősödéséhez és a bráhmanák által képviselt rituális élet bonyolódásához, komplexebbé válásához vezettek.¹⁵

Ez a társadalom, melynek történetét (a már említett határok között) és kultúráját a védikus szövegekből ismerhetjük meg, törzsi társadalom volt, melynek alapegysége a család. Több család nemzetséget alkotott, a nemzetségek pedig törzsekké szerveződtek. Maga a család is nagycsaládot jelentett, melynek tagjai együtt, csoportokban éltek. A korszak, mint fentebb már érzékeltettük, egy átmeneti kor volt, egy szinte állandó mozgásban lévő társadalommal. Igen izgalmas kérdés tehát, hogy a *sálá* jelentései mennyiben tükrözik vagy követik ezt a mozgást. A kérdés már csak azért is érdekes lehet, mert nem csupán a civilizációtörténet egy szeletét világítja meg, hanem a védikus társadalom szerkezetének megértéséhez is közelebb vihet.

A *sálá* jelentése a Monier-Williams szótár szerint 'ház', 'épület', 'csarnok', 'nagy terem', 'kocsiszín', 'pajta', 'istálló'.¹⁶ Mayrhofer gyűjteményében az 'épület', 'ház',

¹² A kérdésről bővebben lásd Gonda, J.: *Vedic Literature*. Wiesbaden 1975, 267–311 (*Samhitás and Bráhmaṇas*); Hoffmann, K.: Textkritisches zur Paippaláda-Samhitá. In: *Sanskrit and World Culture*. Ed. by W. Morgenroth. Berlin 1986, 457–461.

¹³ Witzel 1997, 263.

¹⁴ Witzel 1997, 266–267.

¹⁵ Witzel 1997, 267.

¹⁶ Monier-Williams, M.: *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi 1993², 1067.

'kunyhó', 'istálló' jelentéseket sorolja fel.¹⁷ A buddhizmusban oly fontos *szála* (a szanszkrit *sálá* páli formája) a szótárban¹⁸ 'nagy, zárt, fedett terem', 'csarnok', 'ház', 'kunyhó', 'pajta', 'istálló'. Szóösszetételekben az *aggiszála* 'csarnok tűzzel', az *ászanaszála* 'terem ülőhelyekkel', a *jadnyaszála* 'az áldozat terme'; de létezik *rathaszála*, azaz 'kocsisín' és *hatthiszála* 'elefántistálló' jelentése is. Ezek a szóösszetételek jól rávilágítanak arra, hogy mi mindent is neveznek *sálának*; vagy hányféle funkciót töltött be a *sála*. Ha a német *Saal*, angol *hall* vagy szlovák *sála* szavakra gondolunk, a hasonlóság szembetűnő. Ha feltételezzük, hogy az etimológiai hasonlósághoz tartalmi hasonlóság is társul, akkor ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a *sála* mindenképpen egy nagyobb építmény lehetett, amelyet ugyan gyakran 'házként' emleget a szakirodalom, ám ez véleményünk szerint egyfajta leegyszerűsítés, afféle 'munkaterminus', amellyel könnyebb dolgozni. A *sála* ennél többet jelent.

A ház fontossága az *atharva* irodalom egyik jellemvonása – írja Renou, a 20. század egyik legjelentősebb védatudósa, már említett cikkében.¹⁹ Ez a tanulmány részletes képet fest a védikus (egészen pontosan a késővédikus) házról és annak építéséről, ám arra vonatkozóan, hogy valójában milyen funkciót töltött be ez az építmény és kiknek az életében, hagyott nyitott kérdéseket.

Másrészt az indiai gondolkodás egy sajátossága, hogy egy-egy fogalom többféle kontextusban is megjelenik, amelyekben egyúttal különböző jelentéseket is hordozhat.

A védikus kozmogóniák egyik típusa szerint a világ teremtése maga is olyan, mint egy házépítés. Az *Atharva-véda* X, 7, 28 verse a *Rig-véda* X, 121 himnuszában szereplő 'Aranymagzatot' (*Hiranjagarbha*, mely a 'Vizek' felett lebeg, majd beléjük hatolva megtermékenyíti őket) a 'kozmosz oszloppal', a *szkambhá*-val azonosítja, mely a világegyetem tartóoszlopa, fenntartója.²⁰ A *szkambha* ugyanakkor a ház tartópillére is a profán világban. Az építkezés leírásakor azonban nem csupán a *szkambha* fogalom használatos, hanem több kifejezéssel is találkozunk. Ezek részletes megismerésében maguk a szövegek nyújthatják a legnagyobb segítséget.

Az *Atharva-véda* III, 12²¹ himnusza a következőképpen hangzik:

1. „Éppen itt építetek fel (*ni minómi*) egy szilárd lakóhelyet (*sála*), biztosan álljon olvasztott vaját locsolóként. Ó, lakóhely, hadd lépjünk beléd összes hősöstül, jó hősöstül, sértetlen hősöstül!”

¹⁷ Mayrhofer, M.: *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Band II. Lieferung 18.* Heidelberg 1995, 631.

¹⁸ Rhys-Davids, T. W. – Stede, W.: *Pali-English Dictionary.* Delhi 1993, 706.

¹⁹ Renou 1939, 499.

²⁰ Ehhez lásd még: Vajda L.: Rítustanulmányok. A ház középoszlopának szakrális szerepéhez. *Ethnographia* 62 (1951), 57–62.

²¹ A *Paippaládában*: III, 20.

A *mi* igető itt az oszlopok felállítását jelenti; a másik ezt a tevékenységet (a *szthúná* felállítását) leíró ige az *uc-chri* (*ud+sri*), mely inkább helyénvaló.²² Alapjelentése 'megerősít', 'rögzít', 'felállít', 'alapoz'. A *ni* prepozícióval 'besüllyeszt', 'beás', 'rögzít' jelentést kap. Gondolhatunk tehát az oszlopok besüllyesztésére, ami szükséges ahhoz, hogy azok biztosan, biztos alapokon álljanak.²³ Az olvasztott vaj a termékenység, a jólét, gazdagság szimbóluma.

2. „Éppen itt állj szilárdan, ó, lakóhely! Lovat bíróként, tehenet bíróként, boldogságot bíróként, erőteljességet bíróként, olvasztott vaját bíróként, tejét bíróként nagy jószerecsé céljára siess²⁴ előre!”

A két himnuszban több szöveghely is arra enged következtetni, hogy az állatok szorosan a 'házhoz' tartoznak, azaz a ház a szálláshelyük (AV III, 12, 3; AV III, 12, 7; AV IX, 3, 13–14). Lehetséges tehát, hogy a *sálá* nem csupán egy épületet, hanem inkább valamiféle épület-együttest jelentett – a házat és az udvart együtt.

3. „Te magtár (*dharuni*) vagy, ó, lakóhely! Magas tetejű, megtisztított gabonájú. A borjú hozzád menjen, a fiú, a tehenek este odaözönlőként.”

A *dharuni* szó *hapax legomenon*. Jelentése problémás; Zimmer 'tágasnak' (*geräumig*)²⁵ fordítja, Whitney fordításában hombár (*garner*); ő is hangsúlyozza azonban az első félvers bonyolultságát.²⁶ Bloomfield szerint a szó a *dhruva* 'biztos', 'erős', 'szilárd' jelentésű szóval áll rokonságban, s így *supporter*ként fordítja,²⁷ mely szintén többértelmű: 'tartóoszlopot' is jelent – a metafora jól illeszkedik a himnusz mondánivalójához. Etimológiailag a *dharuni* talán a *dhri* 'tart', 'összetart' igetővel hozható kapcsolatba. Gondolhatunk arra, hogy a betakarított terményeket is ebben az épületben tárolták, de lehet, hogy ez a magtár szimbolikus értelmű: a *sálá* 'feladata', hogy összetartsa a hozzá tartozókat.

Sátvalekar kommentárja szerint²⁸ a háznak magas helyen kell épülnie és magasnak is kell lennie, ugyanis abba tiszta szél fúj be, ami megóvjá lakóit a betegségektől.

4. „Ó, Szavitar, Váju, Indra, Brihaszpati ezt a lakóhelyet előre ismerve építse fel. A Marutok locsolják olvasztott vajjal és vízzel; Bhaga király mélyítse a szántásunkat.”

²² Renou 1939, 488.

²³ Zimmer 1879, 153.

²⁴ Esetleg 'emelkedj'.

²⁵ Zimmer 1879, 150.

²⁶ *Atharva-veda-samhita. Vol. I.* Transl. by W. D. Whitney. Delhi–Varanasi–Patna 1962, 105 (Whitney 1962).

²⁷ *Hymns of the Atharva-veda.* Transl. by M. Bloomfield. *Sacred Books of the East Series. Vol. XLII.* Ed. by F. M. Müller. Delhi 1973, 345 (Bloomfield 1973).

²⁸ *Atharva-veda I–V.* Ed. D. Sátvalekar. Páradí [é.n.].

A szántás mélyítése (*ni krishim tanotu*) arra a szokásra utalhat, mely szerint építés előtt kiválasztották a ház helyét, azt bevetették, és megvárták a termést. Ha nem termett, az azt jelentette, hogy nem megfelelő a hely, így oda nem építettek. A terület megfelelő előkészítése ugyanolyan fontos volt, mint maga a házépítés. A *sjénajága* szertartás nem csak ezt szolgálta, hanem az újonnan elkészült ház védelmét is a gonosztól, előre nem látott akadályoktól.

A házat szabályosan megtervezték és kimérték.²⁹ Az olvasztott vajnak és a víznek szintén rituális szerepe van: ezek a ház megszentelésének eszközei.

5. „Ó, építés felesége [úrnője] (*mánaszja patni*)! Menedék, kedves istennő, kezdetben az istenek által lettél megcsinálva. Fűbe öltözőként légy jóakaratu, azután adj nekünk vagyont nagy hőssőtül.”

A *mána* 'kimérés', 'építés', 'épület', 'ház' jelentései is ismereteseek. Ebből kiindulva a *mánaszja patni* kifejezést kétféleképpen is érthetjük: 'az építés, építkezés (tudományának) felesége, úrnője' vagy pedig egyszerűen 'az elkészült épület úrnője, asszonya'. Érdekes az is, hogy a szövegben a nőnemű *patni* szó szerepel. A *Rig-véda* IV, 54 himnuszában szó van a mező uráról (*ksétra pati*), aki azonban hímnemű, úgy, ahogyan az AV IX, 3, 12 versében szereplő *sálápati* is. Érdekes arra is felhívunk a figyelmet, hogy itt szintén a *ni - mi* ige szerepel, azaz az istenek 'oda rögzítették, állították' az építés, épület úrnőjét úgy, ahogyan a házat is megfelelően rögzíteni kell. Amikor a ház elkészül, akkor beleköltözik a ház szelleme is – talán lehetséges, hogy szokás volt valamilyen áldozatot bemutatni a ház építése alkalmából; gondoljunk csak híres balladákra, a Kőműves Kelemenre.

Bloomfield kommentárja szerint a *mánaszja patni* megszólítás magát a házat (*sálá*) illeti – miután a ház elkészült, azt isteni tulajdonságokkal ruházzák fel (istennek tekinthet), ugyanis lakóinak sorsa (jóléte vagy nyomora) ettől kezdve tőle függ.³⁰

Elképzelhető, hogy Bloomfieldnek igaza van. A ház ugyanis menedéket nyújt; az pedig, hogy kezdetben az istenek készítették el, arra a tanulmányunk elején felvetett gondolatra enged visszautalni, mely szerint a földi világ az égi világ tükörképe – ahogyan az emberi cselekedetek is a kezdetben elvégzett (mintaként szolgáló) isteni cselekedetek megismétlései.³¹ Az egyéni lakóhely elkészítése tehát a világ-lakóhely megteremtésének utánzása.³² „Egy hagyományos társadalomban a múltra történő utalások gyakoriak, és általában a helyes viselkedés elfogadott mintáiként szerepelnek...”³³

²⁹ A *má* ige főalapesetű jelentése 'kimér', 'kijelöl', általánosabban 'épít', 'felállít'.

³⁰ Bloomfield 1973, 346.

³¹ Bővebben erről lásd Eliade, M.: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest 1998, 59 és köv.

³² Vö. AV IX, 3, 11: „Ó, lakóhely, aki téged megépített, aki összehordta az erdei fákat szaporodásra, az mint legmagasabb *Pradsápati* csinált téged.”

³³ Gonda, J.: *The Indra Hymns of the Rigveda*. Leiden 1989, 37.

Griffith kommentárja szerint a *mánaszja patni* a házépítés istennője, akit kezdetben azzal bíztak meg az istenek, hogy az embereket beavassa a házépítés tudományába.³⁴

Renou megállapítása szerint a *mánaszja patni* kifejezés arra enged következtetni, hogy a *sálá* az, ami egy nagyobb (épület)együttes része,³⁵ nem pedig a *sálá* maga a nagyobb egység. Sajnos ennek az épületegyüttesnek a mibenlétét nem tisztázza. Agrawala megjegyzése szerint létezik egy nagyobb ház, a *mána*.³⁶ Tekintetbe véve azt, hogy a *sálá* az általunk ismert két himnusz tanúsága szerint hányféle funkciót betöltött, gondolhatunk esetleg arra, hogy a több, egymással szoros kapcsolatban álló, különböző célt szolgáló épületek mindegyikét *sálának* nevezték. Ebben az esetben a szót egy nagyon általános, sok mindent magában egyesítő kifejezéssel kellene fordítanunk; a himnuszokat tekintve szó van ugyanis házról, istállóról, magtárról, áldozati helyről is. A magyar *szállás* szó (bár etimológiai rokonságát a *sálával* nem tudjuk tisztázni) talán alkalmas lenne erre: az istálló az állatok, a ház az emberek, a magtár az élelmiszer, az áldozati hely pedig az istenek szállása. A kifejezés azért is szerencsés, mivel – ahogyan majd látni fogjuk – egy másik fontos kérdés is felvetődik a *sálá* fogalom magyarázatakor: mennyire volt ez az építmény állandó? A *szállás* szó ebből a szempontból is megfelelően képlekenynek mutatkozik: részben állandóságot, részben pedig ideiglenességet sugall.

A 'fű' (*trina*) talán a zsúptetőre vonatkozik,³⁷ ami beborítja, körülöleli és védelmezi a házat – egy jó szellemhez hasonlóan. Ugyanezzel a képpel találkozunk az AV IX, 3, 17 versében: *trinairávrítá paladán vaszáná... sálá* – a fűbe/szalmába öltözött ház képe tárul elénk. Zimmer leírása ugyanerre enged következtetni.³⁸

6. „A rend (*rita*) által emelkedjen a gerenda (*vamsa*) a tartóoszlop (*szthúná*) fölé. Ijesztőként uralkodva űzd el az ellenségeket. A te házaid (*grihánám*) lakói ne legyenek sértettek. Ó, lakóhely! Éljük száz őszt összes hősöstül!”

Ebben a versben mind a *griha*, mind pedig a *sálá* szó előfordul. A megszólítás a *sálát* illeti, a 'te házaid' (*griha*) így a *sálá* házaira utalhat. Nem mellékes az sem, hogy a *griha* többes számban szerepel.³⁹ A *griha* védikus kori házat jelent, s a *Vedic Index* definíciója alapján azonosítható lenne a *sálával*.⁴⁰ Nem gondolhatjuk azonban, hogy szinonimákról van szó, már csak az idézett szöveghely miatt sem. Mindazonáltal a *sálá*

³⁴ *Hymns of the Atharvaveda*. Transl. by R. T. H. Griffith. *The Chowkhamba Sanskrit Studies*. Vol. LXVI–LXVII. Varanasi 1968, 98 (Griffith 1968).

³⁵ Renou 1939, 499.

³⁶ Agrawala, V. S.: *Indian Art*. Varanasi 1965, 42 (Agrawala 1965). Vö. a *mánaszja patni* kifejezéssel kapcsolatosan írottakkal.

³⁷ Whitney 1962, 106.

³⁸ Zimmer 1879, 153.

³⁹ Vö. AV IX, 3, 23.

⁴⁰ VINS I, 229–231.

szó megjelenése nem vált akadályává egyéb, hasonló jelentést hordozó szavak (mint jelen esetben a *griha*) továbbélésének.⁴¹ Feltételezésünk megegyezik Karambelkar⁴² leírásával, amely szerint a *sálá* egy nagyobb egység, mely több épületrészt foglal magába, ahol az állatok és a termények is helyet kapnak. A kontextus alapján megkockáztatjuk azt a felvetést, hogy míg a *griha* a tényleges emberi lakóházat jelentette, a *sálá* egy ennél általánosabb, többféle épületre alkalmazott terminus.

A *vamsa* 'bambuszrudakat', 'felhasítatlan bambuszt' jelent, melyeket párhuzamos sorokban helyeztek el a tető kialakításakor. A bambuszokat keresztirányban zsinórok, kötelékek (*nahana*) tartották össze, végüket pedig egy erős fűből font kötéllel (*prá-náha*) erősítették oda (az oszlopokhoz) (AV, IX, 3, 4). Két munkafolyamatot lehet megkülönböztetni; az elsőben a hasítatlan bambuszok hálójá fölé keresztirányú hasított bambuszokat helyeztek el, ami egy négyzet alakú keretet formázott. A második lépésben ezt több szalma (*barhana*)-réteggel fedték (*szambabarha*: AV, IX, 3, 3). Ezt ismét hasított bambuszbotokkal borították, a felső és az alsó rétegeket pedig csomókkal (*granthi*) rögzítették (AV, IX, 3, 3).⁴³

Létezett egy középső (fő) bambuszrúd, a *madhjama vamsa*. Azt is megtudjuk, hogy a rituális célokra szolgáló építmények *vamsái* nyugat-keleti irányban, míg a világi építményeké (*sálá*) dél-északi irányban helyezkedtek el.⁴⁴

Az 'ősz' itt évet jelent.

7. „Ahhoz jöttek a fiatal fiúk, a borjúk, a mozgó teremtményekkel a *parisrút* köcsögéig, az aludt tej korszóival.”

A mozgó teremtmények valószínűleg a háziállatok. A *parisrút* növényekből, talán józognövényekből készült üdítőital; esetleg sörféle.

8. „Ő nő, hozd elő a teli köcsögöt, az olvasztott vajnak ezt az *amritával* egyesített áramlását. Ezeket az ivókat *amritával* kend be, az áldozott és a teljesített [jótékony tett] őrizze ezt [a házat].”

Az *amrita* szó szerint 'halhatatlant' jelent; folyadékként valamiféle életelixír, nektár lehet.

A 'teljesített, jótékony tett' szó szerint az 'áldozatokat' (*istápúrta*) jelenti, melyeket az égben 'tárolnak', azaz nem merülnek feledésbe és egyszer elnyerik jutalmukat; ezenkívül a bráhma-nak jutalma is, akiknek szerepe az *Atharva-véda* tanúsága szerint egyre fontosabbá és nélkülözhetetlenebbé vált. Míg a *Rig-véda* korának embere sokkal személyesebb kapcsolatot tartott fenn isteneivel, és közvetlenül szólította meg őket, az *Atharva-véda* mágikus szövegekben, varázslatokban, átkokban bővelkedik, melyek

⁴¹ Renou 1939, 499.

⁴² Karambelkar, V. W.: *The Atharvavedic Civilization*. Nagpur 1959, 60 (Karambelkar 1959).

⁴³ Agrawala 1965, 43.

⁴⁴ Renou 1939, 487.

nem a mindennapi ember hatáskörébe tartoznak – így tehát szüksége lesz közvetítőkre saját világa és az égi szféra között.

9. „Ezeket a vizeket hozom elő, betegség nélkül, betegség megsemmisítőként; elindulok a házak (*griha*) felé a halhatatlan tűzzel együtt.”

Megegyezik az AV IX, 3, 23 versével. A 'betegséget', *jaksmát* egy démonnak képzeltek, aki a testbe lépve betegséget okoz.⁴⁵

A tűz 'halhatatlan' jelzője arra a fontos szabályra utal, mely szerint az egyszer meggyújtott tűznek állandóan égnie kellett, soha nem volt szabad kialudnia.⁴⁶

A himnusz az úgynevezett *paustikáni* kategória darabja: ezek a himnuszok a jólétet és a veszélytől, akadályoktól való védelmet hivatottak biztosítani.

A himnuszt a középső oszlop (*madhjama szthúná*) rögzítése és felállítása közben recitálják. Miután azt felszentelték, a himnusz hatodik versét recitálják, miközben a keresztgerendát helyezik el. A nyolcadik és kilencedik vers recitálása közben belépnek a házba, kezükben a vízzel teli korsóval és a tűzzel – az élet és az áldozatbemutatás két legfontosabb kellékével.

Az AV IX, 3 himnusz értelmezése körül máig komoly viták zajlanak: szókinccshasználata alapján ugyanis nem építésre, hanem 'bontásra', 'szétszerelésre' lehet gondolni. A himnusz egyes versei a *Kausika-szútrában* (66, 22–30) egy felavatási szertartással kapcsolatosan szerepelnek, melynek tárgya egy ház.⁴⁷

Zimmer ebben valamiféle mágikus szimbolikát vél felfedezni, szerinte egy olyan varázsszövegről van szó, mely megszabadítja a házat azoktól a varázslatoktól, amelyek mint láthatatlan kötelek tartják béklyóban.⁴⁸ Griffith is hasonlóan értelmezi a szituációt: a himnusz mindenféle gonosz varázslat és átok feloldására szolgál, melyek a ház egyes részeit mint kötelek tartják hatalmukban.⁴⁹

Oldenberg⁵⁰ pedig arra gondol, hogy egy ház lebontásáról majd egy megfelelő helyre való 'áthelyezéséről' van szó.

Bloomfield a késővédikus *Kausika-szútra* (66, 22–30) alapján a himnuszt az úgynevezett *daksiná*-hymnuszok kategóriájába sorolja, melyek a bráhmanák jólétét és érdekeit hivatottak szolgálni. Egy ház fokozatos, óvatos szétbontásáról van szó, melyet azután egy bráhmanára ruháznak, aki ünnepélyes imák közepette veszi át, majd végül

⁴⁵ Bővebben lásd Zysk, K. G.: Religious Healing in the Veda. *Transactions of the American Philosophical Society* 75 (1985), 12–17.

⁴⁶ Karambelkar 1959, 60.

⁴⁷ Whitney zárójelben megjegyzi, hogy játékház, de erre vonatkozóan semmilyen más információt nem közöl (Whitney 1962, 525). Esetleg arra gondol, hogy valamilyen 'utánzó mágiát' alkalmazó szertartásról lenne szó?

⁴⁸ Zimmer 1879, 153.

⁴⁹ Griffith 1968, 434.

⁵⁰ Idézi Renou 1939, 502.

saját lakóhelyévé szenteli.⁵¹ Ebben az esetben viszont csak egy szimbolikus szétbontásról lehet szó – a lakóhelyet tulajdonképpen egyes alkotóelemeire különválasztva és felsorolva ajándékozzák a bráhmánának, aki ugyanilyen alapossággal kell, hogy birtokba vegye azt. Ha a lakóhelyet ténylegesen lebontanák, akkor meglehetősen nehezen értelmezhetővé válnának a himnusz 22–23. sorai. Elégé ellentmondásosnak tűnik, hogy egy szétszedett épületbe a végén be lehet lépni. S hogy mi a szerepe a kioldozásnak? Talán a lakóhely előző tulajdonból való megszabadításának rituális eszköze lehet – azaz szabaddá teszi a házat az új tulajdonos bráhmána számára.⁵²

Fordításunkban a himnusznak csupán a mondanivalónk szempontjából lényeges verseit közöljük.

Atharva-véda IX, 3⁵³ (részletek)

1. „A minden jó dologgal [mindennek a javával] rendelkező ház (*sálá*) támgereidáinak (*upamit*), támasztékainak (*pratimit*) és tetőgereidáinak (*parimit*) kötelékeit [összekötött részeit] (*naddhá*) kioldozzuk (*vicsritámaszi*).”

Az *upamit* szó a *Rig-védában* is előfordul két ízben, ahol egy vertikálisan állított oszlopot, ’támfát’ jelent;⁵⁴ ám Coomaraswamy vitatja ezt: szerinte az *upamit* az oszlop talpzata volt és kőből készült.⁵⁵ Ugyanakkor mind Zimmer,⁵⁶ mind pedig Renou határozottan állást foglalt amellett, hogy sem kő, sem téglát nem volt használatos a *sálá* építéskor.⁵⁷

A *pratimit* valamiféle támaszték, az *upamit*okat horizontálisan, valamilyen szögben támasztó gerenda, gyámgerenda.

A *parimit* keresztgerenda, mely feltételezésünk szerint mind az *upamithoz*, mind pedig a *pratimithoz* csatlakozott (hozzá volt kötve – a szövegben ugyanis az *vi+csrit* ’meglazít’, ’kioldoz’ ige használatos); a tetőgerinc (gerenda) szerepét tölthette be.⁵⁸

⁵¹ Bloomfield, M.: *The Atharvaveda and the Gopatha Brahmana*. Varanasi 1975, 78–79.

⁵² Vö. AV IX, 3, 12: „Hódolat annak, hódolat az adónak és a lakóhely urának (*sálápati*), hódolat az előre haladó tűznek és hódolat a te lelkednek.”

⁵³ Megegyezik a kásmíri *Paippaláda* recenzió szöveghelyével.

⁵⁴ Zimmer 1879, 153; Karambelkar 1959, 60. Bloomfield szerint azonban ezen terminusok jelentésében nem lehetünk teljességgel biztosak (Bloomfield 1973, 596), ahogyan a *Vedic Index* szerkesztői szerint sem (VINS I, 230).

⁵⁵ Coomaraswamy, A. K.: Indian Architectural Terms. *Journal of the American Oriental Society* 48 (1928), 271 (Coomaraswamy 1928).

⁵⁶ Zimmer 1879, 153.

⁵⁷ Renou 1939, 504.

⁵⁸ Lásd a 34. jegyzetet.

A szintén 'oszlopot' jelentő *szkambha* szó valószínűleg egy ősbibb változata az *upamit*, *parimit* és *pratimit* gyűjtőfogalmaként szereplő, általában 'oszlopot' jelentő *szthíná* szónak.⁵⁹

A *naddhá* kötözőanyagok, kötelékek, kapcsok, zsinegek, szíjak gyűjtőneve, melyek a házat egyben tartották.

4. „A bambuszrúdjaid (*vamsa*), kötelékeid (*nahana*), oldalaid és kötöző füved (*trina*), ó minden jó [vágott] dologgal rendelkező, kioldjuk a te kötelékeidet [megkötözött részeidet].”

A *vamsa* és a *nahana* funkcióihoz lásd AV III, 12, 6. A *trina* többféle fű, gyékény, szalma vagy nád is lehet, melyből nyalábokat, kötegeket készítettek.

A ház tetejét álló nöstényelefánthoz hasonlították, ami arra utalhat, hogy a tetőzet boltíves volt.⁶⁰ Talán úgy lehet elképzelni ezt az építményt, melynek tetőszerkezetét a boltívet formázó *vamsák* alkották, amelyeket *trinával* borítottak. Jól szemlélteti ezt a himnusz 17. versében leírt fűbe öltözött ház képe; és az AV III, 12, 5 sora is.

5. „A kapcsoknak (*szamdansa*), a szalmakévéknek (*palada*), a körülölelőnek, és most az építés feleségének [úrnőjének] kioldjuk a kötelékeit (*naddhání*).”

A *palada* 'nyaláb', 'köteg', mellyel az oszlopok közötti réseket töltötték ki.⁶¹

6. „Amely zsinórok (*sikjá*) hozzád belül kötve vannak, azokat neked kioldjuk; ha fel vagy állítva, ó, építés felesége [úrnője], légy jószágos a mi testünk számára.”

A *sikjá* szó 'kötélzetet', 'zsinórokat' jelent, amelyek a ház belsejében voltak kifeszítve, talán edények lógtak rajtuk, melyekben az áldozathoz szükséges *ghít* – 'tejet' tárolták – amely így védve volt a hangyáktól és a patkányoktól; az is lehetséges, hogy anyagokat kötöttek rájuk, s így térelválasztó szerepet is betölthettek.⁶² Bloomfield azonban egy obskurus szakkifejezésnek tartja.⁶³

7. „Áldozattartó (*havirdhána*), tűzhely (*agnisála*), feleségek ülőhelye (*patnínám szadah*) és ülőhely (*szadasz*), az istenek ülőhelye vagy, ó, isteni lakóhely!”

A *sálá* ezen különböző elnevezései egy viszonylag teljes képet adnak a nagy védikus szertartások (*srauta*) színhelyeiül szolgáló kunyhókról és egyéb építményekről – mondja

⁵⁹ Renou 1939, 497.

⁶⁰ Agrawala 1965, 43.

⁶¹ Bővebben lásd az AV IX, 3, 17 vershez írt kommentárt.

⁶² Coomaraswamy 1928, 272.

⁶³ Bloomfield 1973, 597.

Bloomfield.⁶⁴ Ahogyan már mi is megállapítottuk, lehetséges, hogy a több, különböző funkciót betöltő épület mindegyikét *sálának* nevezték; a *sála* tehát egy gyűjtőfogalom. Ez viszont nem jelenti azt, hogy szükségképpen csakis rituális funkciókról lehet szó, magánlakóhely éppúgy lehetett.

Mások azonban ezeket az elnevezéseket a lakóhely részeinek, különböző helyiségeinek gondolják.⁶⁵ Zimmer megállapítása, miszerint a „ház egyes helyiségei közül négyet neveznek meg”⁶⁶ azt sejteti, hogy szerinte talán több helyiség is volt egy-egy *sálában*.

Az *agnisála* a minden házban meglévő hely, ahol a szent tüzet őrizték. A *havidhána* az áldozat színhelye, ahol a préselésre szánt szómát is tartották, ezenkívül termény-raktárként is szolgált. A *szadasz* szó nem csupán ’ülőhelyet’, de ’lakóhelyet’, ’otthont’ is jelent, hiszen valójában azt a helyet jelenti, ahová valaki letelepszik. A feleségek ülőhelye tehát tulajdonképpen a feleségek, illetve nők lakosztálya volt; a *szadasz* a férfi lakosztály, ahol idegeneket is lehetett fogadni; az isteneké pedig az áldozat bemutatására szolgáló szoba vagy sarok.

13. „A marháknak, lovaknak hódolat, amelyek a lakóhelyen megszületnek. Ő, születésben gazdag, utódban gazdag, kioldjuk a kötelékeidet (*pásám*).”

14. „Te belül rejtéd [takarod] a tüzet, az embereket (*purusán*) az állatokkal együtt. Ő, születésben gazdag, utódban gazdag, kioldjuk a kötelékeidet.”

Ezek a versek újabb bizonyítékai annak, hogy az állatok szorosan a *sálához* tartoztak. Bár az, hogy a *sálát* kioldozzák, annak ideiglenes jellegét támasztja alá, ugyanakkor az itt születő, minden este ide visszatérő (AV III, 12, 3; AV IX, 3, 17) állatok, utódok említése mégis valamiféle állandóságot (esetleg állandó mozgást) sugall.

16. „Ő, frissítővel rendelkező, tejjel rendelkező, a földön rögzített (*nimitá*), az összes ételt hordozó lakóhely! A téged elfogadókat ne kívánd megsérteni!”

17. „Füvekkel betakartként (*trinair ávritá*), szalmába (*palada*) felöltözöttként (*vaszáná*) a lakóhely az élőlények (*dzsagat*) pihenőhelye, az éjszakahoz hasonlóan. A földhöz rögzítettként nőstényelefánthoz hasonlóan állsz lábasan.”

Renou szerint a házat borító *palada* kétségtelenül azonos a *trinával*.⁶⁷ A szövegből számunkra inkább úgy tűnik, hogy a *palada* *trinából* készült ugyan, de inkább a *sála* ol-

⁶⁴ Bloomfield 1973, 597–598.

⁶⁵ Agrawala 1965, 42; Karambelkar 1959, 60.

⁶⁶ Zimmer 1879, 154.

⁶⁷ Renou 1939, 501.

dalfalait alkotó anyag volt, míg a *trina* önmagában a tetőt borította – azaz a tetőfedéshez nem volt szükséges *paladát* készíteni belőle.

Az élőlények pihenőhelye gondolat az AV III, 12, 5 versben is fellelhető, ahol a lakóhely, mint menedék szerepel. A lábak a négy sarokoszlopot szimbolizálják, itt az elefánt lábai, ahogyan a tetőt – mint már említettük – egy álló nőstényelefánthoz volt szokás hasonlítani.

22. „Ó, lakóhely, előre megyek, feléd fordulóként, feléd, a nem sértő (*ahimszatím*) felé, mert tűz és víz, a *rita* első kapui belül [vannak].”

A tűz és a víz a *rita*, azaz a 'rend' vagy a 'világtörvény' kapui; a legfontosabb alapelemek. Mindkettőre szükség van az áldozathoz, ezért mindig kell, hogy legyenek a házban.⁶⁸ Az *Atharva-veda* korának szertartásai inkább a házhoz és a házi tűzhelyhez kötődtek; az áldozati alapelem is mindinkább a tűz lett, szemben a nagy védikus szertartásokkal, amelyek alkalmával elsősorban szómát áldoztak.

23. „Előhozom ezeket a *jaksmától* mentes, *jaksmát* megsemmisítő vizeket, a halhatatlan tűzzel együtt elindulok a házakhoz (*grihán upa*).”

Megegyezik az AV III, 12, 9 versével. A kommentárt lásd ott.

24. „A kötelékünket ne erősítsd meg, a nehéz teher legyen könnyű. Aszszonyhoz [feleséghez] hasonlóan téged, ó lakóhely, ahová kedvünk [van oda] viszünk.”

A vers a *Paippaláda* recenzióban (XVI, 41) a 19. után és a 23. előtt szerepel.

Bár az ismert fordítások kommentárjai nem jelzik, számunkra mégis úgy tűnik, hogy a vers első sora nem szervesen kapcsolódik a himnusz többi részéhez. Ami rögtön szembetűnik: a beszélő mondanivalójával szembeni viszonya megváltozik. A lakóhely kötelékeinek terhe egyszerre személyes teherré válik. A tanulmány elején pár szóban jellemeztük a korabeli társadalmat, amely szinte állandó mozgásban volt. Ha visszatérünk ahhoz a felvetéshez, amely szerint a himnusz egy *sálá* valóságos szétbontásáról beszél, akkor talán jogosan adódik a következtetés: a *sálá* egy – valamilyen mértékben még – vándorló életformának a része. Az AV III, 12, 3 és az AV IX, 3, 14 versek szintén alátámasztják ezt a feltételezést, amelynek esetleges igazolása azonban mindenképp egy külön tanulmány feladata.

Tanulmányunk elején nem azt a célt tűztük magunk elé, hogy a *sálá* fogalom mibenlétének kérdésére végleges választ adjunk. A himnuszok elemzése során sokkal inkább arra törekedtünk, hogy olyan felvetéseket fogalmazzunk meg, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy milyen sokrétű tartalom rejlik akár csak egyetlen szó mögött; és további gondolkodásra és kutatásra ösztönöznek.

⁶⁸ Vö. *Mánavadharmasásztra* III, 101.

Jelen vizsgálódásunk eredményeit – melyek alapját mindenekelőtt az *Atharva-véda* két elemzett himnusza jelenti – a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A *sálá* szó tartalmának vizsgálatakor az általa betöltött funkciókra támaszkodtunk – jelentését ezekből levezetve próbáltuk meg tisztázni.
2. A *sálá* mindenképpen bőségebb tartalommal rendelkezik, mint a magyar 'ház' fogalom. Jelenthet emberi lakóhelyet, istállót, magtárat, élelmiszerraktárt és áldozóhelyet, s ez nem jelenti azt, hogy mindezen funkciókat szükségképpen egyszerre kellett betöltenie.
3. Mivel a védákat bráhmanák szerkesztették, a bennük szereplő utalások minden valószínűség szerint az ő életükre vonatkoznak, az általuk képviselt társadalmi réteg életébe engednek bepillantást. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *sálá* valószínűleg a kor irodalmi műveltségét képviselő bráhmanához köthető.
4. Renou azon igen fontos megállapítása, mely szerint a himnuszokban leírt *sálá* kevésbé egy magán lakóhely, sokkal inkább egy rituális színhely (mivel az áldozathoz szükséges összes dolog megtalálható benne),⁶⁹ nem feltétlenül állja meg a helyét. A magán lakóhelynek éppúgy része volt (és még ma is az) egy, az istentiszteletre szolgáló helyiség vagy sarok, ahol a házi tűzhely is helyet kapott. Ha pedig egy bráhmana lakóhelyéről beszélünk, semmiképp sem meglepő az áldozati kellékek jelenléte.
5. Végezetül; a *sálá* további vizsgálatakor két dolgot tehetünk: csupán építészeti fogalomnak tekintjük, és építészeti terminusok segítségével írjuk le; vagy az építészeti külső mögé tekintünk és egy társadalmi fogalom tisztázására teszünk kísérletet.

⁶⁹ Renou 1939, 500.

ÁGNES BÁSTI

Sálá in the *Atharva-veda*

(REMARKS AND SUGGESTIONS)

The word *sálá* occurs as a new term in the *Atharva-veda*. The hymns AV 3, 12 and AV 9, 3 are known as the *sálá* hymns, which deal with building and construction. The detailed description of the structure of the *sálá* has been made by L. Renou and H. Zimmer, but there are some points concerning the function of the *sálá*, which remained unanswered.

Sálá is generally translated as 'house', but the sources indicate that it might have been somewhat more than a simple dwelling. It is quite likely that it functioned as a house, a stable, a stall, a granary and a ritual site as well. Thus from this 'functional' point of view we propose a new approach: the *sálá* might be called a 'shelter'. This word expresses the essence of the *sálá* quite well. The house is a shelter for people, the stable and the stall for animals, the granary for food and the ritual site for gods.

FELFÖLDI SZABOLCS

Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok

Közismert, hogy Stein Aurél munkásságát biográfusai több nagy szakaszra bontják.¹ A tudományos pályára való készülés periódusát követően első indiai éveiben a klasszikus szanszkrit irodalom kérdései, s ezen belül is elsősorban a Kásmír történetét feldolgozó *Rājatarāṅgiṇī* szövegkiadása, angol fordítása és kommentálása köti le (hivatali teendői mellett) Stein idejét.² Ezt követően a tudóst érdeklődése mindinkább régészeti kérdések

¹ Stein életrajzának megírása komoly kihívás, melyre számos kísérlet történt már hol több, hol kevesebb sikerrel. Mindmáig a legjobb biográfia J. Mirsky munkája: Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago–London 1977 (Mirsky 1977). Nemrégiben jelent meg A. Walker életrajzi könyve: Walker, A.: *Aurel Stein. Pioneer of the Silk Road*. London 1995 (Walker 1995). Természetesen magyar tudósok is több kísérletet tettek e gazdag élet-pálya teljes vagy részleges feldolgozására. Mára már klasszikussá váltak a fordító és barát Halász Gyula tanulmányai (így például Halász Gy.: Stein Aurél. In: Stein Aurél: *Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923, 5–16; stb). Alapos munka H. Boros Vilma könyve Stein ifjúságáról: H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. Budapest 1970. Stein Magyar Tudományos Akadémiának adományozott könyvtárának sorsára fókuszálva mutatja be a tudós életművét: Rásonyi L.: *Stein Aurél és hagyatéka. Az MTA könyvtárának kiadványai*. Budapest 1960 (Rásonyi 1960); e kiváló munka angolul is megjelent: Rásonyi, L.: Sir Aurel Stein. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1962), 241–252; illetve Kelecsényi, Á.: Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by J. Falconer–Á. Kárteszi–Á. Kelecsényi–L. Russel-Smith. Ed. by É. Apor–H. Wang. Budapest 2002, 13–32. Újfajta megközelítése emeli ki a sorból Wojtilla Gyula tanulmányát: Wojtilla Gy.: Két nemzet büszkesége: Stein Aurél emlékezete. *Magyar Tudomány* 12 (1993), 1505–1510. Lásd még Szörényi L.: Stein Aurél. In: Stein Aurél: *Ázsia halott szívében. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Szörényi L. Budapest 1986, 438–455 (Szörényi 1986). Sajnos elnagyolt és tárgyi tévedésektől sem mentes Erdélyi István cikke: Erdélyi I.: Stein Aurél régészeti munkásságáról. *Keletkutatás* 1995 ősz, 107–110. A sort persze hosszasan lehetne folytatni, elgondolkodtat azonban, hogy bár sokan és sokat írtak Stein belső-ázsiai expedícióiról, a Magyarországon csak néhány példányban megtalálható Stein könyvek egy részét (a *Serindia* második kötetét, a *Ruins of Desert Cathay* második kötetét, vagy az *On Ancient Central-Asian Tracks* című kötetet) majd' száz év elteltével én vágtam fel (!) és olvastam először a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

² *Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī or Chronicle of the Kings of Kashmir*. Ed. by M. A. Stein. Vol. I. Sanskrit text, with Critical notes. Bombay 1892. Vol. II. Translation. Bombay 1900; vö. Rásonyi 1960, 9–10; Wojtilla Gy.: Stein Aurél kasmíri szanszkrit kutatásai. *Magyar Tudo-*

irányába tereli. Az 1890-es évek második felében figyelme Belső-Ázsia sivatagi zónája, a Tárím-medence felé fordul.

1890-ben I. A. Bower, angol hadnagy a Taklamakán északi pereméről, Kucsából egy nyírfakéregre írt dokumentum töredékét hozta magával.³ A Kr. u. 6. századból származó, szanszkrit nyelvű, medicinával foglalkozó mű nyomban felkeltette Stein érdeklődését.⁴ A francia Dutreuil de Rhins, Bower nyomában újabb régi kéziratot fedezett fel, amely talán még izgalmasabb volt az angol hadnagy leleténél; de Rhins ugyanis egy olyan kézirat-töredékre bukkant, amely az ősi, indiai eredetű kharosṭhī írással készült, s így akár jónéhány évszázaddal is korábban keletkezhetett Bower leleténél; bizonyítva azt a több mint kétezer évvel ezelőtt meglévő szoros kapcsolatot, mely Indiát a belső-ázsiai térségekkel összekötötte.⁵ Stein számára az utolsó lökést az adta, amikor 1896-ban értesült a svéd Sven Hedin útjáról, aki a Taklamakán déli peremén ősi városok romjaira bukkant.⁶ A tudós elérkezettnek látta az időt, hogy a brit-indiai kormány segítségével (amelynek India belső-ázsiai előtere stratégiai szempontból kiemelkedően fontos volt) topográfiai és régészeti expedíciót indítson a Tárím-medencébe. Stein egyik legfontosabb célja a Bower és Dutreuil de Rhins írásos emlékeihez hasonló dokumentumok gyűjtése volt, hiszen ezek minden más adatnál pontosabb képet rajzol-

mány 2003, 217–222. Újabban Stein és a *Rājatarāṅginī* kapcsolataival A. Agrawal foglalkozott egy előadásban: Agrawal, A.: Kashmir-Kanyakubja Struggle: The Rajatarangini and Beyond – A Tribute to Aurel Stein. In: *Abstracts of the International Conference, 6–7 March 2004. The South Asian Legacy of Sir Aurel Stein* (<http://www.soas.ac.uk/ciaa/steinabstracts.htm> [letöltve: 2004. 03. 27-én]).

³ Vö. Rásonyi 1960, 12; Hoernle, A. F. R.: A note on the date of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 80–96; Hoernle, A. F. R.: The first instalment of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 136–196.

⁴ Stein, M. A.: *Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and Geographical Exploration in Chinese Turkestan*. London 1903, XV (Stein 1903).

⁵ Grenard, Dutreuil de Rhins útírtása szerint a kézirat származási helye az Udzsat közelében fekvő Kohmári barlang volt. Lásd még Lévi, M. S.: Notes chinoises sur l'Inde. IV. Le pays de Kharosṭra et l'écriture Kharosṭrī. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* 4 (1904), 556. A francia kutatók azonban nem juthattak be a barlangba, hogy ezt ellenőrizhessék. Nem úgy Stein Aurél, aki megvizsgálva a helyszínt 1900-ban, minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a kézirat nem származhat e barlangszentélyből. A Dutreuil de Rhins-féle dokumentum valódi származási helye így sajnos mindmáig tisztázatlan. Az eredeti publikáció számomra elérhetetlennek bizonyult: Dutreuil de Rhins, J. L.: *Mission scientifique dans la Haute-Asie 1890–1895. Vol. I–III*. Ed. F. Grenard. Paris 1897–1898 (lásd még Senart, E.: Le manuscrit Kharosṭhī du Dhammapada; les fragments Dutreuil de Rhins. *Journal Asiatique* Série 9, tome 12 (1898), 193–308; 545–548; Franke, O.: Zum Manuskript Dutreuil de Rhins. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländische Gesellschaft* 60 (1906), 477–511; vö. Stein 1903, IX, 245–246, 360).

⁶ Hedin, S.: *Through Asia. Vol. I–II*. New York–London 1899; megjelent magyarul is: Hedin, S.: *Ázsia sivatagjain keresztül*. Budapest é. n. [1902]; vö. Stein 1903, IX; Stein, M. A.: *A Journey of Geographical and Archaeological Exploration in Chinese Turkestan. From The Smithsonian Report for 1903*. Washington 1904, 748 (Stein 1904).

hattak az ősi Belső-Ázsia és India szerteágazó kapcsolatairól, valamint a Selyemút történetéről.

Stein Aurél 1900 és 1931 között összesen négy kutatóutat szervezett erre a területre, mely expedíciók rendkívüli eredményre vezettek és egyedülálló gyűjtemények létrejöttét eredményezték.⁷ Itt most nem célom, hogy teljes részletességgel mutassam be e belső-ázsiai vállalkozásokat; ezt maga Stein és mások is több ízben megtették.⁸

⁷ A szanszkrit filológiai és a belső-ázsiai régészeti kutatásokat követően Stein pályájának harmadik nagy szakaszában főképp Északnyugat India valamint Perzsia régészeti, földrajzi, történeti, nyelvészeti és vallástörténeti kérdéseivel foglalkozott (így például Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Waziristān and Northern Balūchistān. An Archaeological Tour in Upper Swāt and Adjacent Hill Tracks. Memoirs of the Archaeological Survey of India*. No. 37. Calcutta 1930; Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Gedrosia. Memoirs of the Archaeological Survey of India*. No. 43. Calcutta 1931; Stein, Sir A.: *Old Routes of Western Īrān*. London 1940 [reprint, Budapest 1994²]; stb.) természetesen időnként egy-egy tanulmány erejéig vissza-visszatérve korábbi kedves témáihoz. Egy újabb életpályaszakasz elkezdését (tudniillik Afganisztán kutatása) Stein halála gátolja meg Kabulban, 1943-ban (Rásonyi 1960, 29; Mirsky 1977, 542–547; Szörényi 1986, 454). 1999-ben Erdélyi István szerkesztésében kiadásra került egy munka, melynek célja Stein teljes bibliográfiájának összeállítása volt (*Sir Aurel Stein Bibliography 1885–1943*. Ed. by I. Erdélyi. Bloomington 1999). A kísérő-tanulmányokkal is ellátott mű azonban olyannyira hemzseg a sajtóhibáktól, hogy csak nagy körültekintéssel használható fel tudományos szempontból.

⁸ Stein belső-ázsiai expedícióit az előzetes jelentések elkészítése után (így például Stein, M. A.: *Preliminary Report on a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan*. London 1901; stb.) kétféle formában is feldolgozta. A történeteket előbb a szélesebb olvasóközönségre gondolva személyes hangvételű útibeszámolókból, később pedig a szakmai közönségnek szánt, teljes kritikai apparátussal ellátott tudományos feldolgozásokban írta meg. Az első expedícióról írott személyes útibeszámolója *Sand-buried Ruins of Khotan* címmel jelent meg (Stein 1903). Az út tudományos feldolgozása az *Ancient Khotan* címet kapta: Stein, M. A.: *Ancient Khotan. Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I–II*. Oxford 1907 (Stein 1907). A második expedícióról készült 'útikönyve' a *Ruins of Desert Cathay* két vaskos kötete: Stein, M. A.: *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–II*. London 1912 (Stein 1912, I–II), mely méretei ellenére is eltörpül a gazdag anyag tudományos feldolgozása, a *Serindia* öt monumentális kötete mellett: Stein, A.: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–V*. Oxford 1921 (Stein 1921). A harmadik utazásról ugyan előzetes beszámoló igen (Stein, M. A.: A third journey of exploration in Central Asia 1913–1916. *The Geographical Journal* 1916 aug.–sept. (Stein 1916)), 'Personal Narrative' azonban már nem készült, ellenben az *Innermost Asia* négy hatalmas kötetében a tudományos feldolgozás munkáját Stein elvégezte: Stein, Sir A.: *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān. Vol. I–IV*. Oxford 1928 (Stein 1928). Az összességében sikertelennek nevezhető negyedik útról Stein csak röviden számolt be a *The Times* hasábjain: Stein, A.: Into Chinese Turkestan. Sir Aurel Stein's expedition. Obstruction from Nanking. *The Times* 1931 July 16, 13–14 (Stein 1931), illetve tesz néhány megjegyzést az *On Ancient Central-Asian Tracks* című munkájában is, mely az első három expedíció történéseinek népszerűsítő összefoglaló.

A következőkben ugyanis a kutató által napvilágra hozott nagyszámú írott forrás egyik legjelentősebb csoportjára, a kharoṣṭhī dokumentumokra koncentrálok. E dokumentumok nagy számukból, korukból és jellegükből fakadóan egyedülálló jelentőségűek a késő-ókori Selyemút mentén élő belső-ázsiai népesség mindennapjainak megismerése szempontjából. Stein műveiben ugyan hosszasan foglalkozik a kharoṣṭhī forrásokkal, de sohasem készítette el a 30 év alatt előkerült teljes anyag együttes vizsgálatát, tudományos értékelését vagy a régészeti leletanyaggal való alapos összevetését. Erre érdekében azóta sem került sor.

Jelen tanulmányban a kharoṣṭhī anyag előkerülésének pontos körülményeit vizsgálom, kitérve a dokumentumok további sorsára, egyúttal rávilágítva néhány megoldatlan problémára is. Végül kísérletet teszek Stein régészeti módszereinek, valamint a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumokhoz fűződő kapcsolatának rövid értékelésére is.⁹

*

Stein Aurél 1900 tavaszán Srinagarból indulva a Hunza-völgyön keresztül hatolt át a Pamíron és jutott el Kasgárba. Innen a Taklamakán déli peremén Khotan felé vette az irányt, ahol felkészült a 'homokba temetett városok' kutatására. A tudós előbb Jótkant, a khotani közigazgatási terület régi fővárosát mérte fel,¹⁰ majd a Hedin által felfedezett

lása: Stein, Sir A.: *On Ancient Central-Asian Tracks. Brief Narrative of three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China*. London 1933 (Stein 1933). A három 'útbeszámolóból' magyar fordítás is készült Halász Gyula tollából (a tudományos feldolgozások fordítására nem került sor). A *Sand-buried Ruins of Khotan, Homokba temetett városok*. Budapest é. n. [1908] (Stein 1908); a *Ruins of Desert Cathay, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 1913 (Stein 1913); az *On Ancient Central-Asian Tracks* pedig *Ósi ösvényeken Ázsiában. Három kutató útja Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Budapest 1934 (Stein 1934) címmel jelent meg magyarul. Elkészült a harmadik útról írott előzetes jelentés (Stein 1916) magyar fordítása is: Stein A.: *Indiából Kínába. Harmadik útja Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923 (Stein 1923). Sajnos e fordítások nagyon sok kívánnivalót hagynak maguk után. Halász gyakran annyira rövidíti, csonkítja Stein munkáit, hogy elvesz az eredeti szöveg eleganciája, sőt gyakran felborul annak logikai rendszere is. A legkomolyabb problémák az első fordítással vannak, a másik két kötet már valamivel jobb, mint a *Homokba temetett városok*. Összességében megállapíthatjuk, hogy e magyar fordításokat csak korlátozottan lehet felhasználni s mindenképp célszerű elsődlegesen az eredeti, angol nyelvű művekre támaszkodni.

⁹ Jelen cikkben nem kívánok sem a dokumentumok nyersanyagával, formavilágával, sem készítésük, hitelesítésük módjával, sem írástípusával, írásképevel, sem pedig tartalmával vagy prákrit nyelvvel behatóan foglalkozni. E kérdések egyenkénti vizsgálata is újabb tanulmányok egész sorát igényli.

¹⁰ Stein Jótkanban kétnyelvű érméket vásárolt, melyeken részben kínai, részben azonban kharoṣṭhī írásjegyek voltak. A kutató itt találta meg tehát az indiai kultúra belső-ázsiai jelenlétének első kézzelfogható bizonyítékát (Stein 1903, 260–262; vö. Stein 1908, 168–170 (a magyar fordításból kimaradt a bilingvis érmék említése); Stein 1907, 205; lásd még Stein, M. A.: *Archaeological Work about Khotan. The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 295–300, különösen 295). A kharoṣṭhī feliratos érmék irodalmát lásd Lin, M.: *Kharoṣṭhī*

Dandán-uilik romjait tárta fel. Az itt előkerült leletek közül Stein számára a legfontosabbak az első *in situ* talált írott dokumentumok voltak.¹¹

Stein a feltárásokat követően Kerijába vonult,¹² majd Nija (kínai nevén *Min-feng*) oázisvárosa felé vette az irányt. A kutató fülébe jutott hírek szerint Nijától északra ugyanis ígéretes romhely található.¹³ Nijába érkezve Stein egyik embere egy helybéli-től két ősi fatáblára tett szert, mely táblákon a tudós kitörő örömmel fedezte fel a kharosṭhī írás jeleit (N. 22. i. 1901, a, b.).¹⁴ Kiderült végül, hogy a nagyfontosságú leletek a település egyik Ibrahim nevű lakója révén kerültek Nijába.¹⁵

Stein Ibrahim vezetésével a Nija folyó kiszáradt medre mentén észak felé haladva négy nap után érte el a sokat ígérő romokat. A város összedőlt sztúpájának tövében eltöltött éjszaka után Stein ahhoz az épületmaradványhoz sietett (N. I.), ahol elbeszél-

Bibliography: The Collections from China (1897–1993). *Central Asiatic Journal* 40 (1996), 212–214 (Lin 1996).

¹¹ Néhány töredékes freskófelirat valamint indiai brāhmī szöveges papírdarab után – egy épület feltárása során – brāhmī írású khotāni szaka, illetve szanszkrit nyelvű *pōthīk* ('könyvek'), valamint kínai feljegyzések kerültek elő nagy számban (Stein 1903, 295–300; vö. Stein 1908, 189–192; Stein 1904, 764–765. Lásd még Stein, A.: *Archaeological Exploration in Central Asia. Reprint from Revealing India's Past* 1939, 158 (Stein 1939).

¹² Halász Zoltán szerint itt, Kerijában 'hivatalos' esti látogatása során a helyi közigazgatás vezetője (*ambánja*), Huang Daloi egy régi, ékalakú fadarabot nyújtott át Steinnek, amelyen jól olvasható kharosṭhī jelek sorakoztak. A tábla Halász leírása szerint a közeli Nijából került Huang Daloihoz, aki ajándékával akaratlanul is kijelölte a fellelkesült Stein kutatásainak következő célpontját (Halász Z.: *Romvárosok a sivatagban. Stein Aurél belső-ázsiai utazásai*. Budapest 1986², 142). Bár a történet érzékletesen megfestett, egyetlen szépséghibája, hogy sohasem történt meg. Stein mindössze annyit jegyez meg kerijai látogatásáról, hogy egy vacsora során az *ambán* támogatásáról biztosította további kutatásaiban. Ajándékba kapott táblákról azonban a tudós szót sem ejt (Stein 1903, 336–337; vö. Stein 1908, 211–212; Stein 1907, 310; Stein 1933, 72; vö. Stein 1934, 50–51).

¹³ Stein, M. A.: Archaeological Discoveries in the Neighbourhood of the Niya River. *The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 569–572; Stein 1903, 337–338, 352; vö. Stein 1908, 212, 219; Stein 1907, 311–312; Stein 1933, 72; vö. Stein 1934, 51; Stein 1939, 159.

¹⁴ A helybéli azonban mit sem tudott a táblák származási helyéről, egyszerűen az oázisba vezető út széléről szedte fel azokat (Stein 1903, 343–344; vö. Stein 1908, 216; Stein 1907, 312, 385; Stein 1933, 72–73; vö. Stein 1934, 51).

¹⁵ Ibrahim körülbelül egy évvel azelőtt összesen talán hat – általa teljesen értéktelennek tartott – fatáblát hozott a sivatagból. Közülük kettőt egyszerűen eldobott az oázisba vezető úton (ezek kerültek elsőként Steinhez), négyet pedig – játék gyanánt – a gyerekeinek adott. Ezek egy híján elkallódtak (probléma, hogy a harmadikként Stein tulajdonába került, épségben maradt tábla valószínűleg kétféle jelzet alatt is szerepel a tudósnál: N. 23. i. 1901 [Stein 1907, 312, 10. jegyzet]; illetve N. 22. i. 1901. c. (Stein 1907, 385)). Ibrahim szerint a táblákat 'kincskereső' útja alkalmával a nijai oázistól északra lévő Imám Dzsáfar Szádik-szentély közelében találta. Stein azon nyomban rávette a 'kincskeresőt', hogy expedícióját a lelőhelyre vezesse (Stein 1903, 344; vö. Stein 1908, 216; Stein 1907, 312; lásd még Stein 1933, 73; vö. Stein 1934, 51; Stein 1939, 159).

lése szerint Ibrahim a kharoŝthī táblákra lelt.¹⁶ Az épület elsőként feltárt helyiségeiből (N. I. i.; N. I. v. a.; N. I. ii.) – mintegy 60–120 centiméteres laza homoktakaró alól (többek között az eredeti padlószintről, illetve a tűzhelyet szegélyező padkáról) – már az első ásatási napon száznál is több szétszórt, többnyire másodlagos helyzetben fekvő kharoŝthī dokumentum került elő; pillanatok alatt többszörösére növelve az összes addig ismert kharoŝthī írásos emlék számát.¹⁷ A következőkben az épület déli szárnyából (N. I. iii. – N. I. iv.) kerültek elő kharoŝthī okmányok; nagy számban *in situ* helyzetben.¹⁸

Az innen északnyugatra feltárt romcsoport egyik objektumának (N. II. v.) padlószintjéről – más régészeti leletek mellett – újabb kharoŝthī dokumentumok egész sora került elő, néhány centiméteres homokréteg alól.¹⁹ A sekély homoktakaró lehetővé tette, hogy Stein a következő két nap alatt jónéhány kisebb méretű, nagy mértékben erodált régészeti objektumot tárjon fel.²⁰ A sűrűn beépített 'rommező' feltárását két izolált elhelyezkedésű, jelentősebb méretű lakóház kiásása követte, a sztúpától délre. A keletebbre fekvő, mélyen a homokba temetett épület (N. III.) – helyiségeinek számából és méreteiből ítélve – egy helyi előkelő otthona lehetett.²¹ S bár az épület központi (fogadó?)terméből minden mozdíthatót eltávolítottak korábban, a szomszédos helyiségek ontották a különleges régészeti leleteket, többek között számos kharoŝthī dokumentumot is.²²

¹⁶ Stein tartott attól, hogy a 'kincskereső' avatatlan keze a kharoŝthī táblák egész sorát pusztíthatta el. A tudós csak akkor nyugodott meg, amikor az épülethez vezető lejtőn három teljesen ép táblát talált, jól olvasható, fekete tussal írt kharoŝthī jelekkel. A táblák egy részét megtalálásuk után szertehajigáló Ibrahim szavai megerősítést nyertek (Stein 1903, 354–355; vö. Stein 1908, 221–222; Stein 1904, 767; Stein 1907, 316; Stein 1933, 75–76; vö. Stein 1934, 53).

¹⁷ Stein 1903, 357–358; vö. Stein 1908, 222–223; Stein 1907, 316–321, 386–390. Stein meghatározva indiai eredetű prákrit nyelvüket felismerte, hogy a dokumentumok nem egyazon (vallási) szöveg másolatai, hanem a mindennapi élet kérdéseivel foglalkozó jogi intézkedések, gazdasági összeírások, elismervények (Stein 1903, 360–361; vö. Stein 1908, 223; Stein 1907, 321; Stein 1933, 77–78; vö. Stein 1934, 54–55).

¹⁸ Stein 1907, 321–322, 390–395. Mindez főképp az utóbbi helyiség (N. I. iv.) 'iroda' funkcióját erősíti meg (Stein 1907, 326).

¹⁹ Stein 1903, 369–370; Stein 1907, 328, 395–396. Amennyiben a táblákat fedő homokréteg nem volt kellően vastag, az előkerült dokumentumok sokkal jobban ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, azaz a nap és a szél pusztító hatásának, de a még oly ritka csapadéknak is. Ennek köszönhetően ezen táblák többsége jóval töredezettebbé és nehezebben olvashatóbbá vált, mint azok a dokumentumok, melyeket vastag homokréteg fedett be (Stein 1903, 355–357, 363, 370; Stein 1907, 320, 322; Stein 1933, 82; vö. Stein 1934, 58).

²⁰ Stein 1903, 370; vö. Stein 1908, 227; Stein 1907, 329–330.

²¹ Stein emberei modern párhuzamra utalva *jámennek* (azaz 'kínai hivatali épületnek') nevezték el a házat (Stein 1903, 377; vö. Stein 1908, 231; Stein 1907, 330, 335; lásd még Stein 1921, 214).

²² Elsőként az N. III. vi. jelű – Stein szerint hivatalnak használt – helyiségből kerültek elő kharoŝthī írásos táblák (Stein 1903, 372–374; vö. Stein 1908, 228–229, Stein 1907, 331,

Innen néhány száz méterre nyugatra helyezkedett el a másik, hasonlóan tekintélyes méretű lakóház (N. IV.), mely Stein kutatásainak következő célpontja volt. Itt az egyik, talán 'irodának' használt helyiségből (N. IV. x.) jónéhány írott tábla mellett még 'felhasználatlan', üresen maradt táblák és az íráshoz használt, tamarixfából készített író-tollak is napvilágra kerültek.²³

A Stein táborhelyétől több kilométerre északra felfedezett újabb romcsoport (N. V.) jelentősen hozzájárult a kharoštī dokumentumok számának gyarapodásához. Az elsőként megvizsgált, rendkívül rossz megtartású objektum (N. V. xv.) romjai között néhány, szinte az olvashatatlanságig elhalványult szövegű tábla után közel harminc, kiváló állapotban fennmaradt kharoštī írásos emlék került elő, rövid idő alatt. Ezek közül is kiemelkedett egy, amelyet a korábbiaktól eltérően nem fára, hanem megfelelően kikészített bőrre jegyeztek fel (N. V. xv. 29.).²⁴

Stein a gazdag eredményt látva átköltöztette táborát e területre. Mihelyst a kutató emberei hozzáláttak a szisztematikus feltárasnak, az első helyiség (N. V. xv.) északnyugati sarkában mindenféle szeméttel és hulladékkal keveredve írásos táblák további tömege tűnt elő. A munkások feltehetően a helyi közigazgatás egyik vezetőjének 'hivatali szemetesgödrét' találták meg. Ebben hosszú évek használata során nagy számban halmozódtak fel a kharoštī írással készült hivatalos és magánlevelek, rendeletek.²⁵ A kharoštī iratok feletti (tehát korban későbbi) rétegekből pontosan datált kínai szövegek is előkerültek, melyek a Kr. u. 3. század második felére keltezték a szemétrakást.²⁶

A továbbiakban feltárt – a sztúpától egytől-egyig északra fekvő – romok már korántsem voltak ilyen gazdagok a kharoštī dokumentumok tekintetében. Az N. xvi. jelű objektumból, valamint az N. VI. – N. XI. épületekből összesen mintegy 25 – többnyire

396–397), később az épület többi helyisége is kharoštī emlékekkel szolgált (N. III. vii.; N. III. viii.), külön érdekesség, hogy a Stein által 'konyhának' definiált helyiségből (N. III. ix.) is kerültek elő fatáblák [feltehetően tűzgyújtáshoz akarták ezeket felhasználni] (Stein 1903, 374; vö. Stein 1908, 229; Stein 1907, 331–332, 397–398).

²³ Stein 1903, 377; vö. Stein 1908, 232; Stein 1907, 335–336, 398–399. Stein megfigyelte, hogy az egyik – itt előkerült – négyszögletes táblát (N. IV. x. 4.) a falhoz erősíthették, funkcionálisan hasonlóan azon papírdarabokhoz, amelyeket manapság apró emlékeztetőként rakunk ki a falra (Stein 1907, 336).

²⁴ Stein 1903, 385; vö. Stein 1908, 236–237; Stein 1907, 338, 399–401; Stein 1933, 85; vö. Stein 1934, 60; Stein 1939, 160.

²⁵ Ezek között volt 23 darab kikészített juhbőrből készült, kifogástalan állapotban fennmaradt, élénk, fekete tussal írott lap; valamint jónéhány olyan fatábla, melyen az eredeti zsinegek és a sértetlenségüket bizonyító anyagpecsétek is megtalálhatók voltak (Stein 1903, 387–397; vö. Stein 1908, 237–243; Stein 1907, 340–358, 401–411; Stein 1933, 86–88; vö. Stein 1934, 60–62).

²⁶ Stein minden egyes darabról pontosan feljegyezte, hogy egymáshoz képest milyen helyzetben talált rájuk, – nagyon helyesen – úgy vélte ugyanis, hogy csak ilyen módon válhat lehetségessé a leletek korbeltől egymásutjának és belső összefüggéseinek megállapítása (Stein 1903, 388; vö. Stein 1908, 237; Stein 1907, 341–343, 370–371; Stein 1933, 86; vö. Stein 1934, 60).

töredékes – kharoṣṭhī emlék került elő.²⁷ Kiemelkedik ezek közül a második tábortól legészakabbra fekvő ház (N. VIII.) egyik helyiségéből származó tábla, amely egy kharoṣṭhī felirat mellett egyedülálló módon néhány sor brāhmī szöveget is tartalmaz (N. VIII. xx. i.).²⁸

Stein a feltárások végeztével északkelet felé indult, az Endere folyó irányában, amely közelében egy 8. századi település nyomait tárta fel. Khotanba való visszatérése során még kikutatta a ravaki sztúpa romjait, majd Kasgáron és Szamarkandon át a transz-kaszipi vasúttal jutott vissza Európába 1901 nyarán.

A következő öt év alatt Stein eredményeiről értesülve európai expedíciók egész sora fordult meg a Tárím-medencében, kiterjesztve a kutatásokat a Taklamakán északi peremén húzódó egykori oázisvárosokra is. Az ásatásoknak köszönhetően jelentős mennyiségű kínai, ujjúr és más írásos emlék került Európába. E. Huntington például újabb kharoṣṭhī táblákat is gyűjtött 1905-ös khadaliki és nijai látogatása során.²⁹ Stein az újabb eredményeket látva türelmetlenül várta az alkalmat egy második expedíció elindítására, amelyre végül 1906 tavaszán kerülhetett sor.

Stein ezúttal a Darkót-hágón átkelve jutott Kasgárba, majd Khotanba. Khadalik és Domoko ásatása után a tudós csapatával a nijai romhelyre vonult.³⁰ A sztúpához vezető úton tovább haladva, az úttól északnyugatra egy újabb romra letek (N. XLI.). Az egyik kisméretű szoba sarkában Stein nagy örömeére jó megtartású kharoṣṭhī okmányok tűntek elő.³¹ Stein azonban nem időzött túl sokáig itt,³² fő célja ugyanis egy a romos sztúpától északnyugatra fekvő – 1901-ben már felfedezett, de ki nem kutatott – rom-

²⁷ Stein 1907, 374–380, 411–414.

²⁸ Stein 1903, 404, 407; vö. Stein 1908, 245, 247; Stein 1907, 369, 376, 412.

²⁹ Huntington azonban korántsem volt tisztában a táblák pontos mibenlétével. Ezt mi sem bizonyítja jobban minthogy könyvében hol *Kharosthi tongue*-ról, azaz kharoṣṭhī nyelvről, hol pedig helyesen *Kharosthi script*-ről, azaz kharoṣṭhī írásról beszél. A szerző egyébként könyvét Stein Aurélnak is megküldte, így e kötet most a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárának Stein Gyűjteményében található. A kötet tele van Stein lapszéli megjegyzéseivel, közöttük természetesen kérdőjellel az említett kifejezés mellett (Huntington, E.: *The Pulse of Asia. A Journey in Central Asia. Illustrating the Geographic Basis of History*. Boston–New York 1907, 173, 203. [Huntington 1907.]).

³⁰ Az ismét Stein vezetőjének szegődött Ibrahim időközben a nijai rommezőre vezető úttól északkeletre fekvő, közeli romok felfedezéséről számolt be a kutatónak. Az Ibrahim segítségével megtalált kisméretű romhely javarészt teljesen elpusztult házai délre helyezkedtek el a fő romcsoporttól (Stein 1912, I, 269–270; vö. Stein 1913, 167; Stein 1921, 212–213; Stein 1933, 96–97; vö. Stein 1934, 67–68).

³¹ Alátámasztva a kutató korábbi várákozását, miszerint 1901 után újabb nagyfontosságú táblák kerülhetnek felszínre (Stein 1912, I, 271; vö. Stein 1913, 168; Stein 1921, 213, 267; lásd még Stein, M. A.: *Explorations in Central Asia 1906–8. Reprinted from the 'Geographical Journal' 1909* (Stein 1909); Stein 1933, 98; vö. Stein 1934, 68).

³² Sem itt, sem pedig az útjába került újabb házromoknál (N. XXXVI – N. XL.) ahol szintén csak egy-egy gyors vizsgálatra elegendő időt töltött (Stein 1921, 214).

terület volt.³³ Itt már az első ház (N. XIII.) feltárása során az épület több helyiségéből is újabb írásos fatáblák kerültek elő nagy számban.³⁴ Innen délre és nyugatra házak egész sorából (N. XIV. – N. XXI.) kerültek elő további hivatalos és magánjellegű dokumentumok.³⁵ E házcsoporthoz két, leletekben talán leggazdagabb épülete (N. XXII.; N. XXIII.) ötvennél is több kharosthi dokumentumot rejtett.³⁶

Még ezeknél is gazdagabb eredményre vezetett azonban egy egykori magasrangú tisztviselő északra fekvő, nagyméretű otthonának feltárása (N. XXIV.). Az épület több helyiségében is mintegy másfél méter mélyen a homokban szétszóródva Stein ék- és téglalapalakú táblák tömegére akadt. Ezek már addig is magas száma azonban nyomokban megőrződött, amikor az egyik fal talpgerendájának tövében egy mélyedésben (egyfajta 'titkos irattárban') érintetlen fatáblák 'kincsestára' tárult fel.³⁷

A következőként feltárt ház (N. XXVI.) nemcsak kiemelkedő szépségű faragványokkal tűnt ki, hanem a házban előkerült kharosthi táblák helyzetével is, ezek ugyanis egy tűzhely párkányára helyezve vésték át az évszázadokat (N. XXVI. vi. 1–8).³⁸ Innen néhány kilométerre délkeletre két újabb házcsoporthoz épületeiből (N. XXVIII. – N. XXX.; N. XXXV.; N. XXXVII.) kerültek elő további kharosthi emlékek.³⁹

A nijai feltárások végétől az enderei romokhoz vezetett Stein útja. Útközben az expedíció egyik embere, Szadak egy néhány éve Enderében talált táblát mutatott a tudósnak, aki meglepve tapasztalta, hogy munkása egy kharosthi dokumentumot tart a kezében (E. VI. 009.). A felirat a Kr. u. 3. századból származott, Stein korábbi kutatásai azonban mindaddig csak a Kr. u. 700-as évekből származó leletanyagot tártak fel Enderében.⁴⁰ Az enderei rommezőre érkezve a korábban feltárt 8. századi erőd maradványaitól nem messze, a homokból – a szél munkájának köszönhetően – csak nemrégiben kibukkant házak (E. VI.; E. VII.) falai közül valóban Szadak leletéhez hasonló,

³³ Stein 1907, 380–381; Stein 1921, 214.

³⁴ Stein szerint az épület egyik helyisége (N. XIII. ii.) hivatalként szolgálhatott (Stein 1921, 216). Sok esetben a táblák átkötésére használt eredeti zsinegek és a hitelesítésükre szolgáló agyag pecsétlenyomatok is intaktak maradtak. A munkások szigorú utasításra a leletek elmozdítását Steinre hagyták (Stein 1909, 23; Stein 1912, I, 273–274; vö. Stein 1913, 171–173; Stein 1921, 216–217, 248–249; Stein 1933, 99; vö. Stein 1934, 69; Stein 1939, 165–166).

³⁵ Stein 1921, 218, 221–224, 250, 252, 253.

³⁶ Stein 1921, 224–225, 253–256.

³⁷ Stein 1921, 225–234, 256–263. Az ideiglenes rejtékhely a telep gyors elhagyásának bizonyítéka volt, amelyet már nem követett újabb visszaköltözés (Stein 1912, I, 280–286; vö. Stein 1913, 179–186; lásd még Stein 1933, 103–104; vö. Stein 1934, 72–73).

³⁸ Stein 1912, I, 293; vö. Stein 1913, 192; Stein 1921, 235.

³⁹ Stein 1909, 20–24; Stein 1912, I, 294–295; vö. Stein 1913, 194–195; Stein 1921, 237–239, 265–269.

⁴⁰ Stein 1903, 409–422; vö. Stein 1908, 250–257; Stein 1904, 771; Stein 1912, I, 300; vö. Stein 1913, 200; Stein 1921, 270–271.

fára írt kharoŝthī feljegyzések kerültek elő⁴¹ – feloldva a felmerülő kronológiai problémát.⁴² Steinnek olyan szuperpozíciót is sikerült megfigyelnie, amely a település két kronológiai rétegének elkülönítését egyértelműen megerősítette: a 8. századi erőd leomlott körfala alatt feltárt egyik hulladékrakásból egy újabb, 3. századi, bőrre írt kharoŝthī okmány került elő (E. Fort. 001.a.).⁴³

Stein azonban nem állt meg Enderében, következő célja a messzi Lop-nór vidék alapos kikutatása volt, ahol komoly nehézségek árán érte el a Hedin által felfedezett Lou-lan (vagy *San-san*) romvárosát.⁴⁴ A központi fekvésű sztúpától délre fekvő, első méretes ház (L. A. I.) feltárása során a kínai források mellett kharoŝthī dokumentumok is előkerültek.⁴⁵ Ezek között is különleges jelentőséggel bírtak azon kharoŝthī töredékek, melyek a korábbiaktól eltérően nem fára vagy bőrre, hanem valódi papírra íródtak (L. A. I. iv. 7.).⁴⁶ A másodiknak feltárt jelentős méretű épületben (L. A. II.) Stein újabb kharoŝthī táblákra talált. A két épület tulajdonosai a helyi uralkodó, illetve magasrangú hivatalnokai lehettek, akik a kínaiak fennhatósága alatt a Krisztus születését követő évszázadokban szabadon gyakorolhatták hatalmukat e messzi nyugati területen.⁴⁷ Lou-lan

⁴¹ Legelőbb – több más régészeti emlék között – egy fatáblából kivágott apró korong, öt sor töredékes kharoŝthī szöveggel (E. VI. ii. 2.), majd néhány olyan kharoŝthī tábla, melyek között voltak kifejezetten jó állapotúak, de rendkívül töredékesek is (Stein 1921, 276, 278, 291).

⁴² A települést tehát két, egymástól élesen elválló korszakban, a Kr. u. 3. és 8. században lakták (Stein 1912, I, 311–313; vö. Stein 1913, 204–205; Stein 1921, 275–289; Stein 1933, 107; vö. Stein 1934, 75).

⁴³ Stein 1912, I, 314; vö. Stein 1913, 206; Stein 1921, 278, 291; Stein 1933, 107–108; vö. Stein 1934, 75.

⁴⁴ Hedin, S.: *Central Asia and Tibet: Towards the Holy City of Lassa. Vol. II.* London–New York 1903, 111–150; megjelent magyarul is: Hedin, S.: *Ázsia szívében II.* Budapest 1906, 30–45; vö. Stein 1921, 370; Stein 1933, 133; vö. Stein 1934, 92–93.

⁴⁵ A messzi Lou-lanban tehát – akárcsak a Nija folyó völgyében – a Kr. u. 3–4. században a kharoŝthī írással feljegyzett indiai eredetű prákrit nyelv volt a közigazgatás és a kereskedelem nyelve (Stein 1907, 163; Stein 1909, 27–28; Stein 1921, 371–372, 413–416; Stein 1933, 138; vö. Stein 1934, 96; Stein 1939, 167).

⁴⁶ Stein korábban felvetette, hogy ugyan a 3. században Kínában már ismerték a papír használatát, de az ilyen messzi, nyugati területeken ekkor még csak a fa, illetve a bőr szolgált az írás alapanyagául (Stein 1907, 361–363; a bőr használatára lásd Stein 1903, 391; Stein 1907, 347). Ez a lou-lani lelet azonban bizonyította, hogy bár nem volt széles körben elterjedve, a papírt mégis használták a kharoŝthī feliratok rögzítésére is (Stein 1903, 367; vö. Stein 1908, 225–226; Stein 1921, 372, 433, vö. nijai hiányát: Stein 1921, 242). A később feltárt L. A. VI. ii. jelű szeméthalomból további töredékes kharoŝthī papírleletek mellett (L. A. VI. ii. 0102, 0103, 0236) egy nagyméretű és majdnem sértetlen papírra írt kharoŝthī irat is előkerült: L. A. VI. ii. 0234 (Stein 1921, 383, 415, 436).

⁴⁷ A további, rendkívüli gazdagságról árulkodó tárgyi emlékek: szobrok, selyemdarabok, használati tárgyak, fegyverek, stb. is megerősítik mindezt (Stein 1909, 28; Stein 1912, I, 378–387; vö. Stein 1913, 246–251; Stein 1921, 372–378, 432–434; Stein 1933, 138–139; vö. Stein 1934, 96–97).

A jelű romcsoportjának két központi épületén kívül még további hat épületből (L. A. III. – L. A. VII.; L. A. IX.) került elő kharoŧhī feliratos emlék.⁴⁸

Stein Lou-lan sztúpájának és buddhista templomának feltárása után a romok nyugati (B jelű) csoportjának feltárását kezdte meg. Az egyik épület elsőként feltárt szobájából (L. B. IV. i.) két tökéletes állapotban maradt kharoŧhī fatábla került elő (L. B. IV. i. 6, 7.), amelyeket további, fára és papírra írott kharoŧhī szövegek követtek.⁴⁹

Az ásatások végeztével az expedíció Lou-lanból Míránba vonult, ahol a Tárím-medence tibeti megszállásának 8. századi bizonyítékait kutatta Stein.⁵⁰ A tibeti erődhöz közeli, ugyanakkor az erődnél jó ötszáz évvel régebbi buddhista szentélyben a tudós egyedülálló, 3–4. századi freskókat tárt fel. Az egyik buddhista jelenetet ábrázoló freskón (M. V. cella) – megerősítve annak datálását – jól olvasható kharoŧhī jelek tűntek elő.⁵¹ Emellett még kharoŧhī feliratos selyemzászló-töredékek is előkerültek Míránban (M. III. 0015.).⁵²

Stein következő célja a Lóczy Lajos által felfedezett tun-huangi barlangtemplomok voltak.⁵³ Tun-huangba vezető útján Stein egy a Kr. e. 2. században létrehozott kínai erőd-vonal (*limes*) maradványait fedezte fel. Számtalan régészeti emlék tanúskodott az itt szolgáló katonák hétköznapijairól. Az egyik szemétrakásban (T. XII. a. ii.) Han-kori kínai források mellett egy selyemdarabra írott kharoŧhī felirat is előkerült (T. XII. a. ii. 20.).⁵⁴

A kínai *limes* kutatását követően Stein kalandregénybe illő események után egyedülálló, hatalmas kézirat- és selyemfestmény-gyűjteménnyel távozott a tun-huangi *Ezer Buddha Barlangtemplomaiból*.⁵⁵ Ezt követően a Tárím-medence északi peremén hú-

⁴⁸ Stein 1921, 378–383, 385–386, 434–440. Az L. A. VI. ii. jelű szemétrakásból egy selyemre írt kétsoros kharoŧhī szöveg is előkerült (L. A. VI. ii. 0235.), első bizonyítékaként annak a kínai tradíciónak, amely szerint a papír feltalálása előtt selymet is használtak az íráshoz (Stein 1921, 383). Selyemre írt kharoŧhī szöveg Stein későbbi, míráni és a kínai *limes* mentén folytatott ásatásain is előkerült; lásd alább.

⁴⁹ Stein 1921, 400–402, 444–446, 448.

⁵⁰ Stein 1912, I, 435–451; vö. Stein 1913, 281–290; Stein 1921, 450–484; Stein 1933, 109–114; vö. Stein 1934, 76–81; Stein 1939, 168.

⁵¹ Stein 1912, I, 486–493; vö. Stein 1913, 312–316; Stein 1921, 518, 521, 529–531; Stein 1933, 123, 126–127; vö. Stein 1934, 86, 88–89; Stein 1939, 168–169; Boyer, A. M.: *Inscriptions de Miran. Journal Asiatique Série 10, tome 17* (1911), 413–430 (Boyer 1911).

⁵² Stein 1909, 31; Stein 1912, I, 458–459; vö. Stein 1913, 297; Stein 1921, 495–496, 542, 677, 33. jegyzet; Stein 1933, 119; vö. Stein 1934, 83.

⁵³ Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. *Földrajzi Közlemények* 35 (1907), 277–279; Stein Aurél kt. újabb levelei. *Akadémiai Értesítő* 19 (1908), 93; Lóczy L.: *A Khinai Birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest 1886, 495–496; vö. Stein 1909, 38; Stein 1912, II, 20–31; vö. Stein 1913, 349–358; Stein 1921, 549–577.

⁵⁴ Stein 1921, 677, 777; Stein 1909, 35; Stein 1912, II, 114; vö. Stein 1913, 400.

⁵⁵ Stein 1912, II, 159–234; vö. Stein 1913, 417–457; Stein 1921, 791–1088; lásd még Stein, M. A.: *The Thousand Buddhas. Ancient Buddhist Paintings from the Cave-Temples of Tun-huang*. London 1921; Miklós P.: *A tunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomok*. Budapest 1959, 9–14.

zódó romvárosokat kutatta végig. Megfordult Ming-oiban, Turfánban, Kucsában; majd átvágva a sivatagon már ismét a déli útvonalon járt. A Khotanban, Dandán-uilikban és Domokóban folytatott ásatásokat követően a gondosan becsomagolt leleteket előre-küldte Indiába, míg ő maga térképezési munkálatok végett a Kun-lun hegységbe kapaszkodott fel. Innen komoly fagyási sérülése miatt csak nagy nehézségek árán jutott le a Karakorum hágón át Indiába és fejezte be második expedícióját 1908-ban.

Stein 1913 júliusában indult el Srinagarból harmadik belső-ázsiai útjára. A Járkand folyótól Khotanba, majd ismét a nijai lelőhelyre vitt az expedíció útja.⁵⁶ Az egykori oázis központi telepétől nem messze Stein egy további, korábban ismeretlen épületcsoportot tárt fel (N. XLV.); ugyanakkor a felfogadott nagyszámú munkásnak köszönhetően néhány olyan, már ismert és kharos̥thī dokumentumokban igen gazdag romot is sikerült teljes egészében kiszabadítania a homokból, amelyet korábban éppen a munkások kis száma miatt nem lehetett teljesen kiásni.⁵⁷

Stein ezt követően az Endere folyó, Csarklik és Mírán romhelyeit kereste fel ismételtén.⁵⁸ Míránból a tudós útja a Kuruk-darjá száraz deltavidéke és Lou-lan városához vezetett. Útközben több erőd és telep maradványait sikerült feltárnia a Lop-nor vidékén. Az egyik Nijaihoz hasonló település (L. M.) épületei között kínai és szogd feliratos emlékek mellett fára és papírra írt kharos̥thī iratok is előkerültek (L. M. I. i. 023.; L. M. II. iii. 04.).⁵⁹ Lou-lanban – hasonlóan Nijához – a még nem kutatott mélyebb rétegek feltárása vezetett gazdag eredményre: számtalan egyéb tárgylelet mellett újabb fára és papírra írt kínai és kharos̥thī okmányok kerültek elő (L. A. III. i. 01.; L. A. VI. ii. 057, 059.).⁶⁰

Lou-lanból az ősi, megerősített karavánút mentén Tun-huangba vonultak.⁶¹ A kínai *limes* ismételt vizsgálata után a tudós az Ecin-gol folyó mentén fekvő – P. Kozlov

⁵⁶ Stein 1916, 17–19; vö. Stein 1923, 45–47; Stein 1928, 90–140; Stein 1939, 176. Az ismét megjelenő Ibrahim még Khotanban felkereste a tudóst egy nijából származó táblával: N. 027 (Stein 1928, 149).

⁵⁷ Így sikerült a már 1901-ben részben feltárt *jámen* (N. III.; vö. Stein 1907, 330 és köv.) utolsó szobáit is feltárni. Ezekből jónéhány újabb kharos̥thī okmány került elő (Stein 1916, 19; vö. Stein 1923, 47–48; Stein 1928, 146–147, 149–150, 153–155; Stein 1939, 176).

⁵⁸ Stein 1916, 20–23; vö. Stein 1923, 48–56; Stein 1928, 156–179; Stein 1933, 148–149; vö. Stein 1934, 104–105.

⁵⁹ Stein 1916, 25; vö. Stein 1923, 60; Stein 1928, 194–196, 201, 203; Stein 1933, 149; vö. Stein 1934, 105; Stein 1939, 176. Stein az *Innermost Asia* vonatkozó fejezetében megemlíti egy az L. M. III.-ból előkerült kétnyelvű (kínai–kharos̥thī), papírra írt dokumentumot, amely azonban a fejezetet követő, régészeti leleteket tartalmazó listáról már kimaradt (lásd Stein 1928, 195; vö. Stein 1928, 204).

⁶⁰ Stein 1916, 26; vö. Stein 1923, 63; Stein 1928, 216–218, 222–223; Stein 1933, 150; vö. Stein 1934, 106; Stein 1939, 176.

⁶¹ Stein 1916, 32–34; vö. Stein 1923, 70–74; Stein 1928, 354–362. Itt a jelentősen megfogyatkozott kéziratanyagból (a francia P. Pelliot vitt el több ezer kéziratot, majd a 'maradékot')

oroszkutató által felfedezett – tangut fővárosához, Kara-khotohoz tartott. Stein Kara-khoto vizsgálata után következő feladatának a Kan-csou folyó forrásvidékének feltérképezését tekintette. Egy komoly lovasbaleset után azonban Kan-csou vidékéről Turfánba, majd Kocsóba vonult. Ezt követően a Tojuk patak völgyében, majd Murtuk és Asztana környékén folytatott ásatásokat. A Kuruk-darjá folyó közelében fekvő, *Jingpan* nevű, megerősített állomás maradványai közül előkerült töredékes kharoshtī emlék (Ying. I. a. 1–4.) a Lou-lanhoz fűződő – már korábban is feltételezett – kapcsolatok meglétét támasztotta alá.⁶² Stein innen Belső-Ázsiát nyugat felé elhagyva, Kelet-Irán területére vonult, ahonnan Szamarkand, Szeisztán és Beludzsisztán érintésével három év elteltével, 1916-ban rendkívüli gyűjteménnyel jutott vissza Indiába.

Stein hosszas szünet után 1929 végén, 1930 elején fogott bele negyedik belső-ázsiai expedíciójának szervezésébe, az amerikai *Harvard University* és a *British Museum* támogatásával.⁶³ A tudós már harmadik vállalkozása során is szembe kellett néznie az új kínai kormány ellenállásával, amely akadályozni próbálta munkáját és bár eredménytelenül, de kísérletet tett Stein régészeti leleteinek visszatartására is.⁶⁴ A kutató a negatív tapasztalatok ellenére – hosszas tárgyalások után – 1930 októberében érkezett Kasgárba. Itt azonban a nankingi kormány utasítására kínai felügyelőket adtak mellé, akik pedig mindenfajta terepmunkát megakadályoztak. Néhány lelőhelyre azonban Stein még így is eljutott. Megfordult Khotanban, Domokóban és Nijában. S bár ázni nem engedték, a felszínről sikerült néhány kínai és brāhmī kézirat mellett kharoshtī táblákat is gyűjtenie, amelyekhez néhány további dokumentumot titkon a környékbeliektől is vásárolhatott. Amikor a kínaiak nyomására 1931 áprilisában Stein végül visszatért Kasgárba, gondoskodott arról, hogy minden birtokába került tárgyról fényképfelvétel készüljön, a nankingi kormány ugyanis addigra már szigorúan megtiltotta a régészeti leletek kivitelét az országból.⁶⁵ A negyedik expedíció során előkerült kharoshtī dokumentumok tehát Kínában maradtak, ahová a keserű tudós sohasem tért vissza.

a kínai kormány szállította el) Stein még jónéhány ládányira valót szerzett a barlangok őréből, Vang taositól (Stein 1916, 35; vö. Stein 1923, 75–76; Stein 1928, 355–357).

⁶² Stein 1916, 49; vö. Stein 1923, 99; Stein 1928, 751, 758; Stein 1934, 198.

⁶³ Stein negyedik expedíciójának hátterét S. Blair Brysac tárta fel. Eredményeit két ízben is publikálta (Blair Brysac, S.: Last of the „Foreign Devils”. *Archaeology* 50 (1997), 53–59; Meyer, K. E.–Blair Brysac, S.: *Tournament of Shadows*. London 2001, 382–392 (Meyer–Blair Brysac 2001); lásd már korábban Mirsky 1977, 462–470; 542; Walker 1995, 278–287).

⁶⁴ Az 1913 és 1916 között a belső-ázsiai területeken dúló anarchia azonban segített Steinnek, hiszen a munkáját akadályozó központi rendelkezések gyakran épp a közállapotok miatt nem jutottak el a helyi közigazgatási hivatalnokokig, így Stein viszonylag szabadon végezhetette munkáját, sőt a kiásott emlékeket el is szállíthatta Kínából (Stein 1933, 145–147; vö. Stein 1934, 102–104; Stein 1939, 176).

⁶⁵ Stein 1931, 13–14; Meyer–Blair Brysac 2001, 390–392. Lásd még Sims-Williams, U.: Forgeries from Chinese Turkestan in the British Library’s Hoernle and Stein Collections. *Bulletin of the Asia Institute*. New Series 14 (2000), 122–123.

Stein tisztában volt vele, hogy az ásatásai során előkerült, rendkívül sokszínű forrásanyag alapos feldolgozása egyetlen ember számára – ha mégoly felkészült is – gyakorlatilag lehetetlen. A tudós ezért úgy döntött, hogy neves orientalista kollégáit kéri fel egy-egy forráscsoport vizsgálatára. A kharoṣṭhī emlékek megfejtésének és közlésének munkáját E. J. Rapson, a *British Museum* éremtárának munkatársa,⁶⁶ Stein jóbarátja vállalta el.

Rapson már 1905-ben, az orientalisták 14. kongresszusára megjelentetett egy *speciment*, mely a dokumentumok kiadásának elveit hivatott bemutatni.⁶⁷ A szövegek végleges publikálása azonban csak igen hosszú idő elteltével, 1920-ban indult meg.⁶⁸ Rapson végül egymaga nem is vállalkozott a feladatra; két jeles francia szanszkritista, A. M. Boyer és E. Senart voltak segítségére.⁶⁹

E munkában – mint azt a könyv alcíme is mutatja – az 1901-ben, Nijából előkerült dokumentumok szövegei szerepelnek. Érdekes adalék, hogy míg az említett *mutatványban* Rapson az eredeti feliratokhoz angol fordítást is mellékel, az elkészült kötetbe már nem került be a szövegek fordítása. Sajnos a műhöz egy rendkívül rövid jegyzeten kívül nem készült bevezetés, így a fordítás elmaradásának okairól, a szerkesztés alapelveiről, a munka fázisairól, lefolyásáról, a fennálló nehézségekről, vagy a megjelenés csúszásának okairól⁷⁰ semmit sem tudunk meg.⁷¹ Rapson érdemben mind-

⁶⁶ *Assistant Keeper of the Coin Cabinet*, később a *Cambridge University* szanszkrit professzora (vö. Stein 1903, 398; Stein 1907, XII, 363–364).

⁶⁷ *Specimens of the Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Dr. Stein at Niya in Chinese Turkestan. Tentative Transcriptions and Translations by E. J. Rapson. Proceedings of the XIVth Congress of Orientalists.* London 1905, 5–18 (Rapson 1905; vö. Stein 1907, 326). Itt Rapson összesen 7 dokumentum szövegét és ezek fordítását közli (N. IV. 136.; N. XVI. 12.; N. XV. 12., A, B; N. I: 104, 16.; N. XV. 318.; N. IV. 108.; N. I. 105.). Nem világos azonban, hogy Rapson miért csak két dokumentumhoz (1; 3) mellékelte jegyzeteket.

⁶⁸ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901.* Transcr. and ed. by A. M. Boyer–E. J. Rapson–E. Senart. Oxford 1920 (KI, I). Thomas „long-expected work”-nek nevezi a munkát recenziójában Thomas, F. W.: KI, I (review). *The Journal of the Royal Asiatic Society* 1921, 277 (Thomas 1921).

⁶⁹ Vö. Stein 1907, 363–364; Stein 1921, 231; Stein 1933, 90; vö. Stein 1934, 63. Hármuk tollából még az első kötet megjelenése előtt résztanulmányok egész sora látott napvilágot: Rapson, E. J.: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes* 1 (1905), 210–221 (Rapson 1905a); Boyer, A. M.: Le document N. XV. 137. *Journal Asiatique* Série 10, tome 5 (1905), 463–472; Boyer 1911, 413–430; Boyer, A. M.–Rapson, E. J.–Senart, E.: Une tablette kharoṣṭhī-sanskrite de la collection de Sir Aurel Stein (N. XXIV; viii, 9). *Journal Asiatique* Série 11, tome 12 (1918), 319–327.

⁷⁰ Stein ekkor már négy éve túl volt harmadik expedícióján (1913–1916) is.

⁷¹ Thomas megjegyzése telitalálat: *There is some inconvenience in the separate issue of the texts without introduction, translations, or notes. No doubt the work of interpretation is in principle already done; and in general scholars would waste their time by proffering at this*

össze annyit jegyez meg, hogy a táblák előkerülésének körülményeiről az *Ancient Khotan* tudósít, valamint, hogy a táblák egy részét a rajtuk lévő kényes agyagpecsétek miatt nem küldte el Senartnak és Boyernek.⁷²

A kötet összesen 427 kharoṣṭhī dokumentumot tartalmaz. A feliratok itt már nemcsak az előkerülésük helyét dokumentáló (Stein által adott) objektumszámot, illetve leletszámot viselnek, hanem egy jobban kezelhető, folyamatosan növekvő, egyedi sorszámot is kaptak (No. 1–427). A rendszerezés alapelvét Stein ásatási megfigyelései és tudományos publikációi biztosították. Rapson az egyes sorszámot a Stein által legelőször megvizsgált (N. I. i. jelű) régészeti objektumból előkerült első dokumentumnak adta. A következő számokat a szintén innen előkerült kéziratok kapták. A további sorrendet a régészeti objektumok vizsgálatának sorrendje döntötte el.⁷³ Ezt az eljárást azonban egy momentum némiképp befolyásolta. A dokumentumok jelentős része ugyanis speciális jellegükből fakadóan két összetartozó táblából állt. Rapson e kettős tábláknak közös számot adott, hiszen bár két külön táblára került a szöveg, ezek eredetileg mégiscsak egyetlen 'dokumentumnak' számítottak. Természetesen volt rá példa, hogy e táblák közvetlenül egymás mellett kerültek elő (időnként még eredeti zsinegekkel összefűzve) így ezek közös sorszámozása nem okozott problémát. Volt azonban olyan eset is, amikor összetartozó táblák összetörve, szétszóródva, más táblákkal keveredve, egymástól távol kerültek elő. Így mielőtt sorszámot kaptak volna meg kellett győződni arról, hogy a tábla valóban önmagában került-e elő vagy esetleg megvan a 'párja'. Ezt megnyugtatóan (bár a táblák méretei, formája, a kézírás, stb. segíthetett némiképp) csak az első olvasatok megléte – tehát a táblák tartalmának egyeztetése – után lehetett elvégezni, így ezt a helyszínen Stein nyilvánvalóan nem tehette meg.⁷⁴

stage suggestions and comments which probably stand already anticipated or refuted in the editors' MSS. It is to be hoped that a rapid progress in the publication will put them in a position to lend a hand (Thomas 1921, 278). Stein szerint Rapsonék csúszásának fő oka az írás kurzív jellege, illetve a dokumentumok prákrit nyelvjárása volt, amely lényegesen eltért az indiai irodalmi nyelvtől. Az első expedíció során előkerült feliratok megértéséhez, a bizonytalan olvasatok megerősítéséhez nagy szükség volt további, jól kibetűzhető dokumentumokra, amelyek a második kutatóútnak köszönhetően hamarosan rendelkezésre is álltak (Stein 1903, 399; vö. Stein 1908, 244; Stein 1907, 364; Stein 1912, I, 286; vö. Stein 1913, 186; Stein 1921, 231–232; Stein 1933, 89–90; vö. Stein 1934, 63; vö. Rapson 1905a, 2–3).

⁷² Hogy mely táblákról van szó sajnos pontosan nem részletezi (*KI, I, V*). Az azonban kiderül tehát, hogy a táblák egy része Anglián kívül megjárta Franciaországot is.

⁷³ Az N. I. i. után az N. I. ii. majd N. I. iii.; N. I. iv.; N. II. v.; stb.; jelű objektumokból előkerült dokumentumok kaptak sorban sorszámot. Az utolsó hat számot (No. 422–427) a Nija oázisban és az Imám Dzsáfar Szádik-szentélynél vásárolt dokumentumok kapták.

⁷⁴ Rapson (illetve Andrews, lásd alább) minden bizonnyal komoly munkát igénylő 'párosításai' ellenére (vö. Stein 1907, 318–319; Stein 1933, 88; vö. Stein 1934, 62) sajnos még jónéhány ilyen, eredetileg bizonyosan kettős tábla maradt pár nélkül, és került csonkán kiadásra (utólag derült ki például, hogy a 31. számú és a 764. számú táblák egyazon dokumentum részei (*KI, III, 285*, lásd alább)). Így van némi esély arra, hogy az újabb régészeti ásatásoknak kö-

A sorozat 1927-ben megjelent második kötete az 1906–1907 során Nijában, Enderében és Lou-lanban, valamint a tun-huangi *limes* mentén napvilágra került dokumentumokat közli.⁷⁵ Sajnos a szerzők továbbra sem tartották fontosnak a munkához írt bevezetést, így ismét mindössze arról értesülhetünk, hogy míg Senart és Boyer Párizsban olvasta el a szövegeket, addig Rapson tőlük függetlenül Cambridge-ben. Természetesen van utalás a második expedíció tudományos feldolgozására, a *Serindiára* is.⁷⁶

A második kötet összességében 281 dokumentumot tartalmaz. Ebből 232 került elő Nijából (a folyamatos sorszámozást folytatva: No. 428–659), 6 Enderéből (No. 660–665), 42 Lou-lanból (No. 666–707) és 1 a tun-huangi kínai *limes*ről (No. 708).

A sorozat harmadik és egyben utolsó kötete 1929-ben látott napvilágot.⁷⁷ A munka kiadásában Boyer és Senart már nem vettek részt,⁷⁸ Rapsonnak így P. S. Noble segített az átírás és a szerkesztés feladataiban.⁷⁹ E kötetben a Stein harmadik belső-ázsiai expedíciója alkalmával, 1913–1914 során Nijából és Lou-lanból előkerült dokumentumok mellett az E. Huntington által 1905-ben összegyűjtött táblák is helyet kaptak.⁸⁰ Rapson kötethez írott jegyzetében amellett, hogy természetesen utal Stein tudományos feldolgozására (*Innermost Asia*) szerencsére már néhány alapvető dolgot is elárul.⁸¹ Megjegyzi, hogy miután a 'Nija-dialektus' vizsgálata alaposabban mindeddig nem történt meg, ezért még kísérletet sem tesz egy átfogó nyelvészeti összefoglalásra, vagy a számos felmerülő probléma tárgyalására.⁸² Legfőbb céljának a teljes anyag mielőbbi – és lehetőség szerint jól használható – publikálását tekintette. Úgy véli egyúttal, hogy érdemes magyarázatot adnia arra a viszonylag hosszú hibalistára (*Corrigenda*), melyet az

szönhetően e 'hiányzó' táblák egy része már előkerült (publikálatlan) vagy a jövőben még előkerülhet.

⁷⁵ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part II. Text of Inscriptions discovered at the Niya, Ender and Lou-lan Sites 1906–1907.* Transcr. and ed. by A. M. Boyer–E. J. Rapson–E. Senart. Oxford 1927 (*KI, II*). Lásd még Rapson, E. J.: *Abstract of Lecture on the Kharoṣṭhī Inscriptions discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan.* International Congress of Orientalists. Oxford: August 1928. Cambridge 1928.

⁷⁶ *KI, II, V.*

⁷⁷ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part III. Text of Inscriptions discovered at the Niya and Lou-lan Sites 1913–1914.* Transcr. and ed. by E. J. Rapson–P. S. Noble. Oxford 1929 (*KI, III*).

⁷⁸ Senart 1928 februárjában halt meg. Vö. Finot, L.: Emile Senart. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* 28 (1928), 13.

⁷⁹ Lásd még Noble, P. S.: A Kharoṣṭhī Inscription from Ender. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6 (1931), 445–455.

⁸⁰ *KI, III, 282–285*; vö. Huntington 1907, 173, 203–204.

⁸¹ *KI, III, V–VI.*

⁸² Négy dolgot azonban megtett. A kötethez csatolt egy hibajegyzéket (*KI, III, 286–293*), egy hosszú tanulmányt a kharoṣṭhī ABC-ről (The Kharoṣṭhī Alphabet of Chinese Turkestan. In: *KI, III, 295–322*; vö. Plate XIV), egy tanulmányt a feliratokban szereplő királyokról és uralkodói éveikről (Kings and Regnal Years. In: *KI, III, 323–328*), valamint egy *Index Verborum*ot (In: *KI, III, 329–379*).

előző két kötetre vonatkozóan a harmadik kötethez csatolt. Ezek többségeért a(z első világ)háború okolható, amely félbeszakította a munkálatokat, s amikor az anyagra a pontatlanságok és következtelenségek kijavításához – a korrektúra során – szükség lett volna, annak egy jelentős része Franciaországban ragadt (Boyernél és Senarnál).⁸³

A harmadik kötet 56 feliratot tartalmaz; ebből 43 a nijai (No. 709–751), 6 a lou-lani feltárások során került elő (No. 752–757), 6 darabot pedig E. Huntington gyűjtött a khardaliki és a nijai lelőhelyről (No. 758–763). A kötetben megjelenő 764-es számú, utolsó tábla, a 31-es számú táblához tartozó, de az első kötetből kimaradó 'csonka tábla'.

A sorozat e harmadik kötetével lezárult tehát, Stein azonban – mint azt fentebb láttuk – még egyszer megfordult Belső-Ázsiában. E rövidre sikeredett negyedik út során tulajdonába került kharoshti táblákat azonban már nem hozhatta ki Kína területéről, ezért lefotóztatta őket. Stein fotói alapján már nem Rapson, hanem egy fiatal szanszkritista, T. Burrow (későbbi oxfordi professzor) adott ki 18 dokumentumot a *Bulletin of the School of Oriental Studies* hasábjain (No. 765–782).⁸⁴ Egyébként Burrow volt az, aki Stein szövegei alapján 1937-ben elkészítette a kharoshti írásos dokumentumok vázlatos nyelvtanát, majd három évre rá kiadta a szövegek – Rapsonék munkájából végül kimaradó – első (és mindmáig egyetlen) angol fordítását is.⁸⁵

Sajnálatos módon a következő 65 évben (tehát egészen napjainkig) a dokumentumokról nem készült sem új katalógus, sem új kritikai szövegkiadás, sem pedig egy minden igényt kielégítő, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátott modern fordítás.⁸⁶ Ezekre pedig már csak azért is komoly szükség lenne, mert számos olyan probléma merül fel a források kapcsán, melyeket csak egy új katalógus vagy szövegkiadás orvosolhatna. Az egyik ilyen probléma – bármilyen meglepő – a dokumentumok pontos számának meghatározása. A négy expedíció során előkerült kharoshti feliratok számának meghatározása ugyanis jelenleg szinte lehetetlen.

Ennek egyik fontos oka, hogy ma az anyag nem egyetlen gyűjteményben található. A Stein által napvilágra hozott kharoshti leletek ugyanis a világ három különböző pontján érhetők el (?). Az első három expedíció anyaga Stein gondos csomagolásának köszönhetően még bizonyosan hiánytalanul érkezett meg Londonba. Stein vágya azonban az volt, hogy amint kollégái Európában elvégzik a táblák tudományos feldolgozását és kiadását, a dokumentumok Indiába kerüljenek, egy később felállítandó belső-ázsiai múzeumba. B. N. Mukherjee, a táblák indiai szakértője szerint azonban az anya-

⁸³ Ez a megjegyzés részben választ ad a kötetek megjelenésének csúszását érintő kérdésekre is.

⁸⁴ Burrow, T.: Further Kharoshti Documents from Niya. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9 (1937), 111–123. Míg a transliteráció a *KI* köteteiben nem változott, addig Burrow közleményében felhasználva a kutatás 1920 és 1937 között elért eredményeit, némiképp változtatott Rapsonék rendszerén.

⁸⁵ Burrow, T.: *The Language of the Kharoshti Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge 1937; Burrow, T.: *A Translation of the Kharoshti Documents from Chinese Turkestan*. London 1940.

⁸⁶ Mindösszesen a *KI* három kötetének reprintelésére került sor: *KI, I–III*, Reprint, New Delhi 1997².

got a kiadás elkészülte után – talán Rapson tanácsára –, az *India Office* irányítása alatt két részre osztották. Az egyik részt a *British Museum*nak ajándékozták (innen került 1973-ban a *British Library*be⁸⁷), a másikat pedig 1930-ban Indiába szállították.⁸⁸ Itt előbb a Közép-ázsiai Régiségek Múzeumában (*Central Asian Antiquities Museum*), majd a Delhi Nemzeti Múzeumban (*National Museum, New Delhi*) állították ki. Ez utóbbi anyag jelenlegi számát az indiai anyagot kezelő Mukherjee 556-ban határozta meg. De J. Joshua a *British Museum* számára 1928-ban készített katalógusa alapján Mukherjee arra az eredményre jutott, hogy 556-nál legalább 31-el vagy 33-al több kharosṭhī táblát küldhettek eredetileg Indiába. Ezeknek azonban mára nyoma sem maradt. A zavart tovább fokozza, hogy Mukherjee nem tudta az Angliában maradt táblák pontos számát sem tisztázni. Kérdőjelekkel ír 290-t, de 312-t is.⁸⁹

Mindeközben az *International Dunhuang Projekt (IDP)* nagyszabású vállalkozásának köszönhetően elkészült az Angliában található Stein anyag digitalizálása. Az *IDP* honlapján összesen 340 olyan digitális fotó tekinthető meg, amely kharosṭhī dokumentumot ábrázol.⁹⁰ Ez a szám azonban nem egyezik Mukherjee 290-es vagy 312-es adatával. Ennek feltehetően egyrészt az az oka, hogy néhány dokumentumról több kép is szerepel a honlapon, másrészt a Rapsonék által összetartozónak tartott kettős táblák időnként külön-külön dokumentumként vannak feltüntetve.⁹¹ Úgy tűnik tehát, hogy sem az indiai, sem pedig az angliai anyag számának pontos meghatározása nem könnyű feladat. Ugyanakkor problémák vannak Stein kharosṭhī gyűjteményének harmadik, Kínában maradt részével is.

A legfőbb gond az, hogy az anyag hollétéről még a kínai szakembereknek sincs tudomása. Persze gondolhatnánk, hogy a problémát Stein fent említett fotói, illetve Burrow kiadása egyszerűen megoldja. Ez azonban nincs így. Hosszú ideig a fotók holléte is ismeretlen volt, így ezeket nem lehetett összevetni Burrow szövegközlésével. 1995-ben azonban a *British Library*ben egy ládában rátaláltak a Stein által készített felvételekre. A fotókat 1998-ban J. Wang adta ki egy alapos tanulmány kíséretében a *British*

⁸⁷ The Stein Collection in the British Library. *IDP News. Newsletter of The International Project* 12 (1998), 1. A *British Library* kharosṭhī írásos anyagának kurátora ma M. O’Keefe lásd Wang, H.: Stein Day. *IDP News. Newsletter of The International Project* 5 (1996), 6 (Wang 1996).

⁸⁸ A harmadik expedíció költségeihez a brit-indiai kormány közoktatási osztálya (*Educational Department*) háromezer fonttal járult hozzá, melynek fejében bejelentette igényét a régészeti leletekre is, egy Delhiben felállítandó új múzeum, a *Museum of Indian Art and Ethnography* számára (vö. Stein 1923, 18; Rásonyi 1960, 20).

⁸⁹ Mukherjee, B. N.: Kharosṭhī Inscriptions and the Kingdom of Shan-shan. In: *India in early Central Asia*. New Delhi 1996, 41, 58, 23. jegyzet (Mukherjee 1996).

⁹⁰ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2004. 03. 27-én].

⁹¹ Burrow egyébként könyvéhez írt bevezetőjében megemlíti, hogy jómagam csak 171 dokumentumot (No. 213–427; No. 510–565) tudott megvizsgálni a *British Museum*ban (Burrow 1940, V).

Library Journal hasábjain.⁹² Az *IDP* munkatársai ezt követően e fotók digitalizált változatát ugyancsak elhelyezték honlapjukon, így ma már nincs akadálya az alapos összehasonlításnak.⁹³

Miután azonban Burrow cikkét e fotókkal összevettem, meglepő eredményre jutottam. Burrow 1937-es kiadásában Stein fotói alapján 18 dokumentumot közöl, az *IDP* honlapján pedig 19 fekete-fehér fotó látható. A két szám tehát már eleve nem egyezik. Itt azonban nem arról van szó, hogy Burrow egy dokumentumot 'véletlenül' nem közölt, ugyanis publikációjában két olyan felirat is szerepel, amelyről egyáltalán nincs fényképünk,⁹⁴ de két olyan kharos̥thī dokumentumot ábrázoló fénykép is van az előkerült felvételek között, amely pedig Burrow kiadásában nem szerepel.⁹⁵ A Stein-hagyatékban tehát feltehetően két olyan jól olvasható kharos̥thī dokumentum is van, amely 1931 óta – legalábbis tudomásom szerint – kiadatlan.

Mindaddig, amíg a feliratok pontos száma és holléte körül ilyen komoly bizonytalanságok vannak, addig jónéhány más probléma tisztázása is komoly nehézségekbe ütközik.⁹⁶ A megoldást nyilvánvalóan egy olyan katalógus elkészítése jelenthetné, melyben az összes, Stein által napvilágra hozott kharos̥thī felirat szerepelne.⁹⁷

⁹² Wang, J.: Photographs in the British Library of Documents and Manuscripts from Sir Aurel Stein's Fourth Central Asian Expedition. *The British Library Journal* 24 (1998), 23–74, különösen 33–38 (Wang 1998). Vö. Falconer, J.: The Photographs from Stein's Fourth Expedition: A Footnote. *The British Library Journal* 24 (1998), 75–77, különösen 77.

⁹³ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2004. 03. 27-én].

⁹⁴ No. 767 (Photo T. O. 22); No. 782 rev. [az No. 782 *obv.*-ről van fotó] (Photo T. O. 21).

⁹⁵ T. O. 19 (A), site: N. R.; T. O. 21 (A), site: Niya (N. [Char.] 1).

⁹⁶ Burrow cikkében az utolsó, Rapson által dokumentumnak kiadott szám az No. 782-es. Ehhez hozzáadva azt a két feliratot, mely szerepel Stein fényképein, de nem szerepel Burrow publikációjában, 784-et kapunk. Az angol gyűjtemény kezelője M. O'Keefe azonban egy 1996-os konferencián 800-nál is több dokumentumról beszélt (Wang 1996, 6); Mukherjee pedig összességében több mint 900-ra teszi a Stein által felfedezett kharos̥thī emlékek számát (Mukherjee 1996, 40). Ha elfogadjuk ezeket az adatokat, akkor újabb kérdések tömkelege merül fel. Mi a bizonytalanság oka? Rapsonék miért nem publikálták ezeket a dokumentumokat? (Stein munkáiban több olyan nehezen olvasható, de szerinte valószínűleg kharos̥thīnak tartható felirat is szerepel, amely sem a *KI* kötetekben, sem Burrow közleményében nem szerepel. Lásd például Stein 1907, 219 [B. D. 001. j.]; Stein 1921, 1279 [Ta. 01.], 1289, 1294 [M. Tagh. a. III. 0061.]; Stein 1928, 751, 758 [Ying. I. a. 1–4.]). Hány olyan dokumentum lehet, amelyet olvashatatlanságuk okán nem publikáltak mindeddig? Hol találhatók a hiányzó feliratok? Stb.

⁹⁷ Mukherjee egyik megjegyzése szerint munkatársaival az indiai gyűjtemény katalógusának elkészítésén fáradozik, amelyben ígérete szerint olyan feliratok is szerepelni fognak, amelyek először kerülnek publikálásra (Mukherjee 1996, 41). Az *IDP* egyik hírleveléből pedig arról értesülhetünk, hogy a kharos̥thī dokumentumok kínai szakértője, Lin Meicun az összes eddig előkerült belső-ázsiai, fára írt kharos̥thī anyag katalógusának kiadását készíti elő: Gandhari woodslips. *IDP News. Newsletter of The International Project* 21 (2002), 8. Úgy vélem azonban, hogy egy új katalógus megszületése esetén is csak három fontos alapelv betartása segíthetne tisztázni a Stein Gyűjtemény kharos̥thī anyagának pontos számát. Egyrészt

*

A 21. század archeológusai számára Stein régészeti módszerei vagy tudományos feldolgozásainak alapelvei talán nem minden szempontból kielégítőek; valószínű például, hogy a tudós munkásai *ketman*jaikkal jónéhány olyan részletet elpusztítottak, melyek hozzájárulhattak volna a feltárt telepek életének még alaposabb megismeréséhez;⁹⁸ ugyanakkor mindent egybevetve úgy vélem, Stein ásatásainak mérlege egyértelműen pozitív. E munkálatok megítéléséhez ugyanis számos szempontot kell figyelembe vennünk. A tudósnek jónéhány rendkívüli körülménnyel meg kellett birkóznia. A munkások viszonylag kis száma és képzetlensége; a lakott településektől való nagy távolság; az általános sivatagi körülmények; a vízhiány, valamint az ásatásokra fordítható idő korlátozott volta ellenére Stein munkálatait korának legszínvonalasabb ásatásai közé sorolhatjuk. A 20. század első évtizedeiben a világ más részein folytatott jelentős ásatások nem sokban különböztek Stein feltárásaitól.

Még a 19. század első felében is a 'régészek' elsődleges célja értékes tárgyak, műkincsek felszínre hozása volt anélkül, hogy különösebben törődtek volna a lelőköri-ményekkel vagy a tárgyak szélesebb összefüggésbe helyezésével. A helyzet éppen Stein korára változott meg gyökeresen. Két angol régész, A. Pitt-Rivers tábornok és F. Petrie ugyanis forradalmasítva az ásatások módszertanát, hozzájárult a modern archeológia megszületéséhez.⁹⁹ Steinre nyilvánvalóan komoly hatással volt e két kiemelkedő régész munkássága.¹⁰⁰ Régészeti módszereinek formálódásához azonban minden bizonnyal még további három tudós járult hozzá. Az egyik H. Rawlinson, a behisztuni felirat felfedezője, a másik A. Cunningham az *Archaeological Survey of India* vezetője, az 'indiai régészet atyja', a harmadik pedig India régészeti főfelügyelője, J. Marshall volt.¹⁰¹

egy ideális katalógusban minden elérhető táblát szerepeltetni kellene (legyen az Angliában, Indiában, vagy Kínában); másrészt új számozási rendszert kellene kidolgozni, hogy kiszűrhetőek legyenek azok az esetek, amikor egy eredetileg közös számmal ellátott kettős tábla két külön dokumentumként jelenik meg (akár így: 123/1; 123/2 vagy 123/a.; 123/b). S végül a feliratok szövegei mellett minden esetben szerepelnie kellene a táblákról készült fotóknak (*facsimile*).

⁹⁸ Időnként még maga Stein is – bevallottan – eldobált értéktelennek vélt leleteket (lásd például Stein 1912, I, 293; vö. Stein 1913, 192).

⁹⁹ Renfrew, C.–Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest 1999, 32–33, további irodalommal.

¹⁰⁰ Mirsky 1977, 169. Petrie egyik könyve jelenleg is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményének Stein-hagyatékában: Petrie, W. M. F.: *Eastern exploration. Past and future. Lectures of the Royal-Institution* 2. London 1918 [raktári száma: 710. 651].

¹⁰¹ Az *Innermost Asia* című munkáját Stein Rawlinsonnak ajánlotta: *To the Memory of General Sir Henry Rawlinson, Bart. whose labours in the field and study illuminated the ancient history of Asia, this record is inscribed in grateful remembrance and sincere admiration for the explorer, the scholar, and the man* (Stein 1928, V; lásd még Stein 1904, 747; Stein 1939, 152; Rásonyi 1960, 7, 15; Mirsky 1977, 26–28). Cunningham-ról lásd Mirsky 1977, 95–96; Marshall és Stein kapcsolatáról lásd Stein 1939, 175.

Stein Aurél tehát korának legmodernebb archeológiai módszertanával felvértezten vágott bele expedícióiba.¹⁰² Mindehhez ráadásul olyan személyiségjegyek járultak, amelyek együttesen rendhagyó pontosságot és alaposságot eredményeztek munkálatai során.

Ami a kharoſthī dokumentumokat illeti, nyilvánvaló, hogy a kutató törekedett a táblák pontos lelőköörülményeinek (lásd feljebb például szuperpozíciók megfigyelése), formáinak, méreteinek rögzítésére.¹⁰³ Sajnos azonban tudományos feldolgoásaiban a tárgyak (így az írott források) lelőköörülményeiről aprólékos (például 1:20 arányú) részletrajzokat nem közöl. Különösen jó lett volna a leletekben rendkívül gazdag szemetesgödörök rétegződését ábrázolni. A táblákat azonban közvetlenül előkerülésük után számmal, jellel látta el (objektumszám, leletszám) és kísérletet tett egy következetes, jól használható osztályozási rendszer kialakítására is.¹⁰⁴ Stein tehát már előkerülésük pillanatában helyesen mérte fel a táblák kiemelkedő régészeti, történeti, nyelvészeti jelentőségét. S bár a szövegek kiadására vagy fordítására nem vállalkozott,¹⁰⁵ többször írt a táblák rendeltetéséről, formavilágáról, készítésük, hitelesítésük módozatairól és tartalmáról.¹⁰⁶ Műveinek tanúbizonysága szerint számos nagyszerű tudományos eredménye sorában ő maga is megkülönböztetett helyet szánt az indiai kultúra ezen különleges belső-ázsiai emlékeinek.

Stein expedícióit követően nagyon hosszú ideig nem került sor újabb régészeti kutatásokra a Tárím-medence vidékén, így a kharoſthī dokumentumok száma sem gyarapodhatott. Az 1980-as évek végén megindult rendszeres kínai-japán ásatásoknak köszönhetően azonban már ismét jelentős számú kharoſthī anyag került elő (többnyire a Stein által is kutatott Nijából, Lou-lanból, de más lelőhelyekről is).¹⁰⁷ S bár napjainkig

¹⁰² Ennek pontos lényegét Stein *Ancient Khotan* című művének bevezetőjében éppen egy olyan idézettel foglalja össze, amely Petrie egyik alapvető módszertani művéből származik: *...to work with the fullest care and detail in recording, to publish everything fully...* (Petrie, F.: *Methods and Aims in Archaeology*. London 1904, 175; vö. Stein 1907, IX; Walker 1995, 121).

¹⁰³ Vö. Stein 1903, 365; Rásonyi 1960, 13.

¹⁰⁴ Ebben régi barátja, a művészettörténész F. H. Andrews (egy iparművészeti iskola igazgatója, *Director of the Art Department, Battersea Polytechnic*) nyújtott Stein számára komoly segítséget (Stein 1903, 365; Stein 1907, XI; Stein 1934, 190).

¹⁰⁵ Minden követ megmozgatott azonban a szövegek mielőbbi közlése érdekében. Az anyag gondozását elvállaló tudósokkal folyamatos levelezésben állt; s ha valamilyen komoly akadály merült fel a dokumentumok kiadását illetően (ilyen volt Rapson hirtelen halála is) maga gondoskodott a megoldásról (Burrow felkérése), stb. (Wang 1998, 37).

¹⁰⁶ Stein 1903, 354–408; vö. Stein 1908, 221–249; Stein 1904, 768–770; Stein 1907, 318–327, 343–358, 363–369; Stein 1921, 413–416; Stein 1933, 86–94; vö. Stein 1934, 60–66.

¹⁰⁷ A legújabb kutatások rövid összefoglalása: *Legacy of the Desert King. Textiles and Treasures Excavated on the Silk Road*. Ed. by F. Zhao–Z. Yu. Hong Kong 2000. Lásd még Mukherjee 1996, 40–41.

szép számmal jelentek meg résztanulmányok e bővülő forrásanyagról¹⁰⁸ Stein munkái a kharoṣṭhī dokumentumok vonatkozásában továbbra is megkerülhetetlenek. Mindez kétséget kizáróan megerősíti a magyar tudós szerepének egyedülálló jelentőségét, melyet e belső-ázsiai forráscsoport felfedezésében és megismertetésében játszott.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Lásd Lin 1996, 188–220.

¹⁰⁹ Ezúton köszönöm meg az MTA Keleti Gyűjteményében található Stein-hagyaték gondozójának, Kelecsényi Ágnesnek, valamint az SZTE Ókortörténeti Tanszék vezetőjének, Dr. Wojtilla Gyulának munkámhoz nyújtott baráti segítségét.

Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents

Sir Aurel Stein, the Hungarian-British archaeologist and orientalist, led 4 expeditions to Inner Asia in the 1st half of the 20th century. Kharoṣṭhī documents which prove the presence of the early Indian culture in Inner Asia, are one of the most important part of the finds of these expeditions. But I must add that nobody has done the complex assessment of these documents or their comparison with the archaeological material so far. This article examines the exact circumstances of the excavation of the Kharoṣṭhī sources, touching upon the archaeological methods of Stein and asks the question: what happened to the documents after their finding.

We can say that Stein's activity must rank among the highest standard excavations of his age. The majority of the Kharoṣṭhī documents has been edited so far due to Rapson and his colleagues but there are lots of questions yet to be answered. In my article I stressed the quantity determination of the exact number of the documents 'digged out' by Stein as the most urgent problem, but it is impossible to state because of some reasons. A new catalogue or a new critical edition could help us.

Stein had estimated the archaeological, historical and linguistical importance of the documents properly when he first saw them. Although he wasn't prepared to edit these sources, he made strenuous efforts to make them available to the scientific world. According to my opinion the role that Stein played in the discovery and acquaintance of this Inner Asian group of sources is outstandingly important.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Cicero az *augurium*ról

A kiváló szónok-filozófus több elméleti munkában boncolgatta a bölcselet, illetve a vallás különböző kérdéseit. Részben mert ő maga is vonzódott ezekhez a témákhoz, másrészt pedig hasznosnak gondolta ezt a tevékenységet, mivel bízott benne, hogy sokak érdeklődésére tarthatnak számat fejtegetései. Különösképpen azokban az években 'menekült' a bölcselethez, amikor a közéletben mellőzésre ítéltetett, ugyanakkor magánélete is zátonyra futott.

A vallással kapcsolatos ismereteit *Az Istenek természete*, *A Végzetről*, illetve *A jóslásról* címmel írott munkáiban összegezte. Jelen dolgozat ez utóbbi műben vizsgálja Cicerónak a madárjósok tevékenységéről, és az általuk adott jóslatokról alkotott véleményét. Nézeteinek közreadásához az általa, valamint a görög filozófia által szintén kedvelt párbeszédes formát választotta, vitapartnere, öccse, Quintus, a helyszín pedig Cicero tusculumai birtoka.

A madárjósok testületéről¹ közismert, hogy az ókori Róma egyik legelőkelőbb papi testülete volt, akiket a legfontosabb állami ügyek és az egész népet érintő vállalkozások előtt mindig megkérdeztek. *Collegium*uk alapítását a mondai hagyomány egészen Romulusig, a város alapításáig vezeti vissza. A testület feladata volt többek között a király és a papok felavatásának, *inaugurálás*ának a rítusa is. Ennek lényege feltehetően az lehetett, hogy őket a tevékenységük folytatásához szükséges különleges erővel, karizmával ruházzák fel. Ehhez a szertartáshoz a *lituust*² használták, ami eredetileg varázsvessző volt, később viszont ezen papi tisztség hivatali attribútuma lett, ahogyan később a pásztorbot a püspököké (az *augurok* botjáról később még lesz szó).

A madárjósok szerepe ősi itáliai hiedelmekre megy vissza, ezzel kapcsolatban a mondai hagyomány szól a *Roma quadrata*³ ('négy részre osztott Róma') néven ismert vallási aktusról. Ezen szertartás keretében az *augur* botjával végrehajtott kereszt alakú vágással négy részre osztotta az *orbis terrarumot*, a földet, majd pedig az égboltot. Az így kijelölt rész (*templum*), egy negyed körcikk volt. Ezt követően ebben figyelte a madarakat, és várta a jósjeleket. A madarak mellett a villámokat is hasonló módon lehetett

¹ Lásd Köves-Zulauf T.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995, 43 és köv.; vö. még Beard, M.–North, J.: *Pagan Pristors*. Ithaca–New-York 1990, 51 és köv.; továbbá Linderski, J.: The Augural Law. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 16. 3.* Hrsg. von W. Haase. Berlin–New York 1986, 2146 és köv.

² Lásd Siebert, A. V.: *Instrumenta Sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-Kult und Priestergeräten*. Berlin–New-York 1999, 130 és köv.

³ Lásd Szabó Á.: „Roma quadrata.” *Antik Tanulmányok* 2 (1955), 217–232 (Szabó 1955); illetve Förster Aurél vonatkozó cikkét: Förster A.: A „Roma quadrata” kérdéséhez. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 71 (1948), 1–10.

figyelní, ebben szintén specialisták lettek a madárjósok. Ezeket a jeleket Cicero két csoportra osztja, *auguria oblativa* ('maguktól megjelenő'), illetve *auguria impetrativa* ('előidézt') jóslatok. A testület funkciója továbbterjed az égi *templum* földre vetítésével, ilyen módon ők lettek minden földi határ megvonásának illetékesei is. Az ő feladatuk lett a város határainak megállapítása, illetve a *pomerium* ('városfal'), vagyis a város közigazgatási határának a megállapítása. A *pomerium* nagyon jelentős fogalom mind a szakrális, mind pedig a közigazgatási jogban, bizonyos események *extra* vagy *intra pomerium* bonyolódnak le. *Magistratus*-választás például csakis a városfalon belül történhet, ugyanakkor fegyveres hadsereggel tilos a falakon belülre menni, kivételt csak a *triumphus* képez. Az *auguri* ismereteket (*disciplina auguralis*) írásos formában adták tovább generációkon át, csupán jelentéktelen kiegészítések történtek benne.⁴

A madarak figyelésének létezik egy másik módja is. Cicero ezt is vizsgálja; ez pedig az *auspicium*,⁵ a 'megfigyelés', 'szemle'. Ezt a cselekményt azonban nem a madárjósok végezték, mivel ez az állam vezető tisztségviselőinek, az *imperiummal* rendelkező *magistratus*oknak a joga és kötelessége volt. Ezzel lehetőségük nyílt arra, hogy a tisztségviselők kilátásait előre jelző *auspicium*okban személyesen is közreműködjenek, ehhez olykor igénybe vették a hivatásos *augurok*: 'szakmai' tanácsait is. Az aktus nagyon fontos, mivel választásokat tudtak vele érvényteleníteni, döntéseket elnapolni, gyűléseket felosztatni; ez Rómában különösen könnyű volt, mivel a vallási és az állami vezetés összefonódott, ez alól egyedül a *haruspex* jelentett kivételt.⁶ Az *augurok* testülete rangban a *pontifexek* mellett állt, később alávetették azoknak, de értelmezési tevékenységüket önállóan folytatták.⁷

A jóslás gyakorlása nem elhanyagolt más népeknél sem – tudjuk meg Cicerótól –, példaként a galliai druidákat említi, közülük az *aedius* Divitiacust nevezi meg, aki részint *augurium*okból, részint álomfejtésből szokta megmondani, mi fog történni. „A perzsáknál is tartottak madárjóslatokat a mágusok, akik összegyűlnek egy szent helyen, hogy a jóslatokat értelmezzék és megbeszéljék, ahogyan ti is szoktatok ezt tenni, valamikor a hónap ötödik vagy hetedik napján.” (*A jóslásról* I, 41, 90.)

A madárjósok mellett ott vannak riválisként a *haruspexek*, akiknek a jelentősége megnő, amíg a madárjósoké a köztársaság végére háttérbe szorul. Augustus megpróbálkozott az *augur* testület megújításával, így lényegében a pogány világ végéig fennmaradtak, még 384-ből, illetve 390-ből is ismerünk név szerint két *augurt*. Ammianus Marcellinus történeti munkájában (21, 1) elmondja Iulianus császárról, hogy kitűnően

⁴ Ezek a megfigyelések később jelentősen segítették a tudományok fejlődését is, különösen a természettudományos ismereteket gyarapították a különféle égi jelenségek pontos megfigyelésével és leírásával.

⁵ *Avis spicere* – 'nézni, szemlélni a madarakat'; vö. *haru spicere* – 'szemlélni az áldozati állatokat'; vö. *haruspex*.

⁶ Egész sor vezető politikusról tudjuk, hogy egyben papi tisztséget is viselt: Cicero, Caesar, Antonius, stb.; ellenben senki olyanról nincs tudomásunk, aki *magistratus* és egyben *haruspex* is lett volna.

⁷ Lásd Linderski idézett munkáját.

értett a különféle jósjelek értelmezéséhez, és maga is gyakran tartott *auguriumot*, és a belső részekből való jóslást is alkalmazta. Ammianus egyetért Ciceróval és idézi is véleményét a jóslásról: „A jövőre utaló jeleket az istenek mutatják meg; ha valaki tévesen értelmezi őket, akkor nem az istenek természete hibázott, hanem az emberek magyarázata.” (21, 1, 14). Mivel a madárjósok tevékenysége nem kontrolálható, ezért számos manipulációra nyílik lehetőségük. Ez nyilvánvalóan tetten érhető az előidézett jóslatok esetében, így például a csirkék etetésénél (*auguria pullaria*). Ha nem volt mód a madarak megfigyelésére, például csaták megkezdése előtt, akkor a szent csirkék étvágyából olvasták ki a jövőre vonatkozó jóslatot, és ha ezeket előre megettették, akkor biztosan nem volt étvágyuk.⁸ Ezt a változatot Cicero még fokozottabb kétkedéssel fogadja: „Ugyan lehet-e ebben a kikényszerített és kierőszakolt jóslatban valami istentől jövő? A legrégebbi *augurok* nem alkalmazták ezt a gyakorlatot, igazolja ezt, hogy a mi *collegiumunknak* van egy régi határozata, miszerint a jósláshoz bármely madár megfelelő. Az igazi madárjóslás az lenne, ha a madarak szabadon mozoghatnának.” (*A jóslásról* II, 35, 73.) Az *augurok* – ezen nem egészen egyértelmű szerep ellenére – Augustus koráig megőrizték tekintélyüket; ekkorra a számuk 16-ra emelkedett, és felügyelőjük, mint *pontifex maximus*, maga Augustus lett.⁹ Octavianus felvett neve, az Augustus etimológiailag is összefügg az *augur* és *augurium* kifejezésekkel. A név magyarázatára Suetonius Augustus életrajzában (c.7) a következő olvasható:

Postea Gai Caesaris et deinde Augusti cognomen assumpsit, alterum testamento maioris avunculi, alterum Munati Planci sententia, cum, quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis, praevaluisset, ut Augustus potius vocaretur, non tantum novo sed etiam ampliore cognomine, quod loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicantur, ab auctu vel ab avium gestu gustuve, sicut etiam Ennius docet scribens: Augusto augurio postquam incluta condita Roma est.

Augustus uralkodása idején Apollo tiszteletét előtérbe helyezte Iuppiter kultuszával szemben, sikeresen propagálva, hogy ő maga és vele együtt a birodalom ennek az istennek a védelme alatt áll, ahogyan ez fényesen igazolódott az actiumi csatában, ahol a győzelem azt jelentette, hogy Apollo Augustust választotta ki arra, hogy a birodalom új uralkodója legyen. Az *imperiummal* rendelkező új uralkodó karizmája biztosítani fogja

⁸ Livius (XXII, 42) ismerteti egy ilyen esetet, amikor Aemilius Paulus nem akart megütközni a Cannae melletti csatában (Kr. e. 216); vö. még Valerius Maximus passzusát (IV, 3), ahol P. Claudius *consul* esetét mondja el, az első pun háború idejéből.

⁹ Maga az *Augustus* név etimológiailag is összefügg az *augur* és *augurium* kifejezésekkel, továbbá az *auctor*, *auctoritas* főnevekkkel, ezek mindegyike az *augere* – ’növelni’ latin igéből vezethető le. Tehát eredetileg varázsló, aki különleges képességgel bír, és képes valamit ’növelni’, ’gyarapítani’. A klasszikus időkben feledésbe merült ez az értelmezés, és az *augur* pusztán csak értelmezni képes a csodás jelenséget; vö. még Linkomies, E.: *Auguralia und Verwandtes. Annales Academiae Fennicae* 11 (1921), 8 és köv.

a birodalom jólétét és gyarapodását, s ezt a rendkívüli képességét kifejezésre juttatja a felvett neve (Augustus) is. A *princeps*nek ezt a propagandisztikus törekvését támasztja alá Horatius ódájának következő soraival is, ahol a költő Apollo *augur*hoz fohászkodik: „Melyik istentől könyörögje népünk, / hogy ne dőljön meg recsegő hatalmunk? /...Küld-e és kit küld letörölni vétkünk / Iuppiter? Kérünk, beborítva fénylő / válladat köddel, valahára jöjj el / jóspap Apollo” (I, 2, 25–30 ford. Devecseri Gábor.)

Cicero maga is, mint számos politikustársa, *augur* volt,¹⁰ Kr. e. 53-ban lett a testület tagja, Pompeius és Hortensius mellett. Ahogyan a jóslásról szóló műve bizonyítja, élvezte ezt a szerepet, vagyis, hogy, megismerhette a madárjóslás történetét, szertartásait, illetve a politikában való alkalmazását. Felvetődhet a kérdés, vajon maga Cicero mennyire hitt a madárjóslásban? Munkájában erre a kérdésre határozott választ nem ad, és szándékosan teszi ezt. Azt a véleményt fogalmazza meg, hogy Róma története határozottan összeforrt a jóslással. A köztársaság 'egészsége' a jósláshoz való viszonyulásban alapszik. A jeles szónok úgy látta, hogy amikor az államot erős, tekintélyes *senatus* irányította, a jóslásnak volt hitele, s ez egyben az állam biztonságát is garantálta. Milyen hitele van a jóslásnak Cicero korában, vannak-e szkeptikusok?¹¹ A felvetődött gondolat illusztrálására jellemző a következő részlet: „Valójában mennyire helytállóak a ti *auspicium*aitok, amelyeket most a római *augurok* semmibe vesznek (bocsáss meg, hogy ilyeneket mondtam), ellenben a ciliciaiak, a pamphyliaiak, a pisidiaiak és a lyciaiak nagyra becsülnék. Miért is említsem vendégbarátunkat, a legkiválóbb és legdicsőbb férfiút, Deiotarus királyt,¹² aki semmit sem tesz úgy, hogy *auspicium*ot ne tartott volna.”¹³ Még határozottabb Cicero szkepticizmusa a kikényszerített madárjóslatok kapcsán, ahogyan ezt a következő részlet bizonyítja. „A mi előjáróink ugyanis kikényszerített madárjóslatokat tartanak, mivel szükségszerű, hogyha a csirke elé galacsint dobunk, akkor kiesik a szájából az, amit éppen akkor eszik. Arról pedig, ha a galacsinból valami a földre esik, azt írjátok ti, hogy kedvező előjel, ti teljes érvényű előjelnek nevezitek azt is, amit én kierőszakolt jóslatnak tartok. Ezért sok *augurium* és *auspicium*”¹⁴ a testület nemtörődömsége miatt mellőzésre és hanyagolásra kerül, amiről maga a bölcs Cato is panaszkodik.”¹⁵

¹⁰ Lásd Beard és North, valamint Linderski idézett munkáját.

¹¹ A kérdéshez lásd Schofield, M.: Cicero for and against Divination. *Journal of Roman Studies* 76 (1986), 47–65; ugyanott Beard, M.: Cicero and divination: the formation of a latin discourse. *Journal of Roman Studies* 76 (1986), 33–46.

¹² A galaták fejedelme, később királya, Caesar és Cicero kortársa, az utóbbi védője is volt a Caesar elleni merénylet vádja kapcsán. Lásd a *Pro rege Deiotaro* című beszédet, vö. továbbá Cicero: *A jóslásról* II, 37, 78 (ford. Hoffmann Zs. Szeged 2001), illetve *Caesar utolsó hadjáratai* 67 (ford. Hoffmann Zs. Szeged 1999).

¹³ I, 15, 25. Cicero öccse itt az *auguroknak* a Kr. e. 63–53 között, illetve a 44-ben betöltött szerepére céloz.

¹⁴ Lásd még ehhez Magdalain, A.: *Recherches sur l'imperium. „La loi curiate et les auspices d'investiture”*. Paris 1968.

¹⁵ *De div.* I, 15, 27–28.

Az előjelekre még a magánéletben is figyelemmel voltak, amit Cicero a 'házasság-szerzők' (*auspices*) elnevezéssel igazol, róluk ugyan bevallja, hogy korábbi jelentőségüket elveszítették, de a nevük megmaradt.¹⁶ Bár a jóslatok értelmezése körüli manipulációs lehetőségek meglehetősen ismertek voltak, Cicero konkrét esetek felidézésével bizonyítja ezt is. „A te jóspap társad, a derék *augur*, Appius, ahogyan gyakran hallottam tőled, *censorként* C. Ateiust, a derék férfiút és kiváló polgárt nem eléggé megfontoltan, azzal a váddal bélyegezte meg, hogy egy jóslatot meghamisított. Ám legyen: mint *censornak* joga volt ahhoz, hogy hamisnak ítélje a jóslatot, de mint *augurnak* a legkevésbé sem volt joga ahhoz, hogy Ateiust tegye felelőssé a római népet ért igen nagy csapás miatt.”¹⁷ A folytatás a megvádolt *censort* igazolta, tudniillik a baljós előjel 'bevált', ami Cicero véleménye szerint nem történhetett volna meg, ha az hamis. Egyébként az *auguriumot* a jóslás mesterséges formái közé sorolja: „ide sorolják a béljósokat, madárjósokat és az álmfejtőket. Ezeket a peripatetikusok elvetik, a sztoikusok védelmezik. Közülük néhány feljegyzéseken és tanításokon alapul, amit az etruszkoknak a béljósálással, villámcsapásokkal és szertartásokkal foglalkozó könyvei taglalnak, és a ti *augur* könyveitek is.” (*A jóslásról* I, 33, 72.)

Cicero munkája első könyvében (17, 30) foglalkozik Attus Navius történetével, az *augurok* botjának, a *lituusnak* az eredete és jelentősége kapcsán. „Honnan hagyományozódott rátok a ti *lituus*otok, amely az *auguri* méltóság legfényesebb jele. Nemde ezzel határozta meg az égtájakat Romulus akkor, amikor Rómát alapította. Romulusnak ezt a bizonyos *lituusát*, azaz egy befelé meggömbített és a végén enyhén meghajlított botot, amely nevét a rézkürthöz való hasonlósága miatt kapta, noha a Salius-papok a Palatinuson lévő helyiségében helyezték el, és az leégett, mégis a botot sértetlenül találták meg.” Attus Navius esete Cicero szerint a következő. „Ő mivel fiatal korában szegénysége miatt disznókat legeltetett, s ezek közül egyet elveszített, állítólag felajánlotta, hogyha visszaszerzi azt, akkor a szőlőskertben nőtt legnagyobb szőlőfürtöt az istennek adja. És miután a disznót megtalálta, úgy mondják megállt a szőlőskert közepén, dél felé fordulva négy részre osztotta azt; a madarak három részt kedvezőtlennek ítélték – ahogyan megörökítették ezt – a hátramaradt negyedik részt ismét felosztotta, és ebben egy csodálatos nagyságú szőlőfürtöt talált. Amikor ennek híre ment, a szomszédok mind hozzá fordultak ügyes-bajos dolgaikkal, s nagy hírben és dicsőségben élt. Amikor ennek a híre elterjedt, magához hívatta a király, Tarquinius Priscus, hogy meggyőződjön jóstehetségéről, és próbára tegye *auguri* tudományát. Azt mondta neki, hogy gondolt valamit, és az a kérdése, hogy az lehetséges-e? Attus Navius” – olvashatjuk tovább Cicéronál – „elvégezte az *auguriumot*, és azt a választ adta, hogy lehetséges. Tarquinius ezután elmondta, hogy arra gondolt, vajon lehetséges-e egy köszörűkövet borotvával kettévágni. Majd parancsot adott, hogy hozzanak oda egy ilyen követ, amit a jók a király és a tömeg szeme láttára valóban kettévágott, ezután a király Attus Naviust mint *augurt* alkalmazta.”

¹⁶ *De div.* I, 15, 27.

¹⁷ *De div.* I, 16, 29; lásd még ugyanerről Cicero: *Az istenek természete* II, 4, 10.

Az említett Cicero-részletet tárgyalta Szabó Árpád,¹⁸ előtte pedig Förster Aurél¹⁹ az ősi város *Urbs quadrata*²⁰ elnevezése kapcsán. Szabó szerint négy részre osztott, kör alakú városról van szó; Förster véleménye ellenben az, hogy az alaprajz négyszögletes. A vitában Szabó Árpád érvelése tűnik meggyőzőnek. Problemátikus viszont a rituális mozdulat, amellyel a jóspap a felosztást végzi, ugyanis a Szabó Árpád által felsorakoztatott régészeti bizonyítékok nem Etrúria, hanem Itália görögök által lakott (déli) területei felé mutatnak. Latte²¹ már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a *lituus* – ami véleménye szerint eredetileg varázspálca – megfelel az iguviumi táblákon²² szereplő *perca arsmaticana*-nak, ami a kultikus cselekményt végző *flamen* jelvénye, és amely azonos a *virga ritualis*-sal. Ez a jellegzetes alakú, fából vagy fémből készült bot hivatali jelkép volt már a királyság korában. A köztársaság idején az *imperium* (hatalom) szimbóluma, majd az *imperator*i hatalomé, illetve a *princeps*é is.²³ Természetesen a *lituus* eredete mellett legalább annyira érdekes és fontos a funkciója is. A vele elvégzett kultikus mozdulat (tudniillik a keresztvágás) egyfelől a jóslás, másrészt a város, illetve később a *colonia*-alapítás kapcsán fordul elő. Ennek a jellegzetes, keresztalakot mutató vágásnak a célja – antik forrásközlések, illetve a vele kapcsolatos más elemek, mozzanatok alapján úgy tűnik – a megalapított intézmény, település virágzásának a biztosítása, az istenek támogatásának elnyerése, valamint az ártó, ellenséges erők távoltartása.

Érdekes továbbá az *augurium*mal kapcsolatban egy másik kérdés – amelyben a forráshagyomány is ellentmondásos: vagy maga a kultikus cselekmény, vagy a hagyomány korrektsége vitatható – hogyan kellett a jósnak elhelyezkednie, vagyis melyik az a helyes irány, amerre fordulnia kell, miközben jósol. Cicerónál Attus Navius dél felé fordult, mielőtt a területet négy felé osztotta. Számos adatunk van arra vonatkozóan – Varrótól, Liviuson át Festusig – amely szerint kelet felé kellett fordulni – a földmérés-

¹⁸ Lásd Szabó Á. fentebb idézett cikkét. Attus Navius egyébként Tarquinius Priscus idejében működött a Kr. e. 7–6. században, Cicero tehát részben téved, amikor *Az istenek természete* második könyvében (II, 3, 9) az eset kapcsán Tullus Hostiliust nevezi meg uralkodóként, aki sikeres hadjáratokat vezetett az említett *augur* tanácsai alapján.

¹⁹ Lásd Förster A. fentebb idézett cikkét.

²⁰ A kérdéshez lásd még: Castagnoli, F.: *Topografia di Roma antica*. Roma 1980; Coarelli, F.: *Il Foro Romano*. Roma 1983, 262 és köv.; Cristofani, M.: *La grande Roma dei Tarquini*. Roma 1990, 48 és köv.; Holloway, R. R.: *The Archeology of Early Rome and Latium*. London–New-York 1994, 101 és köv.; Kolb, F.: *Die Geschichte der Stadt in der Antike*. München 1995, 54 és köv.

²¹ Latte, K.: *Lituus*. *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft XIII/1*. Beg. von G. Wissowa; Hrsg. von W. Kroll. Stuttgart 1926, col. 13.

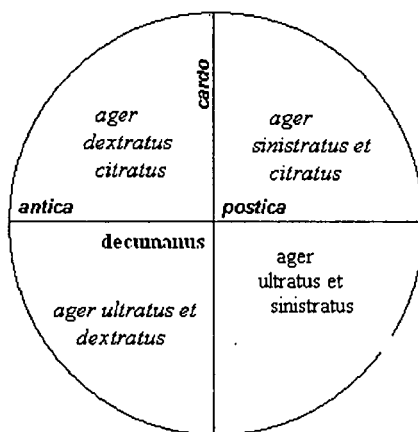
²² Lásd Devoto, G.: *Tabulae Iguvinae. Vol. I–III*. Roma 1954–1962. A szöveg eredetileg umber nyelven íródott, részben etruszk, részben latin írással lejegyezve, feltehetően a Kr. e. 4–3. századból. Értelmezése nyelvi nehézségek miatt problematikus, magyarul lásd Hahn I.: *Róma istenei*. Budapest 1975, 30 és köv.

²³ *Auguri* szimbólumként különösen nagy jelentőségre tett szert Augustus és utódai alatt, lásd Siebert idézett munkáját.

sel kapcsolatos *limitatio* estében pedig – etruszk hatásra – a nyugati orientáció uralkodott.²⁴ A négyfelé osztás gyakorlatáról a római *agrimensorok* pontosan tudták, hogy szakrális, kultikus eredetű, ezt igazolja a következő Frontinus részlet is:

Limitum prima origo, sicut Varro descripsit, a disciplina etrusca. Quod aruspices orbem terrarum duos partes diviserunt; dextram appellaverunt quae septentrioni subiaceret, sinistram quae ad meridianum terrae esset ab oriente ad occasum, quod eo sol et luna spectaret ... aruspices altera linea ad septentrionem a meridiano diviserunt terram et a media ultra antica, citra postica appellaverunt. Ab hoc fundamento maiores nostri in agrorum mensura videntur constituisse rationem.

A terület jellegzetes négy részre osztását, a *quadratiot*, a tengelyek (*cardo*, *decumanus*) és az egyes negyedek elnevezéseit, valamint az irányokat (*antica*, *postica*) a mellékelt ábra szemlélteti.

Cicero ennek kapcsán felveti azt a kérdést is, hogy melyik oldalról kell érkeznie a kedvező, és melyikről a kedvezőtlen előjelnek. „Itt tehát számunkra a balról érkezők tűnnek kedvezőnek, a görögöknek és a barbároknak a jobbról jövők. Ámbár tudom, hogy a kedvezőeket mi balnak mondjuk, jóllehet jobbak. Azonban bizonyosan azt, amit mi balnak mondunk, az idegenek jobbnak nevezik, mivel többen azt vélik kedvezőnek.” (*A jóslásról* II, 39, 82.) A római *augurok* dél felé, a görögök viszont észak felé néztek, innen adódik az eltérés, bár akad a rómaiaknál is néhány említés jobbról érkező kedvező előjeltől.

²⁴ A kérdéshez lásd bővebben Dilke, O. A. W.: *The Roman Land Surveyors*. Newton Abbot 1971; Hinrichs, F. T.: *Die geschichte der gromatischen Institutionen*. Wiesbaden 1974; lásd továbbá az idézett Frontinus helyet: *Gromatici veteres* I, 27 (ed. C. Lachmann–A. Rudorff, Berlin 1848); vö. még Szabó idézett cikke (Szabó 1955, 224).

Önkényről azonban szó nincs: az *augur*nak szakrális formulában előre rögzítenie kellett, hogy a jóslat-kérés alkalmával hogyan fog elhelyezkedni, ezt nevezték *legum dictionak*, vagy *regionum descriptionak*. Erre vonatkozóan Servius az *Aeneis* harmadik könyvének 89. sorához a következő megjegyzést fűzi: *cum condicio ipsius augurii certa nuncupatione verborum dicitur* („vagyis magának a jóslásnak a körülményeit határozott szóbeli nyilatkozatban rögzítik”). Ugyancsak Servius a 9. *ecloga* 15. sorához az alábbi észrevételt fűzi: *augures...designant spatia lituo et eis dant nomina, ut prima pars dicatur antica, posterior postica, item dextra et sinistra*. Ezzel visszatérhetünk a *lituusszal* végzett keresztvágás jelentőségéhez, amelyre vonatkozóan ugyancsak Servius közöl információt: *invocatio autem precatio, uti avertantur mala, cuius rei causa id sacrificium augurale peragitur*.²⁵ Az ilyenkor elhangzó, az istenekhez intézett fohász tehát könyörgés azért, hogy tartsák távol azokat a csapásokat, amelyek elkerülése érdekében az *augurium* szertartása történik.

Közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha a város, település felvirágzását elősegítő szertartások között fontos helyet elfoglaló úgynevezett *mundus*-gödrök szerepét megvizsgáljuk. Már maga az elnevezés is szimbolikusnak tűnik, hiszen a *mundus* szó jelenti az ’égboltot’, illetve a ’világmindenséget’, a ’világrendet’. Igaz, hogy Cato – elveszett – *Commentarii iuris civilis* című munkájában nem magával a gödörrel, hanem a föléje emelt szentéllyel hozza összefüggésbe az elnevezést. Ennek azonban ellentmond az a körülmény, hogy ez a szertartás korábbi eredetű, mint az az időpont, amikor a rómaiak templomot kezdtek építeni.

Plutarchos Romulus életrajzában (c. 11) Róma alapításával kapcsolatban említést tesz erről a szertartásról. Eszerint: „A mostani *Comitium* helyén kerek gödört ástak, és abba mindazon dolgokból, amit megszoktak és megszerettek, vagy ami a természettől fogva szükséges volt számukra, belehelyeztek valamit, végül mindenki hozott egy marék földet onnan, ahonnan származott, és mindezt együtt beledobálták a gödörbe. A gödört, akárcsak az eget, *mundus*nak nevezték, s ez lett a központ, ami körül a város területét megrajzolták. A városalapító ekkor érc-ekevasat illesztett az ekébe, eléje bikát és tehenet fogott, s az eke szarvát saját kezével fogva, mély barázdát vont a város határai körül. Ezzel a vonallal jelölték meg a város területét, és azt két szó összevonásával *Pomerium*nak, falak mögötti területnek nevezték el.”

Ovidius *Fasti* (IV, 819) című költeményében *Palilia* ünnepének leírása kapcsán a következőket mondja:

*apta dies legitur, quo moenia signet aratro,
Sacra Palis suberant: inde movetur opus.
Fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
et de vicino terra petita solo.
Fossa repletur humo, pleneaque imponitur ara...*²⁶

²⁵ Servius kommentárja az *Aeneis* III, 265. sorához.

²⁶ „Alkalmas napon ez kijelölte ekével a bástyát / Indul a munka: *Pales* ünnepe volt az a nap / Ástak mély üreget, gabonát szórtak fenekére / szomszéd telkekről hordva reája rögöt. / És

Az idézett példából látható, hogy a *mundus*-gödör és a vele kapcsolatos szertartás szerepe az égiek jóindulatának az elnyerése, áldásuk biztosítása az alapítvány felvirágzásához. Ha ehhez hozzákapsoljuk a *lituusszal* végzett keresztvágást, akkor szinte magától kínálkozik az analógia, a kereszténységben szintén megtalálható áldást osztó, boldogulást, szerencsés gyarapodást biztosító keresztáldással. Érdekes a párhuzam kapcsán a kereszt és keresztvetés eredetét megvizsgálni.

A kereszt a legegyetemesebb jelkép, amely nem korlátozódik csupán a keresztény szimbolikára. Jelképez alapvetően térbeli irányokat, fent-lent, jobbra-balra, sokszor ilyen alakú a templomok alaprajza. Később is szokásos maradt a városok negyedekre való felosztása, különös szimbolikus értelmet kaptak ezzel összefüggésben az útkeresztvezdők. A mágia, illetve a különböző szellemidéző szertartások ezért javasolják helyszínül az útkeresztvezdőket,²⁷ mert a gonosz szellemek ott megtorpannak, nem tudnak döntenir arról, merre menjenek tovább. A keresztény kultuszban homályba vész a keresztvetés eredete. A teológiai álláspont szerint a korai keresztény szerzők közlései a mérvadóak, akik szerint a keresztvetés, keresztmozdulat Krisztus keresztjével függ össze, és annak a keresztthalálára kíván emlékeztetni. Erre vonatkozóan, valamint következtetésem indoklására idéznék néhány rövid, jellemző példát.

Ambrosius: *Vita Hilarii* 6: *Christi crucem signavit in fronte*: „Krisztus keresztjét jelölte (rajzolta) a homlokára.”

Vita Hilarii 40: *cum tria crucis signa pungisset in sabulo*: „mivel három keresztjelet húzott a homlokba.”

Ugyancsak Ambrosiusnak az *Exhortatio virginum* című írásában a következő olvasható: *versate manibus vestris crucem domini Jesu*: „vessétek (mutassátok) kezetekkel az Úr Jézus keresztjét.”

Augustinus: *De civitate dei* (20, 30, 485): *et ne in aeternum moriantur ipsa in qua mortuus est, cruce signantur*: „és hogy ne haljanak meg örökre, azzal a kereszttel jelölik meg magukat, amelyen ő meghalt.”

Itt azonban kétségtelenül az *interpretatio Christiana* esetével állunk szemben. Történeti bizonyítékok állnak rendelkezésünkre ugyanis arról, hogy abban az időben, amikor a keresztény hagyomány Krisztus működését és halálát teszi – most függetlenül attól, hogy miként vélekedünk történetiségéről – a Római Birodalomban nem a kereszt, hanem a T-alakú *patibulum*²⁸ volt a megbélyegző kivégzési módnál használt eszköz.

amikor tele lett földel, ráépül az oltár (ford. Gaál L.). Az *augurok* által végzett keresztvágás, illetve a kereszténységnél használt keresztáldás lehetséges kapcsolatára először Maróti Egon professzor hívta fel a figyelmemet.

²⁷ Vö. az ókori Rómában a *Lares Compitales* ('Keresztúti Larok') tiszteletét.

²⁸ Másféppen 'tau-keresztnek' is nevezik, eredete az ószövetségi hagyományra megy vissza, a héber *tau* betű formája kereszt vagy X volt, később a pénzeken kereszt formában jelenik meg. Ezékiel könyvében (9, 4) a következő olvasható: „Járd be a várost, járd be az egész Jeruzsálemet, és jelöld meg kereszttel azoknak a homlokát, akik siránkoztak és bántódtak a szörnyűségek miatt, amelyeket művelnek benne.” Majd így folytatódik a szöveg: „Menjetek utána, járjátok be a várost és pusztítsátok!...Akiknek azonban kereszt van a homlokán, azt

Mellesleg ha kereszt alakú lett volna, akkor is a két egymásra merőleges fa nem középben, hanem a függőleges végén metszette volna egymást. Ebből következik, hogy a keresztmozdulat – és a mi álláspontunk szerint elsődlegesen eszközzel, bottal végzett áldásosztó gesztus – csak másodlagosan ennek fogadását kifejező keresztvetés a hívek részéről.

A keresztvetés, keresztáldás nézetünk szerint – mint a keresztény rítus számos más eleme is – antik római, 'pogány' eredetű, ez esetben az *augur*-rítusnak a továbbélése, a madárjós *lituus*szal végzett gesztusának a folytatása, hasonló módon és hasonló funkcióval. A jóslás, a város- és *colonia*-alapítás, valamint a földmérés gyakorlatában sokszor alkalmazott négyfelé osztás egyik következménye az lett, hogy a négyfelé osztott kör szakrális szimbólummá vált a rómaiaknál. Igazolja ezt a megállapítást a régi *agrimensorok* írásait tartalmazó korábban idézett *corpus* (*Gromatici veteres* 303) egy idevágó részlete, ahol Siculus Flaccus (Kr. u. 1. sz.), Dolabella (egyébként elveszett) munkájából a következő sorokat idézi:

Quare per aedes publicas in ingressus antiqui fecerunt crucem, ANTICA et POSTICA? Quia aruspices secundum aruspicium in duabus partibus orbem terrarum diviserunt; una parte ab oriente in occidentem, alia a meridiano in septentrionem. Ideo si qui imperatorum aut consulum pugna-ntes terras adquisierunt nomini Romano et partiti sunt veteranis aut militibus Romanis, et pro voto suo dis templum aedificaverunt, ut sciretur a posteris quia adquisierant terras nomini Romano, secundum aruspicium signum fecerunt in aedes deorum suorum, ut scriberent antica et postica.

„Mikor őseink beléptek egy hivatalos szentélybe, miért végeztek keresztvágást maguk elé (*antica*) és maguk mögé (*postica*)? Mivel a *haruspexek* a *haruspicium* értelmében két részre osztották a földkerekséget, egyik részről keletről nyugat felé, a másik oldalon délről észak felé. Ezért ha egy *imperator* vagy *consul* háborúban földet szerzett a római népnek, s ezt kiosztották a római veteránoknak, és fogadalmuknak megfelelően templomot építettek az isteneknek, hogy az utódok megtudják, mivel a római nép számára szereztek földet, a *haruspicium* szertartásának értelmében az isteneik templomában egy jelet (*signum*) tettek, hogy jelöljék maguk előtt és mögött [tudniillik ez a bizonyos jel a keresztvágás!].”

Tehát az idézett részlet bizonyíték arra, hogy a rómaiak belépve a szentélybe, egy térbeli keresztmozdulatot végeztek, ami véleményünk szerint a keresztények szertartásá-

ne bántások.” Ebben a részletben az egyházatyák a megváltás jeleként értelmezik a keresztet, tehát az angyal csak azoknak a homlokát jelöli meg *tau* betűvel, akik elkerülik a büntetést és megszabadulnak. Szent Antal remetét is *tau*-kereszttel szokták ábrázolni, ezért Antal-keresztnek is mondják. A *patibulum*hoz újabban lásd Sály P.: *Keresztre feszítés az ókorban*. Budapest 2004, 71.

ból ismert keresztvetés előzménye volt. Állításunkat megerősíti Dionysios Areopagita neves keresztény író két közlése is, aki egyebek között egy, a keleti egyház dogmatikáját ismertető mű szerzője.²⁹ A munka közismert latin címe: *De Ecclesiastica hierarchia*. Ebben beszél a szerzetessé avatás, illetve a püspökké szentelés szertartásáról. Az előbbivel kapcsolatban a következőket írja (VII, 2): „kereszt alakú ütéssel jelölte meg őt a pap.” Az V, 2-ben ez áll: „kereszt alakú jel”.³⁰ Az összefüggésből világosan kiderül, hogy a szertartást végző püspök – különben a *lituushoz* igen hasonló – jellegzetes, csavart végű botjával végezte az avató-áldó mozdulatot.

Ma is, különösen jeles ünnepek alkalmával a pap szenteltvíz szórásával áldja meg a gyülekezetet: ebben szintén párhuzamot lehet vonni a *lituusszal* végzett, áldó mozdulattal. Vagy amikor a hívek többször egymás után keresztet vetnek, ha valaki fülük halatára istenkáromló dolgot mondott, avagy ördögi gondolatot fejezett ki, ez részben szintén a *mundus*-gödörrel kapcsolatos hiedelmek felé mutat. Amint ezt Thulin kimutatta,³¹ a gödörben elhelyezett áldozati zsengek egyben a chtonikus istenségek rosszindulatának, ártó erejének elhárítását, jóindulatának a megnyerését is célozta. Ugyancsak ókori római eredetű az a máig élő népszokás, hogy a házak falára vörös keresztet festenek a rontás megelőzésére, vagy keresztet rajzolnak a tejes csuporra, a tej meg-savanyodásának megelőzésére, illetve a kenyér megszegése előtt annak az aljára egy jelképes keresztet jelölnek. Hasonló gyakorlat meglétére utal Lactantius következő részlete:³² „Minden cselekedetet és lépést kereszttel kezdünk a démonok veszélyessége miatt.” Ugyancsak ezt igazolja Hieronymus levele:³³ *Ad omnem actum manus pingat domini crucem*, valamint Tertullianus írása is:³⁴ *frontem singulo crucis terimus*.

Látnivaló tehát, hogy a keresztvágás mozzanata mellett is az antik római *augur*-ritus számos további eleme él tovább a keresztény szertartásban, illetve a keresztény közösségek babonás képzeteiben. Szempontunkból lényeges azonban az, hogy a forrás-adatok is megerősítik, hogy a keresztény *signum* antik római rituális előzményekre vezethető vissza. Nem könnyű ennek a folyamatos igazolása, ugyanis az *interpretatio Christiana* buzgó hivatalos propagálása nyilván együtt járt a tényleges összefüggésekre utaló tények háttérbeszorításával, illetőleg szelektálásával. A kereszténység ereje, amely révén később világvallás lett, abban is látszik, hogy vitába szállt a környező

²⁹ Kr. u. 500 táján működött, szíriai származású.

³⁰ A *tau*- vagy Antal-kereszt az isteni kiválasztottság ősi szimbóluma. Az ókori Egyiptomban körrel vagy ellipszissel a tetején az élet keresztje lett, és gyakran látható istenek és fáraók kezében. Ezzel ábrázolják Aton napistent is. A császárkor első századaiban azonban a szégyenteljes kivégzési módot jelentette, és csak a Constantinus-féle nevezetes győzelem után („E jelben győzni fogsz”) vált Krisztus győzelmének és a hívek reménységének jelképévé.

³¹ Thulin: Haruspices. *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft VII/2*. Beg. von G. Wissowa; Hrsg. von W. Kroll. Stuttgart 1912, col. 2449 és köv.

³² *Institutiones divinae* IV, 27.

³³ *Epistula ad Eustochium*.

³⁴ *De corona* (c. 3, c. 11) vö. még Iulianus Apostata 79. levelének idevágó részletét.

kultúrákkal, és saját hitrendszerébe folyamatosan be tudta olvasztani más kultúrák rítusainak, kultuszainak egyes elemeit.

Visszatérve Cicerónak az *augurok* jóslataihoz való viszonyulására, jellemző a következő részlet: „Ezért Carneades csak ne firtassa, mint tette Panaetius is kérdeve, vajon Iuppiter parancsolta-e meg a hollónak, hogy balról, vagy a varjúnak, hogy jobbról károgjon. Végtelen időn át megfigyelték ezeket az előjeleket, beteljesedésük miatt megjegyezték és feljegyezték őket.”³⁵ A jóslás szerepét a rómaiak életében a következő általános értékeléssel summázza Cicero. „Mi rómaiak nem olyan *augurok* vagyunk, akik a madarak megfigyelése és egyéb jelek alapján előre megmondják a jövőt. Mégis azt hiszem, hogy Romulus, aki madárjóslattal alapította a várost, úgy vélekedett, hogy az események előrelátásában van szerepe a madárjós-ismereteknek – sok dologban tévedtek ugyanis a régiek – mi azonban láthatjuk, hogy (tudniillik a madárjóslást illetően) változott a gyakorlat a gyarapodó tudás és a hosszú idő révén. Fenntartjuk azonban a hagyományt, a vallási szokásokat és az előírásokat a közvélemény irányítására és az állam nagy hasznára.”³⁶ Egyértelműen vall tehát a hagyományos vallásosság fenntartásának céljairól, saját belső meggyőződését azonban titokban tartja: „Akik pedig afelől érdeklődnek, hogy mi a véleményem minden egyes dologról, jobban kíváncsiskodnak, mint arra szükség lenne.”³⁷

Érthető Cicero szkepticizmusa a háttérben a köztársaság válságával együtt járó hagyományos értékek kiüresedésével, magánéleti válságával,³⁸ valamint életének tragikus befejezését hozó rendíthetetlen köztársaság-pártiságával. Fokozta kételkedését a tradicionális vallás hitelében az a tény is, hogy Iulius Caesar ugyanezen vallás rítusait, *augurok* és *haruspexek* előrejelzéseit használta fel hatalmának megalapozásához, aki maga is tagja volt az *augurok* testületének (Kr. e. 47-től), valamint viselte a *pontifex maximus* tisztségét is (Kr. e. 63-tól). Ahogyan később Lucanus megfogalmazta: „az istenek tetszését és támogatását is elnyerték ezek a törekvések”: *victrix causa diis placuit*. Frappánsan összegzi a kételyek alapját Hahn István: „A megistenült halandók, hőroszok, az isteni származás fényében ragyogó mitikus hősök dicsfényét is meghazudtolja az a Caesar, aki isteni származásra hivatkozott, és már életében – éppen mostanában, e mű írása idején, frissen – az isteneknek járó tiszteletet is önmagának kezdte kisajátítani.”³⁹

³⁵ *A jóslásról* I, 7, 1.

³⁶ Uo. II, 33, 70.

³⁷ Cicero: *Az istenek természete* I, 5, 10 (ford. Havas L.).

³⁸ Az ifjú Caesar, Augustus talán úgy érezhette törlesztenie kell valamit Cicero iránt, amikor annak Marcus nevű fiát befogadta az *augurok* testületébe, amelynek atyja is tagja volt, illetve Kr. e. 30-ban *consul suffectus* lett.

³⁹ Cicero: *Az istenek természete*. Utószó 240; Caesar isteni tiszteletéhez lásd még Hoffmann Zs.: *Divus Iulius. Aetas* 2003/ 3-4, 12–23.

ZSUZSANNA HOFFMANN

Cicero on the *Augurium*

Several pagan rites of the ancient Roman religion survived in Christian services, such as crossing and blessing of the cross, which, in my opinion are also continuations of the *augur*-rite. Also, the circle divided into four parts became a sacral symbol in Ancient Rome as a consequence of applying four part divisions in predictions, city and *colonia* foundations and in the practice of landsurvey. It is also confirmed by sources that the Christian *signum* can be traced back to ancient Roman ritual precedents.

SZÉKELY MELINDA

Taprobané, a gyöngysziget*

„Láttam sziget-csodát! Csillagzó szemhatárral!
Fölötte meghasadt, mámoros menny terült!
Jaj, ott bújtál-e meg, alvó aranymadár-raj
az éjek mélyein, jövődő szent Derű?”

Arthur Rimbaud
(Kardos László fordítása)

Az ezüstkori római irodalom jelentős alkotója, az idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művében Ázsia földrajzi leírásánál egy különleges gyöngyszemre bukkanunk. A hatodik könyv huszonnegyedik fejezetében található rész, Taprobané,¹ a drágakövekben, gyöngyökben gazdag sziget bemutatása különbözik a többi száraz, adatokkal, népnevekkel, felsorolásokkal tűzdelt földrajzi leírástól. A távoli, titokzatos sziget minden korban és kultúrában alkalmasnak tűnik egy idealizált világ képének megteremtésére. A kor problémáitól elszakadni vágyódó ember képzeletében a messze fekvő sziget egy ősi, tisztább erkölcsű világ színhelyeként jelenik meg, ahol béke, nyugalom és igazságosság uralkodik, ahol megvalósul az elérhetetlen boldogság. Taprobané szigetének leírása lehetőséget nyújt Plinius számára, hogy hangot adva személyes véleményének, felhívja a figyelmet kora, a Kr. u. 1. század Római Birodalmának társadalmi és erkölcsi problémáira.

Jelen tanulmányunkban áttekintjük Taprobané történeti forrásait, valamint az antik szerzők ismereteit a szigetről. Jegyzetekkel ellátva közöljük Plinius VI. könyvéből a XXIV. fejezet magyar fordítását, és a szakirodalom segítségével választ keresünk a szöveghez kapcsolódó legfontosabb kérdésekre.²

* A tanulmány OTKA (T 13034550) támogatással készült. Köszönettel tartozom Wojtilla Gyula professzor úrnak értékes megjegyzéseiért és a szakirodalom jelentős részének rendelkezésre bocsátásáért.

¹ Sri Lanka (1972-ig Ceylon) szigetének ókori elnevezése.

² A tanulmányhoz felhasználtam: Warmington, E. H.: *The commerce between the Roman Empire and India*. Delhi 1974² (Warmington 1974); Herrmann, A.: Taprobane. *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft IV A/2*. Beg. von G. Wissowa; Hrsg. von W. Kroll–K. Mittelhaus. Stuttgart 1932, cols. 2260–2271 (Herrmann 1932); *Classical accounts of India*. Ed. R. C. Majumdar. Calcutta 1960 (Majumdar 1960); Geiger, W.: *Culture of Ceylon in Medieval Times*. Ed. H. Bechert. Stuttgart 1986² (Geiger 1986); Schwarz, F. F.: *Ein Singhalesischer Prinz in Rom*. Graz 1974 (Schwarz 1974); Schwarz, F. F.: Pliny the Elder on Ceylon. *Journal of Asian History* 8 (1974), 21–48 (Schwarz 1974a); Dihle, A.: Die entdeckungsgeschichtlichen Voraussetzungen des Indienhandels der römischen Kaiserzeit. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*. 9. 2. Hrsg. von H. Temporini. Berlin–New York 1978, 567–573 (Dihle 1978); André, J.–Filliozat, J.: *L'Inde vue de Rome*.

A sziget történeti forrásai

Srí Lanka ókori történetének legfontosabb forrásai a páli krónikák, amelyek alapvetően vallási elbeszélések, fő témájuk a *théraváda* buddhizmus. A krónikákat buddhista szerzetesek írták, akik eléggé egyoldalúan számolnak be az eseményekről. Megemlékeznek ugyan a királyokról, uralkodási éveikről, de a krónikákban az uralkodók vallási jellegű cselekedetei kapnak kiemelt szerepet. A külső támadásokat, felkeléseket, a különböző függetlenségi harcokat csak ritkán jegyezték le.

A szigeten található több mint 2500 felirat kiegészíti, és számos esetben alá támasztja a páli krónikák kijelentéseit. A feliratok keletkezése a Kr. e. 3. és a Kr. u. 5. század közötti időszakra tehető, többségük a buddhista szerzetesek lakóhelyén, barlangokban került elő, oszlopokra, kőfalakra, kőtáblákra vésve. Ezek a feliratok is elsősorban a királyok vallási aktivitására, a királyi család tagjaira, a hívekre vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak, de az adózáshoz és az adminisztrációhoz is értékes információkat adnak.

A sziget régészeti emlékei jelentősen hozzájárulnak Srí Lanka történelmének jobb megismeréséhez. A régi városok, különösen a főváros, Anurádhapura, valamint Szígi-rija, Mihintalé és Polonnaruva feltárása, az itt talált épületek és festmények, az építkezésekhez használt téglák alakjának és méretének vizsgálata értékes segítséget nyújt a datálás problémájához. A pénzérme-leletek a kereskedelem fejlettségére és kiterjedésére utalhatnak, bár úgy tűnik, hogy a szigeten talált érmék többsége Dél-Indiából érkezett.³

Paris 1986 (André–Filliozat 1986); Cimino, R. M.: *Ancient Rome and India*. New Delhi 1994; Thapar, R.: *Interpreting Early India*. Delhi 1994²; Karttunen, K.: *India and the Hellenistic World*. *Studia Orientalia* 83. Helsinki 1997 (Karttunen 1997); De Romanis, F.: Romanukharattha and Taprobane: Relations between Rome and Sri Lanka in the First Century AD. In: *Crossing. Early Mediterranean Contacts with India*. Manohar 1997, 161–204 (De Romanis 1997). *A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig*. Fordította, bevezette, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta: W. Salgó Á. *AETAS* 1996/4, 97–110; Harmatta J.: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből. *Antik Tanulmányok* 11 (1964), 33–47 (Harmatta 1964); Köves-Zulauf T.: Plinius Maior curiositása. In: *Latin prózairók*. Szerk.: Adamik T.–B. Révész M. Budapest 1976, 117–130; Gesztelyi T.: Az id. Plinius etikai arculata és viszonya a római értékrendhez. *Antik Tanulmányok* 37 (1993), 102–110 (Gesztelyi 1993); Gesztelyi T.: Plinius Maior viszonya a műalkotásokhoz. *Antik Tanulmányok* 45 (2001), 229–232 (Gesztelyi 2001); Gesztelyi T.: Utószó Plinius Maior: *Természetről. Az ásványokról és a művészetekről (XXXIII–XXXVII)* című kötethez. Fordította: Darab Á.–Gesztelyi T. Budapest 2001 (Gesztelyi 2001a).

³ Az 1. és a 2. századból Nero, Vespasianus, Traianus, Hadrianus és Lucius Verus uralkodási idejéből származó római pénzérméket találtak a szigeten. A 4. és 5. századból már nagyobb mennyiségben kerültek elő római érmék. Lásd ehhez Miller, J. I.: *The Spice Trade of the Roman Empire*. Oxford 1969, 236; Turner, P.: *Roman Coins in India*. London 1989; Thapar, R.: *Cultural Pasts. Essays in Early Indian History*. Oxford 2003², 557–558.

Forrásértékűek az irodalmi munkák, az eposzok is. A páli nyelvű *Dipávansza* a sziget genealógiáját tartalmazza a Kr. u. 4. századból, míg a *Mahávansza*, a „Nagy krónika” a Kr. u. 5. századból származik.⁴

Srí Lanka történelmére vonatkozóan találunk néhány utalást a nagy szanszkrit eposzokban (*Rámájana*, *Mahábhárata*), a Maurja-dinasztia forrásaiban, így Kautilja *Arthasásztra* című művében és Asóka felirataiban, a tamil és a szingaléz irodalomban, valamint kínai és tibeti feljegyzésekben is.⁵

Taprobané antik forrásai

A görög-római világ földrajztudósai a messzi Indiától délkeletre fekvő területet a déli földrészen elterülő önálló kontinensnek gondolták. Az északi földrész tömegének ellensúlyozásául szükségesnek tartották egy társföldrész létezését, és ezt az *'antichthonok földjének'* nevezték. Említést tesz erről Cicero,⁶ Pomponius Mela,⁷ Plinius,⁸ és a 3. századi Solinus is.⁹ Plinius szerint Nagy Sándor hadjárata idején már megtudták, hogy Taprobané egy sziget, és nem a déli földrész kontinense. A sziget római körülhajózása azonban csak később, a 2. századi Ptolemaiosz idejében valósult meg.¹⁰

A Taprobanéről szóló első nyugati leírások olyan szerzőktől származnak, akik sohasem jártak ezen a területen. Az általuk közölt adatok így érthetően nagyon eltérőek, és igen sok mesés elemet tartalmaznak. Az írók különbözőképpen tudósítanak arról, hogy hol helyezkedik el Taprobané, milyen messze van Indiától, és mekkora a sziget. Nearkhosz szerint a Kismedve és a Nagymedve csillagkép India déli részénél eltűnik. Megaszthenész egyetért ezzel a véleménnyel,¹¹ Eratoszthenész azonban elutasítja, és Daimakhosz feljegyzéseire hivatkozva kijelenti, hogy a Kismedve csillagkép mindig látható a Fahéjöld lakói számára, akik Meroétól¹² 3000 *stadium*ra délre élnek. Az alexandriai csillagász szerint Meroé ugyanazon a szélességen fekszik, mint India déli része.¹³ Sztrabón vitába száll az utóbbi szerzők véleményével, és különösen Daimakhoszt nagyon megbízhatatlannak tartja.¹⁴ Plinius leírja, hogy Taprobanén nem látható az

⁴ *The Mahavamsa or the Great Chronicle of Ceylon*. Transl. by W. Geiger. London 1964. A *Mahávansza* függeléke, a *Csúlavansza* a 13. századból származik. A krónikához kommentárok is készültek: a *Vamszatthappakászini*, a *Vinaja Pitaka*, a *Szamanapászádiká* és a *Szihalavatthu*.

⁵ A sziget történeti forrásairól jó összefoglalást nyújt: Schwarz 1974a, 22–24.

⁶ Cic. *Tusc.* 1, 68.

⁷ Mela 3, 70.

⁸ Plin. 6, 24, 81.

⁹ Solin. 53, 1.

¹⁰ Warmington 1974, 63, 120.

¹¹ Vö. Strab. 2, 1, 20.

¹² Meroé – jelentős ókori város a Nílus mentén.

¹³ Strab. 2, 5, 35–36. Vö. Diehle 1978, 567.

¹⁴ Strab. 2, 1, 9.

északi sarkcsillag, ezért a hajósok ott nem tudnak tájékozódni a csillagok segítségével.¹⁵

A földrajztudósok eltérően vélekednek arról is, hogy India és Taprobané között mekkora a távolság. Nehezíti a meghatározást, hogy a szerzők különböző viszonyítási pontokat jelöltek ki. Oneszikritosz azt állítja, hogy az Indus alsó folyásától húsznapos utazás során juthatunk el Taprobané szigetére.¹⁶ Megaszthenész megerősíti ezt a számadatot, Eratoszthenész viszont az utazás időtartamát hét napban állapítja meg.¹⁷ Plinius egymás mellett közli mindkét véleményt, és hozzáfűzi azt is, hogy Eratoszthenész idejében újfajta hajókat építettek, amelyek megkönnyítették és lerövidítették az utazást India és Taprobané között.¹⁸

Az ókori szerzők a sziget nagyságát a valóságosnál többre becsülték. Eratoszthenész az észak-déli hosszúságát 7000 *stadium*-ra, vagyis valós méretének háromszorosára, míg a kelet-nyugati kiterjedését 5000 *stadium*-ra, vagyis négyszeresére értékelte. Sztrabón azt írja, hogy Taprobané területe nem kisebb Britanniánál.¹⁹ Ptolemaiosz a valóságnál tizennégyszer nagyobb területűnek írta le Taprobanét.²⁰

A 2. századi Arrianosz – Indiáról szóló könyvében – Nearkhoszra és Megaszthenészre támaszkodik, Taprobanét egyáltalán nem említi. Kortársa, Ptolemaiosz ellenben részletes földrajzi leírást ad a szigetről, és felsorolja a termékeit is: rizs, gyömbér, méz, berill, zafír, arany, ezüst és más érc, valamint tigrisek és elefántok.²¹ A tigrisek kivételével a lista valószínűleg megfelel a valóságnak.²² Sztrabón közli, hogy Taprobané gyakran küld elefántcsontot, teknőcpáncélt és egyéb termékeket az indiai piacra.²³ Sztrabón korában ugyanis a nyugati kereskedők a taprobanéi árukat az indiai partokon található tamil és malabári piacokról szerezték be.²⁴ Ptolemaiosz azonban már beszámol olyan római kereskedőkről is, akik közvetlenül a szigettel kereskedtek, és körbehajózták azt. A szerző lelkes előrejelzése, miszerint Taprobané rövid időn belül az Indiai-óceán térségének kereskedelmi központja lesz, csak később, a 6. században következett be.²⁵

A latin nyelvű szerzők közül elsőként Ovidius említi Taprobané nevét *Epistulae ex Ponto* című művében.²⁶ A Caligula és Claudius császárok idejében alkotó Pomponius

¹⁵ Plin. 6, 24, 83.

¹⁶ Vö. Strab. 15, 1, 15.

¹⁷ Vö. Strab. 15, 1, 14.

¹⁸ Plin. 6, 24, 82.

¹⁹ Strab. 2, 5, 32. Hasonlóképpen Aristoteles: *De Mundo* 3; Pseudo-Aristoteles: *A világrendről*. Ford. Bugár I. *Magyar Filozófiai Szemle* 42 (1998), 299–337.

²⁰ Warmington 1974, 118.

²¹ Ptol. 7, 4, 1.

²² Warmington 1974, 118.

²³ Strab. 2, 1, 14.

²⁴ Warmington 1974, 119.

²⁵ Warmington 1974, 120, 124.

²⁶ Ovid. *Pont.* 1, 5, 79–80: *Quid tibi, si calidae, prosit, laudare Syenae / aut ubi Taprobanen Indica tingit aqua.*

Mela *De corographia* című munkájában bizonytalanul jegyzi meg, hogy Taprobané vagy egy nagy sziget, vagy egy másik kontinens része. A szerző azt állítja, hogy a terület lakott, és a hagyomány szerint még senki sem járta körül, ezért a többség véleményével szemben inkább az utóbbi elképzelést tartja valószínűnek.²⁷ Plinius az első római *auctor*, aki részletesen ír a szigetről,²⁸ a későbbi szerzők elsősorban az ő munkáját használják forrásként. A Hadrianus korabeli Ampelius a legszebb szigetek között említi keleten Taprobanét, nyugaton Britanniát.²⁹ Solinus *Collectanea rerum memorabilium* című munkájának legfontosabb forrása Plinius, de Mela művét is felhasználta. Solinus törekszik az olvasmányosságra, ezért Plinius tömör mondatait értelmezi és magyarázza, de eközben jelentős tévedéseket is ejt.³⁰ A 4. századi Avienus szerint Taprobanén rút elefántok élnek.³¹ Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című munkájában részletesebben jellemzi a szigetet, elsősorban Plinius és Solinus műveire támaszkodik.³² A 6. századi Palladius azt írja, hogy a Taprobané szigetén élő emberek, akiket 'Boldogoknak' neveznek, nagyon hosszú ideig, 150 évig is élnek, a hihetetlenül kellemes éghajlatnak és az isteni akarat titokzatosságának köszönhetően.³³ Iordanes, gót származású történetíró tíz nagyon megerősített várossal hallott Taprobanén.³⁴ A 7. század nagy jelentőségű alkotója, Sevillai Isidorus *Etymologiae* című művében két helyen is jellemzi a szigetet. Leírása szerint drágakövek és elefántok teszik híressé, másutt földrajzi elhelyezkedését és méretét is megadja.³⁵ Pliniust idézi, miszerint egy folyó választja ketté a szigetet, és az egész terület tele van gyöngyökkel és drágakövekkel. Megemlíti, hogy Taprobané egyik részét vadállatok és elefántok, a másik részét emberek lakják, valamint, hogy ezen a szigeten kétszer van nyár, és kétszer van tél egy év-

²⁷ Mela 3, 70: *Taprobane aut grandis admodum insula aut prima pars orbis alterius. Id parcius dicitur, sed quia habitatur nec quisquam circum eam isse traditur, prope uerum est.*

²⁸ Plin. 6, 24, 81–91.

²⁹ Ampelius 6, 12: *Clarissimae insulae...in Oceano ad Orientem Taprobane, ad Occidentem Britannia.*

³⁰ Solin. 53, 1–23. Tévedései: 53, 4; 53, 11; 53, 21.

³¹ Avienus: *Descriptio orbis terrae* 777: *insula Taprobane gignit taetros elephantos.*

³² Mart. Cap. 6, 696–699.

³³ Palladius: *Comm.* 5: *Inter quos cum consuetudinem magnam per diutinum tempus habuisset, uoluit etiam ad illam insulam quae Taprobane uocatur accedere, in qua illi quibus Beatorum nomen est uiuunt aetate longissima. Nam usque ad centum et quinquaginta annorum perueniunt senectutem, propter incredibilem aurarum temperiem et incomprehensibilem diuini iudicii uoluntatem.*

³⁴ Iord. *Get.* 6: *Taprobanem quoque, in qua (excepto oppida uel possessiones) decem munitissimas urbes decoramus.*

³⁵ Isid. *Orig.* 14, 3, 5: *insulam quoque Taprobanen gemmis et elephantis refertam*; Isid. *Orig.* 14, 6, 12: *Taprobane insula Indiae subiacens ad Eurum, ex qua Oceanus Indicus incipit, patens in longitudine octingentis septuaginta quinque milibus passuum, in latitudine sexcenta uiginti quinque milia stadiorum. Scinditur amne interfluo, tota margaritis repleta et gemmis; pars eius bestiis et elephantis repleta est, partem uero homines tenent. In hac insula dicunt in uno anno duas esse aestates et duas hiemes et bis floribus uernare locum.*

ben. Isidorus enciklopédiájának készítésekor példaképének tekintette Plinius munkamódszerét, alaposságát, a *Naturalis Historia* felépítését, sokoldalúságát.³⁶ Plinius és Isidorus munkáinak érdeme, hogy jelentősen hozzájárultak az antik tudásanyag megőrzéséhez és átörökítéséhez.

*

A magyar fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.³⁷ A 88. *caput*-nál azonban Detlefsen (1866, 1904) kiadásait követtem: az *ibi feras* helyett a *sibi Seras* alakokat használtam.³⁸ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetek készítéséhez ezen kívül felhasználtam az úgynevezett *G. Budé*-sorozat megfelelő kötetét (Pline l'Ancien: *Histoire naturelle. VI, 2. partie: Géographie: L'Asie centrale et orientale; l'Inde*. Par J. André et J. Filliozat. Paris 1980), valamint Gaio Plinio Secundo: *Storia naturale*. Ed. (trad. e note) dir. Da G. B. Conte con la collab. di A. Barchiesi e G. Ranucci. Torino 1982 munkát.³⁹ Plinius *Loeb* sorozatban megjelent angol fordítását és a magyar nyelven megjelent fordítás részleteit helyenként kritikával kell fogadni.⁴⁰

A fordítás során a személynéveket, földrajzi neveket, mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem.

Plinius: *Naturalis Historia* VI/XXIV.

81. Hosszú időn át úgy gondolták, hogy *Taprobane*⁴¹ a földkerekség egyik kontinense, és az *antichthonok*⁴² földjének nevezték. Nagy Sándor

³⁶ Brunhölzl, F.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Vol. I.* München 1975, 77–78.

³⁷ C. Plinius Secundus d. A.: *Naturkunde. VI. Geographie: Asien.* Von K. Brodersen. München 1996.

³⁸ André és Filliozat szövegkiadásukban hasonlóan döntöttek, a *Tusculum* és a torinói szövegkiadás Mayhoff (1906) alakjait követte. Plinius szóhasználatát, stílusát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szerzőre nem jellemző a *fera*, *-ae f.* – 'vadállat' szó emberekre való használata. (Vö. *Thesaurus Linguae Latinae. Vol. VI.* Cols. 602–608; *Oxford Latin Dictionary*. Ed. P. G. W. Glare. Oxford 1997.) A *ferus* melléknévként sem illeszkedik szervesen a szövegkörnyezetbe.

³⁹ A francia szövegkiadás változatainak használatát nem találom indokoltnak: a 81. *caput*-ban a *Palaegoni* alak szerepel *Palaeogoni* helyett, a 84. *caput*-ban az *Id accidi hoc modo* mondatrészben inkább az *accidit* a helyes alak, a 89. *caput*-ban a *luxuriae nostra cumulus* kifejezésben a *nostrae* alak a nyelvtanilag szabályos forma.

⁴⁰ *Loeb Classical Library: Pliny: Natural History in Ten Volumes with an English Translation II: libri III–VIII.* By H. Rackham. London–Cambridge 1942; Váczy K.: *Válogatott részek az I–VI. könyvekből.* Bukarest 1973.

⁴¹ *Taprobane* – Taprobané görög eredetű neve a páli *Tambapanni* (szanszkrit *Támraparni*) szóból származik.

⁴² *Antichthonok* – az ókori elképzelés szerint a világ déli féltekéjének lakói. A név görög eredetű, jelentése szó szerint: 'a szemben lévő föld lakói'. Mela 3, 70; Solin. 53, 1: *Taprobanem insulam, antequam temeritas humana exquisito penitus mari fidem panderet, diu orbem alterum putaverunt et quidem quem habitare Antichthones crederentur*. Vö. Cic. *Tusc.* 1, 68:

uralkodása és hadjárata idején állapították meg, hogy ez sziget.⁴³ *Onesicritus*,⁴⁴ Nagy Sándor hajóhadának parancsnoka jegyezte le, hogy az elefántok itt sokkal nagyobbak és harciasabbak, mint az Indiából valók.⁴⁵ *Megasthenes*⁴⁶ szerint a szigetet egy folyó választja ketté,⁴⁷ lakóit *palaeogonok*nak nevezik,⁴⁸ akiknek sokkal több aranyuk és igazgyöngyük van, mint az indiaiaknak.⁴⁹ *Eratosthenes*⁵⁰ megadta a sziget méretét is: 7000 *stadium* hosszú és 5000 *stadium* széles,⁵¹ valamint leírta, hogy egyetlen városa sincs, de 750 falu található rajta.

82. A sziget a Keleti-tengernél kezdődik, kelet-nyugati fekvésű, Indiával szemben terül el.⁵² Régen úgy gondolták, hogy a hajóút a *prasianus* nép-

quarum altera quam nos incolimus..., altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci antikhthona.

⁴³ Nagy Sándor hadjárata idején – a makedón király Kr. e. 327-ben vezette hadjáratát Indiába. Csapatának kimerültsége és zendülése Kr. e. 325-ben visszatérésre kényszerítette. Vö. Solin. 53, 1: *Verum Alexandri Magni uirtus ignorantium publici erroris non tulit ulterius permanere, sed in haec usque secreta propagauit nominis sui gloriam.*

⁴⁴ *Onesicritus* – Oneszikritosz, Nearkhosz helyettese, a királyi vezérhajó kormányosa. Kósz szigetről származott. Vö. Solin. 53, 2: *Missus igitur Onesicritus praefectus classis Macedoniae terram istam quanta esset, quid gigneret, quomodo haberetur, exquisitam notitiae nostrae dedit.*

⁴⁵ Elefántok Taprobané szigetén – vö. Strab. 15, 1, 14 (Eratoszthenész alapján); Solin. 53, 3: *Nam pars eius bestiis et elephantis repleta est maioribus multo quam fert India.* Mart. Cap. 6, 696: *Sed in Taprobane insula maiores elephanti quam Indici.* Isid. Orig. 14, 3, 5. Oneszikritosz kijelentésének, miszerint nagyobb és harciasabb elefántok élnek a szigeten, nincs valóságalapja.

⁴⁶ *Megasthenes* – Megaszthenész, ión származású etnográfus és geográfus. I. Szeleukosz Nikator követeként Kr. e. 303–292 között többször megfordult Indiában, Csandragupta udvarában. *Indiké* („Indiai történet”) című munkája a Maurja-kor egyik legjobb forrása.

⁴⁷ Egy folyó választja ketté a szigetet – vö. Solin. 53, 2: *Scinditur amne interfluo.*

⁴⁸ *Palaeogonok* – (görög *Palaiogonoi*), jelentése: ’régi szülöttek’. Minden bizonnyal az őslakókra utaló elnevezés. Csak itt említett név.

⁴⁹ Igazgyöngyök Taprobané szigetén – vö. Plin. 9, 106; Solin. 53, 3: *Margaritis scatet et gemmis omnibus.* Mart. Cap. 6, 696: *Ampliores etiam margaritae sunt.* Isid. Orig. 14, 3, 5; Isid. Orig. 14, 6, 12: *Taprobane insula... tota margaritis repleta et gemmis.* Strab. 2, 1, 14.

⁵⁰ *Eratosthenes* – Eratoszthenész (Küréné, Kr. e. 282 k.–202 k.) görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandroszra, Hekataioszra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott. Becslése eltér a korábban élt Megaszthenész véleményétől.

⁵¹ *Stadium/stadion* – görög hosszsmérték, amely koronként, szerzőnként és területenként eltérő hosszúságot jelölt. A rómaiak, így Plinius is 185 méterként használhatták. 7000 *stadium* – 1295 kilométer, 5000 *stadium* – 925 kilométer. A sziget valódi mérete: 432 kilométer hosszú, 224 kilométer széles.

⁵² Keleti-tenger – latin *Mare Eoum, Oceanus Eous*; az ókori világszemlélet szerint a lakott világ keleti határa. Solin. 53, 3: *Sita est inter ortum et occasum. Ab Eoo mari incipit praetenta Indiae.* Vö. Strab. 2, 1, 14.

től⁵³ húsz napot vesz igénybe, ma viszont a távolság már hét napra rövidült (korábban ugyanis papirusznádból készült hajókat és Níluson használt vitorlákat alkalmaztak).⁵⁴ A sziget és a szárazföld között a tenger sekély, hat *passus* a mélysége.⁵⁵ Egyes csatornáknál azonban olyan mély, hogy a horgonyok nem érik el az alját; itt olyan hajókat használnak, amelyeknek mindkét végén hajóorr van, hogy a szűk helyeken ne kelljen megfordulniuk. A hajók űrtartalma 3000 *amphora*.⁵⁶

83. A csillagok hajózás közben itt nem szolgálnak tájékozódási pontként, mivel az északi sarkcsillag nem látszik.⁵⁷ Ezért madarakat visznek magukkal, melyeket időnként kiengednek és követik repülésük útját a szárazföld felé.⁵⁸ Évenként nem hajóznak többet négy hónapnál, különösen a nyári napfordulót követő száz napon át óvakodnak a tengerre szállástól, mivel ilyenkor viharos a tenger.⁵⁹

84. Eddig csak a korábbi írók munkáira támaszkodtunk. *Claudius* uralkodásának idejéből azonban pontosabb feljegyzések is a tudomásunkra jutottak, miután követek érkeztek erről a szigetről.⁶⁰ Ez a következőképpen

⁵³ *Prasianus* – csak itt említett törzs neve Taprobané szigetén. Vö. Solin. 53, 4: *A Prasis Indorum gente dierum uiginti primo in eam fuit cursus, sed cum papyraceis et Nili nauibus illo pergeretur; mox cursu nostrarum nauium septem dierum iter, ut Romanis nauibus approbatum....*

⁵⁴ Papirusznádból készült hajók – vö. Plin. 7, 206; 13, 72.

⁵⁵ *Passus* – a római kettőslépés neve, ~ 1, 48 méter. Hat *passus* – kevesebb, mint 9 méter (8, 88 méter). Vö. Strab. 15, 1, 14; Solin. 53, 5: *Mare uadosum interiacet altitudinis non amplius senum passuum, certis autem canalibus depressum adeo ut nullae umquam ancorae ad profundum illius fundamenta potuerint peruenire*. Mart. Cap. 6, 696.

⁵⁶ *Amphora* – űrmérték, 26 liter a befogadóképessége. Az *amphorák* száma szolgál a hajó szállítási kapacitásának a megadására (hajótonna-mérték, 26 kilogramm). Cicero korában egy 2000 *amphorás* hajó jelentős méretűnek számított (Cic. *Fam.* 12, 15, 2).

⁵⁷ Vö. Solin. 53, 6: *Nulla in navigando siderum obseruatio, utpote ubi septentriones nequaquam uidentur*. Mart. Cap. 6, 697: *In nauigando nullum sidus obseruant*.

⁵⁸ Vö. Solin. 53, 7: *Obseruatione itaque nauigandi nulla suppetente, ut ad destinatum pergentes locum capiant, uehant alites, quarum meatus terram petentium magistros habent cursus regendi*. Mart. Cap. 6, 697: *auium quas uehant uolatus sequuntur*.

⁵⁹ Vö. Solin. 53, 7: *Quaternis non amplius mensibus in anno nauigatur*. Mart. Cap. 6, 697.

⁶⁰ *Claudius* – római császár 41–54 között. Vö. Solin. 53, 8–9: *In Claudii principatum de Taprobane haec tantum noueramus: tunc enim fortuna patefecit scientiae uiam latiore. Nam libertus Annii Plocami, qui tunc Rubri maris uectigal administrabat, Arabiam petens, aquilonibus praeter Carmaniam raptus, quinto decimo demum die adpulsus est ad hoc litus portumque aduectus qui Hippuros nominatur. Sex deinde mensibus sermonem perdoctus admissusque ad conloquia regis quae compererat reportaui*.

történt: *Annius Plocamus* a Vörös-tenger⁶¹ vámját a *fiscustól*⁶² hasznó-
bérbe vette. *Arabia*⁶³ körül hajózva *Carmania*⁶⁴ közelében egyik *liber-*
*tusát*⁶⁵ az északkeleti szél elragadta,⁶⁶ aki a tizenötödik napon a sziget ki-
kötőjébe, *Hippurosba*⁶⁷ jutott. Az itteni király kegyesen fogadta a *liber-*
tust, aki a következő hat hónap alatt megtanulta a nyelvet, így válaszolni
tudott a kérdésekre, és mesélt a rómaiakról, valamint a császárról.

85. A király abból, amit hallott, főként az igazságosságot csodálta, mivel
a *libertus*nál talált pénzek között a *denariusok*⁶⁸ azonos súlyúak voltak,
pedig a rajtuk lévő eltérő képek azt mutatták, hogy különböző személyek
verették azokat.⁶⁹ Leginkább ez ösztönözte arra, hogy keresse barátságún-
kat, ezért négy követet küldött,⁷⁰ akiknek vezetője *Rachia* volt.⁷¹ Megtud-

⁶¹ Vörös-tenger – (latin *Rubrum mare*) az ókori világ tágabb értelemben használta a nevet: beletartozott a mai Indiai-óceán jelentős része, az Arab-tenger és a Perzsa-öböl is.

⁶² *Fiscus* – 'államkincstár'.

⁶³ *Arabia* – a név itt az Arab-félszigetet jelöli.

⁶⁴ *Carmania* – a mai Kerman területe a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán északi partján. Perzsia egy tartománya volt.

⁶⁵ *Libertus* – 'felszabadított rabszolga'.

⁶⁶ Északkeleti szél (*aquilo*) – viharos, orkánszerű szél.

⁶⁷ *Hippuros* – (görög *Hippuroi*); vö. Ptol. 7, 1, 83.

⁶⁸ *Denarius* – római ezüstpénz, a Kr. e. 3. vagy a Kr. e. 2. században vezették be. Augustus egységes pénzreformja (Kr. e. 23) után súlya és értéke Nero uralkodási idejéig alapján változatlan maradt. Augustus korától értéke tizenhat as, súlya a római font 1/84-ed része lett.

⁶⁹ Vö. Solin. 53, 9–10: *Stupuisse scilicet regem pecuniam quae capta cum ipso erat, quod tametsi signata disparibus foret uultibus, tamen parem haberet modum ponderis: cuius aequalitatis contemplatione cum Romanam amicitiam flagrantius concupiuisset, Rachia principe legatos ad nos usque misit, a quibus cognita sunt uniuersa.*

⁷⁰ Követek – Augustus-kori irodalmi utalások fennmaradtak indiai követek érkezéséről (*Res Gestae* 31, 1; Suet. *Aug.* 21, 6), de Taprobané szigetéről érkező követségről más forrás nem tesz említést. A 4. században Ammianus Marcellinus beszámol arról, hogy 362-ben Iulianus császárhoz követek érkeztek a *serendivusok* földjéről (Amm. Marc. 22, 7, 10). Az értelmezések szerint a *serendivi* népnév talán Srí Lanka lakóira utal, ugyanis az arabok *Serendib*nek, vagy *Serandib*nek nevezték a szigetet.

⁷¹ *Rachia* – valószínűleg létező személy. Vitatott azonban, hogy tisztség-, vagy személynévről van szó. Az elnevezés származhat a szanszkrit *rájan* ('király', eredetileg 'választott katonai vezető'), vagy a szingaléz *ratija* esetleg *ratika* ('területi előljáró'), vagy a páli *ratthika* (szanszkrit *rástrika* – 'kormányzó') szóból, vagy a szigeten ma is használt *Rakkha* tulajdonnévből (Schwarz 1974, 170; Karttunen 1997, 341; Geiger 1986, 132–133, 138). Az *Anguttara-nikája* (3, 76) kijelentése alapján Schwarz úgy gondolja, hogy a *ratthika* egy 'öröklésre jogosult embert', tehát 'trónörökös' jelent, és véleménye szerint ez a méltóság megfeleltethető a követség komoly küldetésének (Schwarz 1974, 170). Nem lehet azonban kizárni azt a lehetőséget sem, hogy egy személynévről van szó.

tuk tőlük, hogy a szigeten 500 város található,⁷² valamint egy kikötő a déli parton *Palaesimundus* város közelében, amely a leghíresebb város mind közül, és a király székhelye 200000 lakossal.⁷³

86. A követek szerint a sziget belső részén terül el a *Megisba*-tó,⁷⁴ amelynek a kerülete 375 mérföld.⁷⁵ Több olyan sziget is található rajta, amelyen csak takarmány terem meg. Két folyó ered a tóból: a *Palaesimundus* az azonos nevű városhoz közeli kikötőbe ömlik, miközben három ágra szakad; ezek közül a legkeskenyebb 5 *stadium*,⁷⁶ míg a legszélesebb 15 *stadium*.⁷⁷ A másik folyó, a *Cydara* északi irányba, India felé áramlik.⁷⁸ India legközelebbi pontja, a *Coliacum* nevű hegyfok,⁷⁹ négy napi hajóútra található innen, amely során félúton feltűnik *Sol* szigete.⁸⁰

87. A tenger élénkzöld színű, és tele van tengeri növényekkel, amelyeknek a tetejét leszakítják a kormányrudak.⁸¹ A követek a Göncölszekeret és a Fiastyúkot úgy csodálták nálunk, mintha új eget látnának. Elmondták, hogy náluk a Hold csak a nyolcadik és a tizenhatodik nap között látható a horizont fölött; ellenben éjszakánként a *Canopus*, egy hatalmas fényes csillag világít.⁸² De a legjobban azt csodálták, hogy az árnyékuk északi és

⁷² 500 város – ez a szám nyilvánvalóan túlzás, de az eredeti *ur* főnév kisebb település esetében is használatos volt, innen származhat a félreértés (André–Filliozat 1986, 115).

⁷³ *Palaesimundum oppidum* – város és folyó (lásd 86. *caput*) Taprobané szigetén. A *Periplus Maris Erythraei* 61 így nevezi magát a szigetet. Ptolemaiosz (7, 4, 1) a sziget régi (görög *palaaiosz*) nevéként a *Szimundu* nevet adja meg.

⁷⁴ *Megisba* – csak itt említett nagy tó Taprobanén. Srí Lanka szigetén három tó van, de egyik sem egyezik meg a Plinius által megadott méretekkkel (ezek a tavak ugyanis kisebbek).

⁷⁵ 375 mérföld ~ 555 kilométer (1 római mérföld ~ 1,48 kilométer).

⁷⁶ 5 *stadium* ~ 1 kilométer (925 méter).

⁷⁷ 15 *stadium* – 2775 méter.

⁷⁸ *Cydara* – csak itt megemlített folyó; valószínűleg a mai Arevi-Ar.

⁷⁹ *Coliacum* – előhegy India déli csúcsán. Vö. Strab. 15, 1, 11; 15, 1, 14.

⁸⁰ *Sol* szigete – csak itt és a 97. *caput*-ban megemlített, nem azonosított sziget. Mela az Indus-torkolattal szemben több ilyen nevű szigetet is ismer.

⁸¹ Vö. Solin. 53, 21: *Latus eius mare adluit peruiridi colore fruticosum, ita ut iubae arborum plerumque gubernaculis atterantur*. Ptol. 7, 2, 1; 7, 3, 6. Plinius említ tengeri növényeket, amelyeknek a *prason* nevet adja (Plin. 13, 135). Majumdar szerint nyilvánvalóan korallzátonyokról van szó (Majumdar 1960, 350). A szigetet a Dekkán-félszigettel a harmadidőszak közepéig földhíd kötötte össze, ma ezt a területet 'Ádám hídjának' nevezik, ahol a sekély tengerben zöld algák és korallszigetek találhatók.

⁸² *Canopus* – nagy csillag az *Argo* csillagképben. Vö. Solin. 53, 6–7: *septentriones nequaquam uidentur uergiliaeque numquam apparent. Lunam ab octava in sextam decimam tantum supra terram uident. Lucet ibi Canopus sidus clarum et amplissimum*. Mart. Cap. 6, 696–697.

nem déli irányba vetődik, mint náluk, és a nap bal kéz felől kel fel és jobb felé nyugszik, nem pedig fordítva.⁸³

88. Elmesélték azt is, hogy a sziget oldala Indiától 10000 *stadium*ra terül el délkeletre.⁸⁴ Ismerik a *Hemodus* hegyen⁸⁵ túl lakó séreket, akik kereskedelmükről híresek. A követek szerint *Rachia* apja is járt náluk; megérkezésekor a sérek elébe siettek. Magasabbak voltak, mint az átlagember, hajuk vörös, szemük kék, hangjuk érdes, és egyetlen szó nélkül kereskedtek.⁸⁶ A követek beszámolójának többi része megegyezett azzal,

⁸³ Vö. Solin. 53, 7: *Solem orientem dextera habent, occidentem sinistra*. Mart. Cap. 6, 697: *Sol ortiuus in laeua conspicitur*. Mela 3, 61. Az Egyenlítőnél az árnyékok iránya hathavonta változik.

⁸⁴ 10000 *stadium* – 1850 kilométer. Ez az adat a valóságtól nagyon eltérő. Plinius néhány távolság- és méretadata – így az Indiától való távolság, a sziget nagysága, a sziget belső részén elterülő nagy tó, amelyen szigetek találhatók – inkább Szumátrára utalnak. Ezt számos kutató megemlíti. Vita tárgya, hogy Plinius információi Srí Lanka vagy Szumátra szigetére vonatkoznak. Feltételezhető, hogy a leírásban a két nagy, kereskedelemben jelentős szerepet játszó, távol-keleti szigetre utaló kevés információ keveredett ebben a korban.

⁸⁵ *Hemodus* – latin *Hemodus*, -i, m.; *Hemodes*, -is, m.; *Emodus*, -i, m.; a Himalája hegylánc keleti része. A név jelentése: 'havas hegység'.

⁸⁶ Plinius sérekre vonatkozó adatai ellentmondanak a kínaiak általános azonosítási jegyeinek. A legtöbb kutató inkább a Kína nyugati szomszédságában élő indoeurópai törzsekre vonatkoztatja a leírást, akik kapcsolatba kerültek a selyem-kereskedelemmel. Legújabb: Faller, S.: *Taprobane im Wandel der Zeit: Das Sri-Lanka Bild in griechischen und lateinischen Quellen zwischen Alexanderzug und Spätantike*. Stuttgart 2000, 88–94. Harmatta János viszont megállapítja, hogy Plinius leírása a sérekről nem Apollodórosztól, hanem Amometustól származik. Amometus művét egy utópisztikus-mitológikus, földrajzi-néprajzi munkaként jellemzi, amelyet figyelmen kívül lehet hagyni a sérek azonosításánál (Harmatta 1964, 39). Plinius jellemzése: *Ipsos vero excedere hominum magnitudinem, rutilus comis, caeruleis oculis, oris sono truci...*, meglepő egyezést mutat Tacitus germán népekről szóló leírásával: *truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora...* (Tac. *Germ.* 4). Az azonosság különösen érdekes, mivel Tacitus germánokról szóló jellemzését Plinius mára elveszett germán munkájából vehette át (Plinius 46 és 58 között a rajnai *limes*nél szolgált lovassági parancsnokként, így a saját tapasztalata alapján írta meg húszkötetes munkáját a *germaniai viszonyokról*). Felmerül a kérdés, hogy Amometus milyen szóhasználatát indíthatta Pliniust arra, hogy a római irodalom tradicionális germán típus-leírását alkalmazza a sérek jellemzésénél. Amometus munkája sajnos töredékesen maradt fenn. Solinus – félreértve Plinius leírását – Taprobané lakóit jellemzi magas termetű, kék szemű, ijesztő hangú emberekként, akik hajukat bíborfestékbe mártják. Solin. 53, 21: *Ergo inde homines corporum magnitudine omnes homines antecedunt; crines fuco imbuunt, caeruleis oculis ac truci uisu, terrifico sono vocis*. Martianus Capella az 5. században keletkezett művében Plinius szavainak felhasználásával Solinus tévedését követi Taprobané lakóinak leírásánál. Mart. Cap. 6, 697: *Homines ibi corpore grandiores ultra omnium mensuram, rutilus comis, caeruleis oculis, truci oris sono, nullo linguae commercio genti alteri sociantur*. A 'néma kereskedelem' leírása Hérodotosznál is megtalálható *Libya* népeinek leírásánál (4, 196). Az ilyen típusú kereskedést főleg ér-

amit már a kereskedőink is elmondtak: az eladásra szánt áruikat a folyó túlsó partján helyezték el, azon áruk mellett, amelyeket eladásra kínáltak az ott lakók; hogyha elégedettek voltak a cserével, elvitték azokat. Semmi sem indokolja jobban a fényűzés gyűlöletét, mint amikor elgondolkodunk arról, hogy mi mindent követel meg, milyen áron és milyen célokra.⁸⁷

89. Bár úgy tűnik, mintha *Taprobanét* a természet száműzte volna föld-részünkről, lakói mégsem mentesek a hibáinktól.⁸⁸ Náluk is nagy értéke van az aranyaknak és az ezüstnek. Nagy becsben tartják a teknőspáncél rajzolatú márványt, a gyöngyöket és a drágaköveket is.⁸⁹ A fényűzésük sokkal feltűnőbb, mint a miénk. A követek elmondták, hogy ott nagyobb a gazdagság, mi viszont jobban kihasználjuk a vagyónunkat. Rabszolgája náluk senkinek sincs; nem alszanak napkeltéig vagy napközben. A házaik csak alig emelkednek ki a földből; a gabona árát sohasem emelik; nem ismerik a pereskedést; *Herculest* tisztelik.⁹⁰ A nép közül választanak idős, szelíd és gyermektelen királyt, ha pedig később utóda születik, akkor lemondatják a trónról, nehogy a királyság örökölhetővé váljon.⁹¹

90. Harminc tanácsost adnak mellé a nép közül, és a többség véleménye nélkül senkit sem ítélnék el. Fellebbezéssel is élhetnek, ebben az esetben

tékes áruk megvásárlására használták a birodalom határterületein: Nyugat- és Kelet-Afrika, Taprobané, Kína és India bizonyos részein.

⁸⁷ Plinius személyes megjegyzése a távolsági kereskedelemmel, a fényűzés elítélésével kapcsolatban nem illeszkedik szervesen a szöveggörnyezetbe.

⁸⁸ Az indiai népek igazságosságának idealizálása toposz volt a görögöknél (Ktésziász, Megasthenész, Diodórosz 2, 36; Arrianosz: *Ind.* 9, 13).

⁸⁹ Vö. Solin. 53, 22: *Mirantur aurum et ad gratiam poculorum omnium gemmarum adhibent apparatusum. Secant marmora testudinea uarietate. Margaritas legunt plurimas maximasque.*

⁹⁰ *Hercules* azonosítása megfigyelhető India isteneivel, északon Krisnával, délen Sívával. Ehhez lásd: Dahlquist, A.: *Megasthenes and Indian Religion*. Delhi 1977² [Uppsala 1962¹].

⁹¹ Plinius leírásában a római császárkor gyakorlatának ellentéte jelenik meg. Vö. Solin. 53, 14–15: *Colunt Herculem. In regis electione non nobilitas praeualet, sed suffragium uniuersorum. Populus eligit enim spectatum moribus et inueterata clementia, etiam annis gravem. Sed hoc in eo quaeritur cui liberi nulli sunt: nam qui pater fuerit, etiam si uita spectetur, non admittitur ad regendum; et si forte, dum regnat, pignus sustulit, exuitur potestate, idque eo maxime custoditur ne fiat hereditarium regnum.* Mart. Cap. 6, 698. A *Naturalis Historia* keletkezésének időszakában, Vespasianus uralkodási ideje alatt az egyik legsúlyosabb probléma a császár dinasztikus politikája miatt alakult ki. A szenátorok hevesen tiltakoztak a trón örökletessé tétele ellen, a császár azonban következetes maradt, és a fő ellenzőt, Helvidius Priscust száműzte, majd 75-ben kivégeztette. Bár Plinius lojális volt Vespasianushoz, és különösen nagyra értékelte Titus személyét, de nem tudjuk, hogy a dinasztikus öröklési elvet elfogadta-e.

hetven bírát jelölnek ki.⁹² Ha ők felmentik a vádlottat, a harminc tanácsos minden tekintélyét elveszti, és mindenki megveti őket. A király ruházata olyan, mint *Liber Pateré*,⁹³ a köznép pedig az arabokéhoz hasonló ruhát visel.⁹⁴

91. Ha a király valami bűncselekményt követ el, halálra ítélik, azonban senki sem öli meg, hanem mindenki elkerüli és senki sem áll szóba vele.⁹⁵ Ünnepeiket vadászattal töltik, a legkedveltebbek a tigris- és az elefánt-vadászatok.⁹⁶ Földjeiket szorgalmasan művelik. Sok gyümölcsöt természet-

⁹² Vö. Solin. 53, 16: *Deinde etiamsi rex maximam praeferat aequitatem nolunt ei totum licere: triginta ergo rectores accipit, ne in causis capitum solus iudicet; quamquam sic quoque si displicuerit iudicatum, ad populum prouocatur atque ita datis iudicibus septuaginta fertur sententia, cui necessario adquiescitur*; Mart. Cap. 6, 698: *Cum quo tamen alii triginta cognoscunt et, si fuerit prouocatum, septuaginta iudices fiunt*.

⁹³ *Liber Pater* – 'Liber atya', a termékenység ősi latin istene, később azonosították *Bacchus*-szal. A görög mitológiában Bakchosz vagy Dionüszosz a szőlő, a bor, a mámor istene; mítosza szerint Indiáig is eljutott, ahol meghonosította a szőlőt, és a bortermelést. Dionüszosz viseletét vizsgálva kétféle ábrázolási módot találunk. A korai görög vázakép-festészetben Dionüszosz idős, hosszú hajú, szakállas férfiként jelenik meg, aki hosszú, egyenes ruhát visel, amely hátul uszályban végződik. Ezt a keleties ruházatot Apollodórosz szerint Kis-Ázsiában, Rheától kapta (Apoll. 3, 5, 1–3). A Kr. e. 5. századtól viszont megjelenik Dionüszosz fiatal, rövidebb hajú, szakáll nélküli, ruhátlan ifjúként való ábrázolása, a vállán csak egy könnyű köpeny lebeg. A hellenisztikus korban, és a római kor mozaik, falfestmény, és szobor ábrázolásainál is az utóbbi ikonográfiát tapasztaljuk. Plinius taprobanéi király viseletére való utalásánál mégis a keleties, uszályos ruhát képzelhetjük el. Ezt erősíti meg Solinus leírása, aki a görög *szürma* – 'uszályos ruha' szót említi a király ruházataként. Solin. 53, 17: *Cultu rex dissimili a ceteris uestitur syrmate, ut est habitus quo Liberum patrem amiciri uidemus*. Vö. Mart. Cap. 6, 698: *Rex Liberi patris cultu componitur*.

⁹⁴ A köznép viseletéhez tudnunk kellene, hogy ebben az időben mit hordtak az arabok. Plinius leírásában csak azt említi, hogy turbánt viselnek (Plin. 6, 32, 162). Az első századi dél-indiai és taprobanéi szobrokon a ma is használatos, éghajlatnak megfelelő *dhóti* viseletét figyelhetjük meg, ami egy test köré csavart, a csípőnél megkötött, alsó ruhadarab. A taprobanéi köznépet a mai viselethez hasonló ruhában (*dhóti*-ban) és turbánban képzelhetjük el.

⁹⁵ Vö. Solin. 53, 18: *Quod si etiam ipse in peccato aliquo arguitur, morte multatur, non tamen ut cuiusquam attrahatur manu, sed consensu publico rerum omnium interdicta ei facultate; etiam conloquii potestas punito denegatur*. Mart. Cap. 6, 698: *et, si peccauerit, interdicto omni usu et colloquio iugulatur*.

⁹⁶ Taprobané szigetén nem élnek tigrisek. Plinius leírása a tigrisről nem pontos, nagyon általánosan ábrázolja az állatokról szóló könyvében is (Plin. 8, 25, 66). Bár Augustus idejében, Kr. e. 13-ban a Marcellus-színház felavatásánál bemutatták Rómában az első tigrist (Warmington 1974, 148), ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezekben az évtizedekben a rómaiak még nem különböztették meg a leopárdot a tigristől. Taprobané szigetén leopárd-vadászatot üzhettek.

tenek, a szőlőt azonban nem ismerik.⁹⁷ Kedvelik a halászatot is, leginkább a teknősbékák elejtését, ezek néha olyan nagyok, hogy a páncéljuk befedi egy család lakóhelyét is.⁹⁸ Az emberek átlagéletkora száz év.⁹⁹ Ezeket a dolgokat ismerjük *Taprobane* szigetéről.

*

Taprobané római felfedezésével kapcsolatban a kutatók megegyeznek abban, hogy Plinius tudósítása történelmileg hiteles eseményről szól.¹⁰⁰ Vitatott azonban, hogy ki lehetett Annius Plocamus, milyen szerepet töltött be a római gazdasági életben, mikor és hogyan történhetett *libertus*ának hajótörése, valamint mikor indulhatott meg a Római Birodalom és Taprobané közötti kereskedelmi kapcsolat.

Annus Plocamusnak, a vörös-tengeri vám hasznobérlőjének a neve Pliniuson kívül más irodalmi forrásban nem fordul elő, de néhány feliraton megjelenik a név eltérő *praenomen*ekkel.¹⁰¹ 1936-ban H. A. Winkler Egyiptomban, Wadi Menihben talált egy olyan kétnyelvű, latin-görög feliratot, amely Lysa, P. Annus Plocamus rabszolgája feljegyzését tartalmazza.¹⁰² Wadi Menih az Indiába tartó nyugati kereskedők által használt pihenőhely volt a Koptosz – Bereniké közötti karavánút mentén. A karavánút tizenkét napig tartott, az ellátást Plinius szerint nyolc, valójában tizenegy megállóhely biztosította.¹⁰³ Ezek közül hat *hydreuma*, vízfelvevő hely volt, a többi egyszerű sivatagi megálló, víz nélkül. Wadi Menih a karavánút első vízfelvevő helyétől negyven kilométerre található, ahol egy sziklaüreg árnyékos pihenőhelyként szolgált a kereskedők számára.¹⁰⁴ Erre utalnak a sziklaüregben található feliratok, amelyek között P. Annus Plocamus rabszolgájának a feliratát is megtalálták. A latin feliratról készített fénykép

⁹⁷ Vö. Solin. 53, 19: *Culturae student uniuersi. Venatibus indulgent nec plebeias agunt prae-das, quippe cum tigrides aut elephanti tantum requirantur.* Mart. Cap. 6, 697: *uitem nes-ciunt, redundant pomis.*

⁹⁸ Vö. Solin. 53, 20: *Maria quoque piscationibus inquietant marinasque testudines capere gaudent, quarum tanta est magnitudo ut superficies earum domum faciat et numerosam familiam non arte receptet.* Mart. Cap. 6, 698: *piscationibus delectantur praesertimque testu-dinum, quarum superficie domos familiarum capaces operiunt.*

⁹⁹ Az ókori szerzők a Távol-Kelet népeinek különlegesen hosszú életet tulajdonítottak: 120–200 évet az indiaiaknak, 200 évnél is többet a kínaiaknak. A Taprobanén élők hosszú életéről szóló adat Artemidorusztól származik (Plin. 7, 30); vö. Solin. 53, 12: *Quibus inmatura mors est in annos centum aevum trahunt: aliis omnibus annosa aetas et paene ultra huma-nam extenta fragilitatem.* Mart. Cap. 6, 697: *Aetas illis ultra humanam fragilitatem prolixa, ut mature pereat qui centenarius moritur.*

¹⁰⁰ Plin. 6, 24, 84.

¹⁰¹ *Annus Plocamus* és *A. Annus Plocamus* (CIL, XV, 798; 7391), *P. Annus Plocamus* (CIL, X, 2389). Vö. De Romanis 1997, 188, 214–216.

¹⁰² *LYSA P. ANNI PLOCAMI VENI ANNO XXXV/III NON. IVL.*

¹⁰³ Plin. 6, 26, 102–103; De Romanis 1997, 212, 22. jegyzet.

¹⁰⁴ A kereskedők a forróság miatt ugyanis az út nagyobb részét éjszaka tették meg, nappal pedig pihentek. Vö. Plin. 6, 26, 103.

és Winklernek a görög nyelvű feliratról készített, kézzel írt másolata szolgált alapul Meredith fordításához, amelyet 1953-ban jelentetett meg.¹⁰⁵ Meredith a görög nyelvű feliratot a Julianus-naptár alexandriai változata szerint Kr. u. 6. július 2-ra, a latin feliratot a római változat szerint ugyanazon év július 5-re datálta.¹⁰⁶ Mivel a Wadi Menihben talált felirat a Vörös-tenger egyik legfontosabb kikötőjébe vezető út közelében van, a kutatók feltételezték, hogy a feliraton, illetve a Pliniusnál említett Annius Plocamus egy és ugyanazon személy. Ebből arra következtettek, hogy a sziget felfedezése nem Claudius, hanem Augustus korában történt, vagy pedig Annius Plocamus nagyon hosszú életű ember lehetett, ha Kr. u. 6-ban és legalább harmincöt évvel később is őt említik a források. Abban a kutatók is megegyeztek, hogy a feliraton szereplő Lysanak nagy valószínűséggel semmi köze a Plinius által említett *libertushoz*.¹⁰⁷

Schwarz feltételezi, hogy a *libertus* hajóútja évekkal a taprobanéi követ Rómába érkezése előtt történt, csak Plinius nem törődött, vagy nem akart törődni a *libertus* utazásának pontos leírásával.¹⁰⁸ Schwarz a páli irodalom forrásait is felhasználva megpróbált egy lehetséges kronológiát adni a *libertus* Taprobané szigetére érkezése, a nyugati világ és a sziget közötti közvetlen kereskedelem megindulása, valamint a hivatalos taprobanéi követség Rómába érkezése vonatkozásában. Megállapítása szerint Annius Plocamus *libertusa* Augustus korában érkezett Taprobanéra, körülbelül ugyanekkor, vagy valamivel később Bhatikábhaja király néhány terméket küldött a Római Birodalomba vörös korallért cserébe, és Claudius korában egy hivatalos követség érkezett Rómába a szigetről.¹⁰⁹ Ellentmondásos Schwarz tanulmányában, hogy bár Augustus korára datálja a *libertus* szigetre való érkezését, ugyanakkor Plinius munkáját abban a fordításban idézi, mely szerint a taprobanéi király nagyon elcsodálkozott a rómaiak igazságosságán, mivel a *libertus*nál talált *denarius*ok azonos súlyúak voltak, pedig a rajtuk lévő, eltérő arcképek azt mutatták, hogy több császár verette azokat.¹¹⁰ Schwarz tanulmányában Rackham, a *Loeb*-sorozatban megjelent, nem egészen pontos angol

¹⁰⁵ Meredith, D.: Annus Plocamus: Two Inscriptions from the Berenice Road. *Journal of Roman Studies* 43 (1953), 38–40 (Meredith 1953).

¹⁰⁶ A háromnapos eltérést Meredith azzal magyarázta, hogy mivel Wadi Menihben nem volt víz, ezért Lysa ellátogatott Wadi Menih el-Heirbe, ahol egy római őrhely volt víztározóval. Ez azonban De Romanis szerint elképzelhetetlen, mert Kr. u. 6-ban még nem volt ott római őrhely (De Romanis 1997, 213–214). De Romanis 1989-ben személyesen ellátogatott a helyszínre, és a görög feliratot megvizsgálva és kiegészítve arra a következtetésre jutott, hogy az is Kr. u. 6. július 5-re utal (De Romanis 1997, 165–172, 202–204).

¹⁰⁷ Meredith 1953, 38–40; Wheeler, R. E. M.: *Rome Beyond the Imperial Frontiers*. London 1955, 128; Trautmann, T. R.: *Kautilya and the Arthashastra*. Leiden 1971, 182; Schwarz 1974, 173–174.

¹⁰⁸ Schwarz 1974a, 34.

¹⁰⁹ Schwarz 1974, 176; Schwarz 1974a, 38.

¹¹⁰ Ha elfogadjuk, hogy a *libertus* hajótörése Augustus, az első római császár korában történt, akkor nem lehetséges, hogy a nála talált pénzérméket több római császár verette.

fordítását követi, nem figyelve a felmerülő ellentmondásra.¹¹¹ Schwarz németül megjelent tanulmányában különböző megbízók által veretett *denarius*okat említ.¹¹²

De Romanis nem ért egyet azzal a nézettel, hogy Taprobané felfedezése Augustus korában történt volna. Véleménye szerint ez Claudius uralkodási ideje alatt történhetett. Feltételezi, hogy Annius Plocamus felszabadított rabszolgájának a szigetre való érkezése és Rachia római követsége között tizenkét hónap telt el: hat hónap volt a nyelvtanulás időszaka, és a követségnek is meg kellett várnia az északkeleti monszun kezdetét, hogy hajóra szállhassanak.¹¹³

Plinius leírása alapján – amely szerint a taprobanéi királyt csodálattal töltötte el a rómaiak igazságossága, és arra ösztönözte, hogy keresse barátságukat – nem tűnik valószínűnek, hogy harmincöt–negyven évet várt volna, hogy követeit elküldje Rómába. Ez alapján De Romanis véleményével értek egyet, miszerint *nem* Augustus korában történt a *libertus* hajótörése. Nem szűkíteném azonban tizenkét hónapra a *libertus* Taprobanéra kerülése és a követség elindítása közötti időszakot, mivel erre nincs semmilyen bizonyíték. Leghamarabb valóban ekkor indulhatott a követség, de valószínűbb, hogy az akkori viszonyok között nem valósult meg ilyen gyorsan a követküldés. A fentiek alapján Annius Plocamus *libertus*ának hajótörése Claudius uralkodása alatt, vagy nem sokkal Claudius uralkodása előtt történhetett.¹¹⁴

A dátum meghatározása lényeges kérdés, mert bár a római kereskedők már korábban is ismerték Taprobané szigetét és – közvetítőkön keresztül – a termékeit is, de a Római Birodalom és Taprobané közötti közvetlen és rendszeres kereskedelmi kapcsolat megindulásának kezdetét a *libertus* szigetre érkezése jelentette.¹¹⁵ A Schwarz által megemlített Bhatikábhaja király korall-vétele egyszeri esemény lehetett, és valószínűleg közvetítőkön keresztül zajlott, tehát ebből az egy forrásból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. A *Vamszatthappakászini* (XXXIV, 13–16) említett részletének fontosságát az adja, hogy ez az egyetlen olyan forrás India ókori irodalmában, ahol a Római Birodalomra utaló *Romanukharattha* szó szerepel.¹¹⁶

Vitatott, hogy a Vörös-tenger vámját haszonbérbe vevő Annius Plocamus és *libertusa* milyen szerepet töltött be a korabeli gazdasági életben. Az azonos földrajzi helyen,

¹¹¹ *The king was quite struck with admiration for Roman honesty, because among the money found on the captive the denarii were all equal in weight, although the various figures on them showed that they had been coined by several emperors* (Schwarz 1974a, 34). Plin. 6, 24, 85: *Mirum in modum in auditis iustitiam ille suspexit, quod parvis pondere denarii essent in captiva pecunia, cum diversae imagines indicarent a pluribus factos*.

¹¹² *...der ceylonische Fürst bewundernd die iustitia Romana zur Kenntnis nahm, da die Denare des beschlagnahmten Geldes gleiches Gewicht hatten, wiewohl sie nach Aussage der verschiedenen Prägebilder von verschiedenen Auftraggebern herrührten* (Schwarz 1974, 169).

¹¹³ De Romanis 1997, 226.

¹¹⁴ Hasonlóképpen André–Filliozat 1986, 113.

¹¹⁵ De Romanis 1997, 173, 217, 37. jegyzet.

¹¹⁶ Schwarz 1974a, 37; Schwarz 1974, 174–175; vö. De Romanis 1997, 230.

több évtizeden keresztül, több feliraton is szereplő Annius Plocamus név előfordulása fölveti a lehetőséget, hogy a gazdasági életben jelentős emberrel, családdal, vagy egy család több nemzedékével számolhatunk ezen a területen. Rabszolgáik és *libertusaik* – akik még felszabadításuk után is egykori uruk gazdasági tevékenységéhez kapcsolódtak – meghatározó szerepet játszhattak a Vörös-tenger vámjának behajtásában, illetve a vámállomások működtetésében. Annius Plocamus *libertusának* önálló utazása, gazdasági tevékenysége, irodalmi forrásban előforduló neve utal a felszabadított rabszolgák egyre növekvő szerepére és befolyására az első századi Római Birodalomban, mind a gazdasági, mind a társadalmi élet területén.¹¹⁷

Plinius Tabrobanéről szóló leírása a római irodalomban az első olyan részletes, nemcsak korábbi görög szerzőktől, hanem taprobanéi követektől származó információkat is tartalmazó munka, amely meghatározó volt a kortárs és a későbbi szerzők számára.

A szigetet bemutató részletet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Plinius egyik legfőbb célja, hogy az ott élő emberek egyszerű életét és igazságosságát hangsúlyozva szembeállítsa azt kora visszásságaival. A Római Birodalom előkelő és vagyonosodó rétegeiben szokássá váló fényűzést, a különleges és drága keleti termékek iránti vágyakozást, az értelmetlen költekezést Plinius éles hangon ítéli el, nemcsak ebben a leírásban, hanem *Naturalis Historia* című művének más részeiben is, amikor személyes megjegyzésre lehetősége adódik.¹¹⁸

¹¹⁷ Lásd ehhez Alföldy G.: *Római társadalomtörténet*. Ford. Borhy L. Budapest 1996; Alföldy, G.: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. In: *Social und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*. Ed. H. Schneider. Darmstadt 1981, 336–371.

¹¹⁸ Vö. Gesztelyi 1993, 108; Gesztelyi 2001, 232; Gesztelyi 2001a, 370–371.

MELINDA SZÉKELY

Taprobane, the Isle of Pearls

In this article we give an overview on the historical sources of Taprobane (Ceylon, Sri Lanka) and on the information the ancient authors had about the island. We publish a Hungarian translation of Pliny the Elder's *Natural History* book VI, chapters 81–91, with notes. We discuss the historically debated points of this text. In our opinion the arrival of the freedman of Annius Plocamus in Taprobane could happen during or somewhat before the rule of Claudius. Defining this date is of significance because direct and habitual trade relations between Rome and Taprobane started only after this event. We hypothesize that the family of Annius Plocamus including slaves and freedmen could have significant influence on the eastern trade of the Roman Empire. The journey and financial activity of the *libertus* of Annius Plocamus indicates an increasing role and influence of freedmen in the society and economy of the first century Roman Empire.

Description of Taprobane made possible for Pliny to contrast the idealized world of the distant island with social and moral problems of contemporary Roman society.

ULLRICH BALÁZS

A mágia és a hatalom összeütközése I. Valentinianus idején

Bevezetés

Jelen tanulmányban a mágia és a hatalom viszonyát vizsgálom Ammianus Marcellinus művének egy részlete – a 28. könyv 1. fejezete – alapján.¹ A célom elsősorban az, hogy bemutassam a császári hatalom mágiához való viszonyát a 368 körül kezdődő perek kapcsán, illetve a mágiát megtorló intézkedéseket. Erre a Rómában zajló perek kiváló alkalmat biztosítanak, hiszen több esetben a mágia gyakorlása szerepel vádként, a vádak pedig igen súlyos büntetések követték.² Ugyanakkor ez a tanulmány – terveim szerint – egy nagyobb és átfogóbb munkának lesz a része: a jövőben az Ammianus Marcellinus művében szereplő és a későantik mágiára vonatkozó utalásokból szeretném megismerni és bemutatni a Kr. u. 4. század mágikus elképzeléseit és praktikáit egyaránt. Mivel a római állam és a mágia szinte folyamatosan szembenállt egymással ebben az időszakban is, ezért a mágiára vonatkozó törvények vizsgálata tovább árnyalhatja az Ammianus megörökítette mágikus hiedelemvilágot.

A *dominatus* korában a törvény szinte egyet jelentett a császári akarattal: az uralkodó hatalma mind elméletben, mind gyakorlatban abszolút volt.³ Ammianus műve tehát nemcsak a mágikus hiedelmek gazdag tárháza, hanem hasznos információt nyújt a hatalom és a mágia összeütközésének vizsgálatához is: az egyes császárok bemutatásából következtetni lehet arra, hogy milyen indítékok és célok vezettek a mágiát érintő törvények megalkotásához. Azonban a következtetések levonásakor óvatosságra kell, hogy intsen az a kérdés, hogy a szerző miért ábrázolja II. Constantius, I. Valentinianus és Valens császárokat olyan uralkodóknak, akik rettegnak a mágiától és akik kíméletlenül fellépnek a mágiát alkalmazókkal szemben.⁴

A tanulmányban először Ammianus élete, műve és a művében felsejlő elővigyázatossága kerül bemutatásra, majd a persorozatok ismertetése után a szerző lehetséges részrehajlásának vizsgálata következik. Az elfogultság felveti azt a problémakört,

¹ Köszönettel tartozom Gáspár Dorottyának a cikk elkészítése közben nyújtott hasznos és bátorító tanácsaiért, valamint Maróti Egonnak kritikai észrevételeiért.

² Vö. Curran, J.: From Jovian to Theodosius. In: *The Cambridge Ancient History XIII. The Late Empire A.D. 337–425*. Ed. A. Cameron–P. Garnsey. Cambridge 1998, 78–110, különösen 82–83.

³ Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey I–III*. Oxford 1964, 321 (Jones 1964, I–III). A jelen tanulmányban azonban arra a következtetésre jutottam, hogy kivételes esetekben a császári hatalomnak is voltak korlátjai.

⁴ Vö. Funke, H.: Majestäts- und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus. *Jahrbuch für Antike und Christentum* 10 (1967), 145–175 (Funke 1967).

amely a szerző homályos fogalmazásában és bizonyos kihagyásaiban gyökerezik. A Rómában történtek megértését és annak értékelését a vádakra megfogalmazódó bűncselekmények általános büntetőjogi megközelítése tisztázhatja. A persorozat különféle megítélését további, kutatást ösztönző kérdések követik, majd a perekről kialakított vélemény zárja a tanulmányt.

Ammianus élete és műve

Ammianus Marcellinus a Kr. u. 4. század második felének egyik legjelentősebb pogány történetírója.⁵ A Róma történetét bemutató művének első 13 könyve elveszett, a fennmaradt 18 könyv azonban a 353–378 közötti időszak egyedülálló forrása.⁶ A művet tartalmazó kézirat Fuldából került a sankt-galleni apátságba, és itt talált rá a konstanzi zsinat idején Poggio Bracciolini.⁷ Bár Ammianus Marcellinus a műve végén önmagát „egykori katonának és görög férfinak” állítja be,⁸ mégis – görögsége ellenére – Ammianus római történetírói szokást követett a baljós előjelek, azaz a *prodigiumok* megörökítésével. Ráadásul a Római Birodalom történetét latin nyelven készítette el, és ott folytatta az események tárgyalását, ahol annak idején Tacitus abbahagyta. Mindezek a tényezők azt erősítik meg, hogy a görög anyanyelvű Ammianus rómaiaknak szánta művét.

Az elővigyázatos és moralizáló Ammianus

Ammianus 28. könyvének bevezetőjében Bellona istennőt idézi fel, aki pusztítást hoz Rómára. Nem véletlen az ünnepélyes hangnem: a későbbi történet jelentőségét készíti

⁵ Rike művének bevezetésében jó összefoglalót ad arról, milyen sokféleképpen ítélték meg Ammianus világnézetét: kereszténynek éppen úgy tartották, mint babonás pogánynak; nem beszélve a két véglet közötti számtalan lehetőségről. A szerző szerint Ammianus a pogány vallást veszi védelmébe, de egyfajta mértékkel: tekintettel van a császári pártfogásban részesülő kereszténységre. Lásd Rike, R. L.: *Apex Omnium. Religion in the Res Gestae of Ammianus. The Transformation of the Classical Heritage* 15 (1987), 1–7 (Rike 1987).

⁶ Vö. Momigliano, A.: *The Lonely Historian Ammianus Marcellinus*. In: Momigliano, A.: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Middletown 1977, 124–140 (Momigliano 1977).

⁷ Adamik T.: *Római irodalom a késő császárkorban*. Pécs 1996, 178.

⁸ Amm. 31, 16, 9: *Haec ut miles quondam et Graecus a principatu Caesaris Nervae exorsus ad usque Valentis interitum pro virium explicavi mensura, opus veritatem professum numquam, ut arbitror, sciens silentio ausus corrumpere vel mendacio*. Ez és a többi Ammianus Marcellinustól származó idézet Wolfgang Seyfarth szövegkiadásából származik: *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt. Vol. I–II*. Ed. W. Seyfarth. *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*. Leipzig 1978. A magyar idézeteknél Szepes Gy. fordítását használtam: Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Ford.: Szepes Gy. Jegyzet, utószó: Adamik T. Budapest 1993.

elő.⁹ A drámai felütés után következő anekdota önmaga (és általában a mindenkori írók) helyzetére is rávilágít: veszélyek fenyegethetik azt, aki rossz eseményekről ad hírt. Ammianus a 26. könyvében is nyíltan vall aggodalmairól, amikor azt igyekszik megmagyarázni, miért nem fog mindenről beszámolni, amikor saját korát örökíti meg.¹⁰ A 28. könyv 1. fejezetében pedig újra visszatér arra a problémára, ami az esetleg még élő személyek részéről nehezítheti meg az előadást, hiszen magát a történetíróhozhatja kellemetlen helyzetbe saját beszámolója.¹¹ Vagyis a fejezetben szereplő események leírásának gondos mérlegelésekor nem lehet megfedkezni arról, vajon mi az, ami szándékosan marad homályban vagy marad ki teljesen a tárgyaláskor. Végül a 29. könyvben megint visszautal a Rómában zajló eseményekre; éppen úgy, mint a bölcs hallgatásra:

Maximinus „még inkább bujtogatta az amúgy is indulatos természetű császárt, aki a legnagyobb hatalmat a legnagyobb önkénnyel egyesítette. Aki tehát megfontolja mindezt, amit elmondok, hozzágondolja a többit is, amiről hallgatok, s bölcsen megbocsátja, ha nem beszélek el mindent, amit gonosz szándékú emberek a vádak felnagyításával elkövettek.”¹²

Ezután viszont már nem Maximinus nyomozásáról, a perekről és a kivégzésekről, hanem I. Valentinianus császár kegyetlenkedéseiről esik szó.

Ugyanakkor a 28. könyv 1. fejezete végén az is kiderül, hogy a vizsgálóbírók „elnyerik méltó jutalmukat”, egy kivételével – aki azonban szelídebb volt a többiekénél – mindannyian halállal lakolnak bűnös tevékenységükért. Vagyis Ammianus erkölcsi tanulságot von le a történetekből: a bünteteket maga az Igazságosság torolja meg.¹³ Talán az is utalhat ennek a fejezetnek a fontosságára, hogy Ammianus megrökönyödve ad hírt egy baljóslatú csodás eseményről: a *senatus* épületének kitakarítására szolgáló seprű kihajtott, amit úgy értelmeztek, hogy egy igen alacsony származású ember jut

⁹ Ammien Marcellin *Histoire. Tome V (Livres XXVI–XXVIII)*. Texte établi traduit et annoté par M.-A. Marié. Paris 1984, 30 (Marié 1984).

¹⁰ Amm. 28, 1, 1–4; 26, 1, 1. Lásd Thompson, E. A.: *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*. Groningen 1969², 101–102 (Thompson 1969).

¹¹ Amm. 28, 1, 15. Lásd Thompson 1969, 101–102.

¹² Amm. 29, 3, 1: *Hic et mihi vertenti stilum in Gallias confunditur ordo seriesque gestorum inter multa et saeva Maximinum repperiens iam praefectum, qui potestate late diffusa scaevum imperatori accesserat incentivum maiestati fortunae miscenti licentiam gravem. Quisquis igitur dicta considerat, perpendat etiam cetera, quae tacentur, veniam daturus ut prudens, si non cuncta complectimur, quae consiliorum pravitas crimina in maius exaggerando commisit.*

¹³ Marié 1984, 31.

majd jelentős pozícióba.¹⁴ Mindez beteljesült akkor, amikor Valentinianus császár Maximinusnak felhatalmazást adott főleg *senatorokat* érintő ügyek kivizsgálására.

A persorozat

Ammianus a fentemlített bevezető sorok után tér rá arra az ügyre, amely azután beindítja a római *senatori* arisztokrácia körében végzett általános vizsgálatot (több alacsonyabb származású személyt is elítélnek azonban, akik közül csak hármat nevez meg a szerző). A perek többször *senatorokat* sem kímélő kivégzésekkel végződtek. A következőkben tehát rövid összefoglalását adom azoknak a 360-as évek végétől kezdődő eseményeknek, amelyek jelentős mértékben megrendítették a Rómában élő *senatorok* nyugodt magabiztosságát.¹⁵

1. Chilo, a volt *vicarius* és felesége Olybrius *praefectus urbin*ál vádat emeltek Sericus organista,¹⁶ Asbolius birkózó¹⁷ és Campensis *haruspex* ellen, azzal gyanúsítva meg őket, hogy meg akarták a házaspárt mérgezni. Olybrius betegsége miatt a vádlók kérték, hogy ügyük Maximinus *praefectus annonae*hoz kerüljön. Később kiderül, hogy a vádlottakat kivégzik. Maximinus tájékoztatja Valentinianus császárt, aki ezután megbízta őt Olybrius helyettesítésével és segítőül melléje rendelte Leo *notarius*st.

2. Marinus *defensor* egy Hispanillának nevezett nőt szeretett volna feleségül venni, s ezért „gonosz mesterkedéseket” (*artes pravae*) használt.¹⁸ A férfit halálra ítélték.

¹⁴ Amm. 28, 1, 42. Lásd Camus, P.-M.: *Ammien Marcellin. Témoin des courants culturels et religieux à la fin du IVe siècle*. Paris 1967, 210. Vö. Ensslin, W.: Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus. *Klio* 16 (1923), 28–29.

¹⁵ A zárójelben megadott latin szavak *nominativusban* szerepelnek, kivéve, ha összefüggő mondatrészeiről van szó, ebben az esetben az eredeti idézet olvasható. Ha a magyar szöveg nagyobb mértékben eltér a latin szavak jelentésétől, abban az esetben a saját fordításom is szerepel [szögletes zárójelben].

¹⁶ Ammianusnál az *organarius* kifejezés szerepel, amit Seyfarth 'víziorgona-művésznek' (*Wasserorgelspieler*) fordít: *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*. Lateinisch und Deutsch und mit einem Kommentar versehen von W. Seyfarth. Vierter Teil, Buch 26–31. Berlin 1971, 97 (Seyfarth 1971). Elképzelhető viszont, hogy a latin szó azt a mesterembert jelentette, aki elkészíti az orgonát. Lásd Jones, A. H. M.–Martindale, J. R.–Morris, J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire. A.D. 260–395. I.* Cambridge 1971, 826: *Sericus organ-builder* (Jones–Martindale–Morris 1971).

¹⁷ Ammianusnál a *palaestrita* szó olvasható. Seyfarth 'birkózónak' (*Ringer*), Marié 'atlétának' (*athlète*), Hamblenne a testgyakorló iskola, a 'palaestra vezetőjének' (*maître de palestres*) fordítja. Lásd Seyfarth 1971, 97; Marié 1984, 149; Hamblenne, P.: Une «conjuración» sous Valentinien? *Byzantion* 50 (1980) 198–225, különösen 204, 16. jegyzet (Hamblenne 1980).

¹⁸ Vagyis lehetséges, hogy Marinus szerelmi varázslást alkalmazott annak érdekében, hogy feleségül vehesse Hispanillát. Hasonlóan vádolták meg Apuleiust is, bár ő tisztázni tudta magát a vádak alól. Lásd Seyfarth, W.: Glaube und Aberglaube bei Ammianus Marcellinus. *Klio* 46 (1965), 373–383, különösen 379. Marinus ügyében Funke szerint Ammianus által-

3. Cethegus *senator*t házasságtöréssel (*adulterium*) vádolták és lefejezték.
4. Alypiust egy „kis vétségért” (*levis error*) száműzték.¹⁹
5. Alacsony származású embereket nyilvánosan kivégeztek.
6. Hymetius felbérelte Amantius *haruspex*et, hogy mutasson be a császár kiengesztelésére áldozatot. Ezt egy általa írt levél bizonyította, amelynek végén bizonyos császárt érintő „szemrehányó kitételek” (*quaedam invectiva in principem*) álltak. Hymetius tanácsosát, Frontinust Britanniába száműzték, Hymetius a császárhoz fellebbezett, aki az ügyet a *senatus*nak továbbította. Az ítélet: száműzetés a dalmát Boae városába.
7. Praetextatus, Venustus, Minervius követsége arra kérte Valentinianust, hogy „a büntetések a vétségekhez képest ne legyenek aránytalanul nagyok” (*ne delictis supplicia sint grandiora*) és „*senator*t ne lehessen a szokásjog és a törvény ellenére kínvallatásnak alávetni” (*neve senator quisquam inusitate et illicito more tormentis exponeretur*).
8. Lollianus, Lampadius volt *praefectus* fia egy „büntetendő kuruzslásokról szóló könyvet” [ártalmas praktikák könyvét] (*codex noxiarum artium*) másolt le. A fiút halálra ítélték.
9. Tarracius Bassus, öccse, Camenius, valamint Marcianus és Eusafius *senator*ok egy kocsiversennyel kapcsolatos „kuruzslási ügybe” [mérgekeverésbe] (*conscii veneficiis*) keveredtek, azonban később felmentették őket, a pletyka szerint Maximinus barátjának a közbenjárására.
10. Több nőt is halálra ítélték házasságtörés (*adulterium*) és „kicsapongás” [erkölctelen viszony] (*stuprum*) vádjával, mint például Claritast [Charitast?] és Flavianát. Egyiküket a kivégzése előtt megfosztották ruhájától, amiért később az ítéletvégrehajtó halállal lakolt.
11. Paphius és Cornelius *senator*ok bevallották, hogy „mérgekeverés gonosz mesterségével” (*venenorum artes pravae*) foglalkoztak, amiért halállal fizettek.
12. A *procurator monetae*t, vagyis az „állami pénzverde felügyelőjét” kivégezték.
13. Aginatus áskálódni próbált Maximinus ellen, de éppen az árulta be őt Maximinusnak, akiben megbízott, vagyis Petronius Probus. Maximinus utódja, Ursicinus jelentést küldött Valentinianusnak Esaiusról és más férfiakról, akik Rufinával követtek el házasságtörést, (*adulterium*). Ugyanezek a férfiak a férjet, Marcellust felségsértési perbe kívánták belekeverní (*Marcellum maritum eius ex agente in rebus reum imminutae*

matlan mágikus praktikát lát, amelyből csak a császári önkény kohol felségsértést, pedig nem államellenes bűntényről, hanem magánügyről van szó (Funke 1967, 170–175).

¹⁹ Az Augustus parancsára száműzetésbe vonult Ovidius is egy bizonyos *error*ban látta büntetésének egyik okát (Ovidius: *Tristia* 4, 10, 89–90). Vö. Albrecht, M. von: *A római irodalom története* I. Ford.: Tar I. Budapest 2003, 588–597.

maiestatis deferre conari). A házasságtöréssel vádolt Rufinát és bűntársait Ursicinus utódja, Simplicius ítélte halálra.

14. Hesychia *matrona* esetében nem világos, hogy mi volt a bűne. Az asszony félelmében öngyilkosságot követett el.

15. Eumeniust és Abienust egy előkelő nővel, Fausianával hozták hírbe. A nőt elítélték, Eumenius és Abienus bujkálni kezdett. Az utóbbi Anepsiánál húzta meg magát, viszont a nő egy rabszolgája beárulta őket. Abienust így most már Anepsiával együtt „erkölcstelen viszonnal” (*stuprum*) is vádolták. Abienust halálra ítélték és az ítéletet végrehajtották.

16. Anepsia azonban azt vallotta, hogy „gonosz varázslattal” (*nefariae artes*) megrontották és Aginatus házában megerőszakolták. A Simplicius követő Doryphorianus alatt Aginatiust és Anepsiát is kivégezték. Az viszont homályban marad, hogy mi lett a sorsa Eumeniusnak, valamint nem derül ki az sem, hogy milyen büntetést kapott Fausiana.

Maximinus ábrázolása – *Sine ira et studio*?

Úgy tűnik, hogy Ammianus túloz Maximinus esetében: igyekszik mindenképpen őt (és utódait) felelőssé tenni a Rómában lezajlott és sokszor gyászos kimenetelű perekért. Pedig valószínűleg nem volt egészen ártatlan a római *senatori* arisztokrácia: többen közülük súlyos törvényszegést követtek el, amint azt kelletlenül (de mindenképpen esetlegesen) maga Ammianus is elismeri.²⁰ Ugyanakkor nem kétséges, hogy a túlzással le akarja járatni Maximinust, a sikeres és tehetséges ügyvédet: háromszor hasonlíttja őt kígyóhoz, ami Ammianus korában sem számított dicséretnek.²¹ Mindenesetre abban már nincs egyetértés, mi lehetett az oka, hogy Ammianus így ír Maximinusról: az ügyvédek iránti előítélet éppen úgy magyarázatul szolgálhat, mint a lenézett pannoniai származás, nem beszélve arról, hogy esetleg éppen Maximinus nyomozása okozta az idősebbik Theodosius kivégzését.²²

²⁰ Thompson 1969, 104–105; Marié 1984, 33–36.

²¹ Amm. 28, 1, 7; 33; 41. Lásd Barnes, T. D.: *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*. Ithaca–London 1998, 108 (Barnes 1998). A szerző több ammianusi helyet is közöl, ahol az egyes szereplők kígyókhöz hasonlítanak. Természetesen mindegyikük rossz színben tűnik fel (a zsarnok Gallus *caesar*: 14, 7, 13; a római csöcselék: 15, 7, 4; az örmény király elfogásával megbízott Danielus és Barzimeres: 30, 1, 16–17; az isauriai rablók: 19, 13, 1).

²² Barnes 1998, 108: Ammianus előítélettel viseltetett az ügyvédek iránt. Thompson 1969, 106–107: a Maximinus alatt kivégzett előkelők között szerepelhetett I. Theodosius császár apja is (hipotézis). Alföldi, A.: *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I.* Trans.: H. Mattingly. Oxford 1952, 40–42, 67 (Alföldi 1952): Ammianus rosszhiszeműen mutatja be I. Valentinianust és általában elfogult a pannoniai származásúak iránt.

A szerző tehát valószínűleg elfogult: az előkelőket jobb, míg Maximinust rosszabb színben tünteti fel, mint amilyenek valójában lehettek – bár nem mindenki ért egyet Ammianus általános elfogultságával.²³ Természetesen voltak erkölcsileg feddhetetlen és igen művelt *senatorok* is, mint például Vettius Agorius Praetextatus, akinek a nagyságát a pogány Ammianus és Macrobius is elismeri.²⁴ Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a *senatorok* soraiban is akadhettek erkölcsileg kifogásolható életűek éppen úgy, mint műveletlen, gögös és sznob előkelők, ahogy arról éppen maga Ammianus számol be.²⁵

A Maximinus személye körüli bonyodalmakat tisztázhatja Szent Jeromos azon állítása, amely szerint „Maximinus *praefectus annonae* Rómában a nemesek közül több bajkeverőt megöletett, miután a császártól parancsot kapott a nyomozásra.”²⁶ Vagyis elismeri az egyházatyja, hogy ténylegesen bűnösök voltak a Maximinus által kivégzett rómaiak. Bár óvatosságra kell, hogy intsen az a tény, hogy itt egy keresztény szerző mond ítéletet egy döntő többségében pogányokból álló 'nemességről', de ennek ellenére elgondolkodtató, hogy Szent Jeromos éppen a *maleficus* szót használja, ami a mágikus praktikákat alkalmazó és felhasználó törvényszegőre utal.²⁷

Ammianus ígéretet tesz arra, hogy előadja, miként következik be Maximinus halála. Erről az ígéretéről azonban megfeledekezik, és így homályban marad az, hogyan is vesztette életét az egykori 'vizsgálóbíró'.²⁸ Lehetséges, hogy összefüggött Maximinus bukása a költő Ausonius és családja felemelkedésével, illetve Ausonius az ifjú Gratianus császárra gyakorolt befolyásának a megnövekedésével. Ausonius azonban

²³ Cameron, A.: Ronald Syme, Ammianus and the Historia Augusta. *The Journal of Roman Studies* 61 (1971), 255–267, különösen 260 (Cameron 1971).

²⁴ Macrobius: *Saturnalia* 1, 11, 1: ...*quia princeps religiosorum putatur, nonnulla iam et superstitutionis admiscet, quasi vero nobis fas non sit Praetextato aliquando non credere.* 1, 7, 17: ...*sacrorum tamen omnium Vettius unice conscius...*; vö. 1, 17, 1: *et quia sacrorum omnium praesulem esse te, Vetti Praetextate, divina voluerunt....* Amm. 27, 9, 8: *Haec inter Praetextatus praefecturam urbis sublimius curans per integritatis multiplices actus et probitatis, quibus ab adolescentiae rudimentis inclaruisset, adeptus est id, quod raro contingit, ut, cum timeretur amorem non perderet civium minus firmari solitum erga iudices formidatos.*

²⁵ Amm. 14, 6, 7–24; 28, 4, 6–27.

²⁶ Hieronymus: *Chron.* s. a. 371: *Maximinus praefectus annonae maleficos ab imperatore investigare iussus, plurimos Romae nobilium occidit.*

²⁷ Vö. *Codex Theodosianus* 9, 16, 4: *Nemo haruspice consulat aut mathematicum nemo hariolum. Augurum et vatum prava confessio conticescat. Chaldei ac magi et ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat nec ad hanc partem moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas.* Lásd Maurice, J.: La terreur de la Magie au IVe siècle. *Revue Historique de Droit français et étranger* 6/4 (1927), 108–120, különösen 109, 6. jegyzet és 112–113 (Maurice 1927). Lásd még Martroye, F.: La répression de la magie et le culte des gentils au IVe siècle. *Revue Historique de Droit français et étranger* 9/4 (1930), 669–701, különösen 675, 2. jegyzet (Martroye 1930).

²⁸ Amm. 28, 1, 57.

éppen úgy nem szerepel a történetíró művében, mint az ifjabb Symmachus.²⁹ Az viszont figyelemreméltó, hogy ha Maximinus jogosan bűnhődött volna meg vétkeiért, akkor ennek megörökítése még inkább szolgálhatta volna a szerző Maximinusról festett portréját.

A perekkel kapcsolatos problémák³⁰

Ammianus nem kérdőjelezi meg, hogy Paphius és Cornelius *senatorok* mérget használtak. Alypius száműzetésbe került, de Ammianus nem árulja el, pontosan mi volt a bűne. Hymetius *haruspex* magánkonzultációját vette igénybe, amit törvény tiltott. Lollianus mágikus előírásokat, esetleg recepteket tartalmazó könyvet másolt, s Ammianus is elismeri az ifjú bűnét (bár hivatkozik fiatal korára). Négy *senator* ugyan felmentettek, de lehetséges, hogy vétkesek voltak, mivel az a szóbeszéd járta, hogy Victorinusnak, Maximinus barátjának a közbenjárására menekültek meg. Sőt!

„Miután az ügyet előzetes vallatásokkal sokféleképpen megvizsgálták, a vádlottak közül néhányan a kínpadon megneveztek előkelő embereket, mint akik gonosz mesteriséget űznek *clienseik* és más alacsonyrendű személyek, hírhedt gonosztevők és bésúgók segítségével.”³¹

Vagyis a szerző nem nyilatkozik arról, hogy kik vallottak, kik ellen vallottak, s azok a bizonyos „előkelő emberek” kik ellen folytatták ármánykodásaikat. Finoman szólva is homályos, bár E. A. Thompson még erősebben fogalmaz: *This is vagueness with a vengeance*.³²

Maximinus beszámolója után Valentinianus engedélyezte, hogy különbség nélkül mindenkit kínpadra lehessen vinni. Ammianus szerint ugyanis a császár „önkéntesen elrendelte, hogy az ilyen ügyeket felségsértésként kell kezelni.”³³ Tehát valószínűleg Ammianus nagyon is tudta azt (mert különben miért nyomtatékosítaná), hogy pontosan

²⁹ Matthews, J.: *The Roman Empire of Ammianus*. Baltimore 1989, 211 (Matthews 1989). Cameron, A.: The Roman Friends of Ammianus. *Journal of Roman Studies* 54 (1964), 15–28, különösen 24; vö. Matthews, J.: *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–425*. Oxford 1975, 66–69 (Matthews 1975).

³⁰ A problémák bemutatásakor Thompson 1969, 101–107, Alföldi 1952, 65–84, Matthews 1989, 209–217 és Hamblenne 1980 munkáját vettem alapul.

³¹ Amm. 28, 1, 10: *Cumque multiformiter quasi in proludiis negotium spectaretur et quidam sulcatis lateribus nominassent nobiles aliquos tamquam usos artificibus laedendi per clientes aliosque humiles, notos reos et indices....*

³² Thompson 1969, 102. Ezek után nem meglepő, hogy miért írt Ammianus bizonyos veszélyekről, melyek egyes részletek és az igazság elmondásával járnak együtt.

³³ Amm. 28, 1, 11: *His ille [Valentinianus] cognitissimus efferatus, ut erat vitiorum inimicus acer magisquam severus, uno proloquio in huiusmodi causas, quas arroganter proposito maiestatis imminutae miscebat, omnes, quos iuris prisci iustitia divorumque arbitria quaestionibus exemere cruentis, si postulasset negotium, statuit tormentis affligi.*

milyen ügyekről is volt szó.³⁴ Tovább bonyolítja a tényállást, hogy az említett ügyek előtt Chilo és feleségének a feljelentése, valamint az előkelők mesterkedései azok az esetek, amelyekre az „ilyen ügyek” [*in huiusmodi causas*] kifejezés mutat. Az ezután következő pereknél pedig egyszer (Hymetiusnál) feltételezhető a felségsértés gyanúja, és csak egyetlen egy esetben fordul elő a felségsértés vádja kifejezés (Marcellus ellen). A Marcellus-ellenes vádakát viszont megalapozatlannak tartották: legalábbis Ammianus nem ír arról, hogy a férfit elítélték volna. Vagyis figyelemreméltó, hogy a felségsértés, azaz a *maiestas* elleni sérelem vádja egy alkalommal megalapozatlannak bizonyult. Hymetius ügyében pedig, miután a császárhoz közvetlen kegyelmi kérvénnyel fordult, a vártnál enyhébb szankció született: halálbüntetés helyett számkivetés. Ez azért különös, mert Ammianus szerint Valentinianus császár szándékosan ki akarta terjeszteni a felségsértés vádját egyéb esetekre is, ezzel összhangban rendelte el azt, hogy *senatorokat* is kínpadra lehet vinni, illetve a Praetextatus vezette követség után ez utóbbi rendelkezése az, amit visszavon.

Azonban még így is több kérdés tisztázatlan marad. Nem derül ki, hogy ki vagy kik miatt fogalmaz homályosan a szerző. Nehezen értelmezhető az is, hogy pontosan mikor kezdődtek a bonyodalmak. Ammianus szerint a persorozat kirobbanása valamivel több, mint tizenhat évvel Nepotianus halála után kezdődött, vagyis 366–367 táján. Viszont elsőként az a Chilo emel vádat 368 körül, mint már *vicarius* tisztséget viselt római, aki csak 374–375 között lesz *Africa* provinciában *vicarius*.³⁵ Olybrius *praefectus urbi* betegsége hivatkozva kimentí magát az alól, hogy részt vegyen a bírósági tárgyalásokon. Ammianus nem közli, hogy az elítélt Alypius Olybrius testvére volt, mint ahogyan nem tesz említést arról sem, hogy a testvérpár a befolyásos Petronius Probus *senatorral* állt rokonságban. Ezek alapján Thompson arra következtet, hogy „volt egy összeesküvés ezekben az években Rómában”, amit „a római arisztokrácia krémje szervezett.”³⁶

További problémát jelent, hogy a szerző megdöbbenésének ad hangot, amikor Valentinianus alatt *senatorokat* is kínpadra vittek, de korábban ő maga is egyetértett azzal az eljárással, hogy felségsértés esetén semmilyen kiváltságot nem vettek figye-

³⁴ Annál is inkább, mivel maga a szerző különbözteti meg Hymetius történetében a császár kiengesztelése érdekében bemutatott mágikus áldozatokat a felségsértés alá tartozó ügytől (tudniillik a császár személyét érintő ellenséges megjegyzésektől). Lásd Alföldi 1952, 76; vö. Amm. 28, 1, 19–21. Hymetius esetében pedig megjegyzendő, hogy ügyét Valentinianus a *senatus*nak továbbította, ahol a császári akarattal (konceptióval) szembeni ítélet született: Hymetiusnak 'csak' száműzetésbe kellett mennie. A császár az ítéleten ezek után már nem változtatott. Lásd Amm. 28, 1, 22–23.

³⁵ Thompson 1969, 138–140; vö. Barnes 1998, 243. A *Codex Theodosianus* 13; 4, 4-ben (374. [375.] június 20.) szereplő *ad Chilonem vic. Afr.* címzést ugyanakkor mások *proconsulra* javítják ki. Lásd Jones–Martindale–Morris 1971, 201: *Chilo 1.* Így az Ammianus közlésében szereplő ellentmondás ugyan megszűnik, de kérdés, hogy vajon Ammianus állításán kívül van-e alapja annak, hogy a *vic[arius]*t *proconsulnak* olvassuk.

³⁶ Thompson 1969, 104.

lembe.³⁷ A 365. év januárjában kiadott törvény megszüntette a *senatorok* letartóztatás alóli felmentését: a törvény hangsúlyozza, hogy ebben az esetben mindenkit be kell börtönözni.³⁸ A 366. október 8-i törvény arról rendelkezik, hogy *senatorok* ügyében sem zárható ki a legsúlyosabb büntetés kiszabása.³⁹ Ugyan két törvény is amnesztiát biztosít húsvét ünnepe alkalmából, de a kegyelem nem terjed ki a felségsértésre, a mágikus praktikákra, a mérgezésre, a házasságtörésre, a gyilkosságra, a személy elrablására és a sírgyalázásra.⁴⁰ A 369. július 8-i törvény értelmében pedig a *maiestas* megsértésének vétsége esetén senkit sem illet meg semmilyen kiváltság.⁴¹ A 369. október 14-én kiadott törvény értelmében a peres eljárást a vád felhagyása esetén is folytatni kell a következő ügyekben: felségsértés, összeesküvés az állam biztonsága ellen, hazaárulás, állampénzek hűtlen kezelése, tisztségviselő hivatali munka során elkövetett hibája.⁴² A problémát a perek jogosságát illetően az okozza, hogy nem tudjuk a vádak és az előbbi törvények keletkezésének egymáshoz viszonyított idejét tisztázni.⁴³

Kiderül továbbá, hogy Aginatiust saját elítélése előtt még felbosszantotta, hogy 368-ban nem ő (akkori *vicarius*) kapta meg a felhatalmazást a mágikus praktikák ki-nyomozására, hanem Maximinus *praefectus annonae*. Ennek a felháborodásnak az okát nemcsak Aginatus személyiségében kell keresnünk, hanem abban a tényben is, hogy a *praefectus urbi* egyrészt első fokon járt el Róma polgárainak ügyeiben, másrészt fel-lebbiteli fórumot jelentett a neki alárendelt bírák döntései esetén. Ezek közé a bírák közé tartozott a *vicarius urbis Romae*,⁴⁴ akihez képest a *praefectus annonae* még alacsonyabb rangban állt.

Különös az is, hogy az Olybrius utódja, Ampelius után következő három *praefectus urbit* (Bappo, Principius, Eupraxius) nem említi meg a szerző, pedig még akkor is zaj-lottak a perek Rómában, amikor ők hivatalban voltak. Mintha Ammianus el akarná ke-rülni, hogy nevüket az olvasó a kivégzésekkel kösse össze.⁴⁵ Pedig valószínűleg lehe-tett közülük a szigorú ítéletekhez, mert a császár 371. december 6-án adja ki azt a *re-*

³⁷ Amm. 28, 1, 11; 24; vö. Amm. 19, 12, 1; 9; 17. Lásd Alföldi 1952, 68, 41; vö. Matthews 1989, 212–213.

³⁸ *Codex Theodosianus* 9, 2, 2. Lásd Arnheim, M. T. W.: *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*. Oxford 1972, 95–96 (Arnheim 1972).

³⁹ *Codex Theodosianus* 9, 40, 10. Lásd Hamblenne 1980, 218.

⁴⁰ *Codex Theodosianus* 9, 38, 3 (367. [369.] május 5.); 4 (368. június 6.). Lásd Hamblenne 1980, 217, 44. jegyzet.

⁴¹ *Codex Theodosianus* 9, 35, 1. Lásd Hamblenne 1980, 218; vö. Blockley, R. C.: *Ammianus Marcellinus. A Study of his Historiography and Political Thought. Collection Latomus 141*. Bruxelles 1975, 107, 23. jegyzet (Blockley 1975).

⁴² *Codex Theodosianus* 9, 37, 2. Lásd Hamblenne 1980, 218.

⁴³ Vö. Hamblenne 1980, 217.

⁴⁴ Vö. Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 1997², 159 (Földi–Hamza 1997).

⁴⁵ Alföldi 1952, 70; Thompson 1969, 139; Chastagnol, A.: *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*. Paris 1960, 432 (Chastagnol 1960).

*scriptum*ot, mely utasítja Ampelius *praefectus urbis*-t, hogy a mágikus praktikákkal megvádolt *senatorok* esetében akkor köteles a császárnak továbbítani a peres ügyet, ha ő maga már nem tudja azokat megoldani.⁴⁶ Vagyis minden más esetben a *praefectus urbi* döntött, a császártól *de iure* függetlenül. Igaz ugyan, hogy az Ampelius utáni *praefectus urbi*k (Claudius Hermogenianus Caesarius kivételével) valószínűleg nem nemesi származásúak voltak,⁴⁷ de nincs okunk kizárni, hogy a nagy *senatori* arisztokraták családok kedvében igyekeztek járni.⁴⁸ Bár ennek ellenkezője is ugyanígy állítható, hiszen például az alacsonyabb származású tisztviselő hálából akár uralkodójának is igyekezhetett kedvezni, de érdekes módon maga Ammianus örökíti meg azt az esetet, amikor Eupraxius (még *quaestor* korában) kijavítja Valentinianus császárt, amikor az tévedni látszik egy ügyben. A császár ugyanis azt hangoztatta a Praetextatus vezette követség kérésekor, hogy ő nem adott parancsot a *senatorok* kínvallatására, s csak Eupraxius fellépése után ismerte be és vonta vissza korábbi döntését, legalábbis Ammianus szerint.⁴⁹ Még ha feltételezzük is, hogy a történet túlzás és Eupraxius dicséretére készült, vagy az ő hírnevét volt hivatott öregbíteni, esetleg azon bizonyos csorbát kiköszörölni, akkor is figyelemre méltó, ahogyan Ammianus leírja a történetet: hihetőnek tartja vagy szeretné, hogy annak tartsák.

A perekre vonatkozó törvények közül megemlítenéd még a 371. május 19-én kiadott amnesztia, illetve a 371. május 29-i rendelet, amely a *haruspexek* működését nappalra korlátozta.⁵⁰ Talán már meg sem lepődünk rajta, hogy amikor Ammianus a perek kapcsán megemlékezik arról, hogy néha Maximinus is megkegyelmezett, a megmenekültek nevét nem árulja el, a kegyelmet viszont könnyelműségnek tartja.⁵¹

Felségsértés

A *crimen laesae maiestatis* vagyis a 'felségsértés' az államellenes bűncselekmények közé tartozott. Ez a kategória felölelte a *magistratus* megsértését, az ellenséggel összejátszást, az alkotmány megdöntésére való törekvést, a papi és a tisztviselői hivatal sé-

⁴⁶ *Codex Theodosianus* 9, 16, 10. Lásd Alföldi 1952, 78–79. Bár Alföldi *edictum*nak tartja ezt a rendeletet, de több kutató szerint az *rescriptum* volt. Vö. Maurice 1927, 113; Funke 1967, 171, 149. jegyzet; Barnes 1998, 244. Alföldi, Thompson és Chastagnol álláspontját Demandt megkérdőjelezi. A szerző ugyanis kételkedik abban, hogy a *praefectus urbi*k kihagyása bizonyítja a perekben való részvételüket. Lásd Demandt, A.: Der Tod des älteren Theodosius. *Historia* 18 (1969), 598–626, különösen 611 (Demandt 1969).

⁴⁷ Arnheim 1972, 93–94; Chastagnol 1960, 428–432. Vö. Jones–Martindale–Morris 1971, 146: *Bappo* 2; 726: *Principius* 1; 299–300: *Flavius Eupraxius*; 171–172: *Claudius Hermogenianus Caesarius* 7; 464–465: *Tanaucius Isfalangius*. Caesariuson kívül nem említi meg Ammianus őket, mint *praefectus urbi*kat.

⁴⁸ Lásd Alföldi 1952, 78–79. Vö. *Codex Theodosianus* 9, 16, 10.

⁴⁹ Amm. 28, 1, 24–25.

⁵⁰ *Codex Theodosianus* 9, 38, 5 (371. május 19.). *Codex Theodosianus* 9, 16, 9 (371. május 29.). Lásd Hamblenne 1980, 218; vö. Matthews 1989, 214.

⁵¹ Amm. 28, 1, 40.

relmét, a polgári és a vallási kötelességek megsértését. A *crimen laesae maiestatis*ból fejlődtek ki utóbb a császár elleni bűncselekmények. Vád esetén a vádlott közvetlen kegyelmi kérvénnyel fordulhatott a császárhoz, a döntés után fellebbezni nem lehetett. A felségsértés enyhébb eseteiben a bűnösnek számkivetés vagy deportálás, míg a súlyosabb esetekben halál és teljes vagyonelkobzás járt.⁵² Azonban Ammianus beszámolója alapján mindössze két esetben fordult elő felségsértés. Ezek után tehát felvethető, vajon hihetünk-e Ammianusnak? Tényleg nem elsősorban felségsértésről van szó, ahogy a szerző sugallja? Vagy pedig nyomós oka volt Valentinianusnak arra, hogy más *crimenek*et is felségsértésnek vegyen? Esetleg a mágikus praktikákat értelmezte úgy, amelyek életét, hatalmát és így az egész birodalom létét veszélyeztetik?⁵³ Vagy arra gondolt talán, hogy az előkelők a jövőendő császár személyét kívánták kifürkészni, amint az testvérénél, Valensnél történt Antiochiában?⁵⁴

Itt és most csak annyit jegyeznek meg, hogy egyrészt a felségsértés igen tágan értelmezett kategória volt Rómában: a *principatus*tól kezdve szolgálta azt a célt, hogy apró vétségek esetén is olyan pereket lehessen indítani a 'kellemetlen kortársak' ellen, amelyek megsemmisíthették a császárnak nem tetsző személyeket.⁵⁵ Másrészt nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a Római Birodalomban a császárság időszaka alatt mindig igen veszélyes volt olyan mágikus praktikákat alkalmazni, amelyek segítségével az eljövendő császár személyére vonatkozó jóslatokról lehetett értesülni. Megfontolandó, hogy Augustus több mint 2000 jóskönyvet égetett el,⁵⁶ Iosephus Flavius pedig valószínűleg azzal nyerte meg Vespasianus kegyét, hogy megjósolta neki az eljövendő császárságot.⁵⁷ Nem véletlen az sem, hogy a 2. század első harmadában uralkodó Hadrianus eltorlaszolta a castaliai források vizét, nehogy valaki az ő példáját követve a császárságra pályázzon. Hadrianus ugyanis ennek a forrásnak a vizéből kapta azt a jóslatot, hogy császár lesz.⁵⁸ Ezek a példák mind azt mutatják, hogy az irracionalitásnak na-

⁵² Zlinszky J.: *Római büntetőjog*. Budapest 1997⁷, 101–107 (Zlinszky 1997). Vö. Kübler, B.: *Maestas*. *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft XIV/1*. Beg. von G. Wissowa; Hrsg. von W. Kroll. Stuttgart 1928, cols. 542–559. A *crimen laesae maiestatis* tehát a közéleti viszonyokat sértette meg, szemben a magánéleti viszonyokat sértő *crimenek*kel, melyek közé tartozott – többek között – a méregkeverés is. Ez a felosztás viszont csak a római jog préklasszikus idejében (a Kr. e. 2. századtól Augustusig) érvényesült (lásd Földi-Hamza 1997, 563–566). Azért is büntették oly szigorúan a felségsértést, mert azt szinte már szentségtörésnek tartották. Vö. Diódsi Gy.: *A római jog világa*. Budapest 1973, 220–221.

⁵³ Vö. Amm. 19, 12, 14–17.

⁵⁴ Amm. 29, 1–2.

⁵⁵ Demandt 1969, 607.

⁵⁶ Suetonius: *De vita Caesarum: Augustus* 31, 1.

⁵⁷ Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum* 3, 8. Vö. Hahn I.: Iosephus és a *Bellum Iudaicum* eschatológiai háttere. *Antik Tanulmányok* 8 (1961), 199–220.

⁵⁸ Amm. 22, 12, 8.

gyon is szerepe volt a gyakorlatias rómaiak életében, még a politikai döntéseik és cselekedeteik során is.⁵⁹

Mágia⁶⁰

A mágikus praktikákat, illetve áldozat-bemutatókat, valamint a *haruspex*ekkel folytatott magánkonzultációt I. Constantinus császártól kezdve a legszigorúbb büntetéssel torolták meg. Constantinus megtiltotta a *haruspex*eknek, hogy magánházakba lépjenek be tanácsadás céljából. A tilalom megszegéséért tűzhalál járt. A tanácsot kérők deportálással és javaik elkobzásával bünhődtek. Ugyanakkor nyilvánosság előtt bemutathatták áldozataikat a béljósok.⁶¹ Ezt a rendelkezést újra megerősíti Constantinus.⁶² A nyilvánosság kizárásával végzett áldozat-bemutatók továbbra is tilosak maradtak.⁶³ Főbenjáró büntetés sújtotta mindazokat is, akik bármilyen mágikus praktikát alkalmaztak akár a szenvedélyek felkeltése (szerelmi varázslás), akár az emberi élet veszélyeztetése (ártó mágia) céljából. Ugyanakkor nem vont maga után büntetést a gyógyszerek használata, valamint mezőgazdasági területeken végzett varázslások alkalmazása a termés záportól és jégesőtől történő megóvása érdekében.⁶⁴ II. Constantius megtiltott mindenféle babonás tevékenységet,⁶⁵ illetve a mágikus praktikát végző személyek is halállal bünhődtek.⁶⁶ A császár elrendelte a félreeső helyeken álló pogány templomok bezárását is. Áldozat-bemutatókat csak fejvesztés terhe mellett lehetett végezni.⁶⁷ Az éjszakai áldozatok tilosak voltak.⁶⁸ Constantius 356-ban újra megerősítette korábbi rendeleteit: a bálványimádók és áldozat-bemutatók halált érdemelnek.⁶⁹ Iulianus császár halála után Iovianus általános toleranciarendeletet hirdetett ugyan, de ez a mágia és a jós-

⁵⁹ Nemcsak a jóslatnak, hanem a csodának is jelentős szerepe volt a rómaiaknál. A Kr. u. 4. században mindenki egyetértett abban a Római Birodalomban, hogy az emberi ügyekbe az isteni erők aktívan beavatkoznak. Éppen a csodákban találták meg a rómaiak az irracionális vagy a váratlan fordulatok legmegnyugtatóbb magyarázatát. Lásd Drake, H. A.: *In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations. University of California Publications: Classical Studies 15.* Berkeley–Los Angeles–London 1975, 26.

⁶⁰ A mágia elleni törvények ismertetésénél Martroye tanulmányát használtam fel (Martroye 1930). A szerző úgy véli, hogy ezeknek a törvényeknek „az indítéka és a célja a mágia elfojtása volt.” Lásd Martroye 1930, 679.

⁶¹ *Codex Theodosianus* 9, 16, 1 (319. február [szeptember?] 1.).

⁶² *Codex Theodosianus* 9, 16, 2 (319. május 15.).

⁶³ *Codex Theodosianus* 16, 10, 1 (320–321. december 17.).

⁶⁴ *Codex Theodosianus* 9, 16, 3 (321. [317–319.] május 23.).

⁶⁵ *Codex Theodosianus* 16, 10, 2 (341.).

⁶⁶ *Codex Theodosianus* 9, 16, 5 (357. december [?] 4.).

⁶⁷ *Codex Theodosianus* 16, 10, 4 (346. [354?] december 1.).

⁶⁸ *Codex Theodosianus* 16, 10, 5 (353. november 23.).

⁶⁹ *Codex Theodosianus* 16, 10, 6 (356. február 19.).

lásra nem terjedt ki.⁷⁰ Nem csoda ezek után, ha I. Valentinianus 364-ben minden éjszakai áldozatot, mágikus praktikát, megátkozást, halottidéző szertartást betiltott,⁷¹ bár a misztérium-vallások megünneplését utóbb – Vettius Agorius Praetextatus kérésére – engedélyezte.⁷² Valens minden áldozat-bemutatót (nyilvános és magán, valamint nappali és éjszakai áldozatot egyaránt) halállal büntetett.⁷³ Valentinianus 371-ben elrendelte, hogy a *haruspex*ek éjszaka nem működhetnek.⁷⁴

Méregkeverés: mágikus praktika?

A méregkeveréssel vádoltaknál nem zárható ki a mágia alkalmazása, hiszen maga a *venenum* szó is mágikus szerelmi bájitalra vonatkozott eredetileg, majd később kezdtek alatta mindenféle varázssíltat érteni. A *veneficium* pedig olyan mérget jelentett, amely kapcsolatba hozható a mágiával.⁷⁵ Amint azt már korábban láttuk, Ammianusnál mindkét kifejezés előfordul.⁷⁶ Azonban a méregkeverést és a mágikus gyilkosságot a római jog világosan megkülönbözteti egymástól. Az előbbire a Sulla-féle *lex Cornelia* vonatkozik, amely még a méregkeverésen belül is csak az 'ártó mérgekre' terjed ki. A méregkeverés alá tartozott a méreg készítése, tartása, felhasználása vagy felhasználásra történő továbbadása; a nem ártalmas mérgek a gyógyszerek voltak. A mágikus gyilkosságot pedig már a *XII táblás törvények* a szakrális büntetés egyik fajtájával, tűzhalállal sújtották. Halállal büntették a „mágikus ráolvasási szövegeket tartalmazó könyvek tartását”, a „megbabonázást”, „gonosz varázsnak ráolvasását” (a termés megromlását is beleértve), „átkokat tartalmazó ólomtáblák készítését és elhelyezését”, a „szellemidézést”, a „halottimádást” és az „emberáldozatok bemutatását”.⁷⁷

Nemi erkölcs elleni *crimenek*

A büntetések egy másik része nem a mágiát felhasználókra és gyakorlókra, hanem a nemi erkölcs elleni bűntetteket elkövetőkre vonatkozott. Még Augustus rendelkezett úgy (*lex Iulia de adulteriis coercendis*), hogy a házasságtörés (*adulterium*), vagyis

⁷⁰ Themistius: *Orationes* 5. Lásd Jones 1964, I, 150; III, 28, 32. jegyzet.

⁷¹ *Codex Theodosianus* 9, 16, 7 (364. szeptember 9.).

⁷² Zosimus: *Historia Nova* 4, 3. Lásd Jones 1964, I, 150; III, 28, 32. jegyzet.

⁷³ *Codex Theodosianus* 9, 16, 8 (370? 373? december 12.).

⁷⁴ *Codex Theodosianus* 9, 16, 9 (371. május 29.).

⁷⁵ Barb, A. A.: The Survival of Magic Arts. In: *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Ed. A. Momigliano. Oxford 1963, 100–125, különösen 102.

⁷⁶ *Veneficium*: Tarracius Bassus, Camenius, Marcianus, Eusafius. *Venenum*: Paphius, Cornelius.

⁷⁷ Zlinszky 1997, 113; Földi–Hamza 1997, 561–563. Ilyen átkokat tartalmazó ólomtáblák (*defixiones*) szövegei olvashatók a következő gyűjteményben: Audollent, A.: *Defixionum tabellae*. Paris 1904; vö. Hoffmann Zs.: A *Dirae* mint carmen magicum. *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica*. Supplementum II. Szeged 1979, 17–23, különösen 17–19.

„a házasság nővel létesített viszony” büntetése főbenjáró: az *adulterium*ot elkövetőket kivégezték. A „szabad nővel tartós együttélésen kívüli nemi viszony”, vagyis a *stuprum* büntetése akkor következett be, amikor a római polgárok a házasság helyett az eseti nemi kapcsolatot választották. Ez utóbbi büntetést azonban általában csak számkivetéssel szankcionálták.⁷⁸ Ugyanakkor nőt nyilvános kivégzés esetén nem volt szabad lemezteleníteni és megvesszőzni.⁷⁹ Ammianus beszámolója éppen arra utal, hogy még az ítéletvégrehajtó jogtalanságát (tudniillik a hóhér megfosztotta ruhájától az elítélt aszszonyt) sem tűrte meg a római igazságszolgáltatás: ez a momentum is azt a feltevést erősíti, hogy a pereknél a törvényeknek megfelelő módon jártak el.

Következtetések

Az eddigi problémák alapján milyen következtetések vonhatók le? Thompson politikai összeesküvést gyanít, melyben a tekintélyes *Anicii* nemzetséghez tartozók (Olybrius, Alypius, Probus, esetleg Aginatus és Auchenius), illetve a szintén jelentős *Caeionii* nemzetség egyes tagjai (Tarracius Bassus, Alfenius Caeionius Iulianus Camenius, Lampadius és Lollianus) vettek részt.⁸⁰ Chastagnol szintén I. Valentinianus elleni összeesküvést sejt a 'senator-ellenes terror' hátterében.⁸¹ Alföldi a perek törvénytelen mivoltát veti el: a *senatorok* vétke gyakorlatára (a mágia alkalmazására és a szexuális szabadosságra) sújtott le a törvény szigorát.⁸² Hasonló véleményt képvisel Matthews, aki a mágiában és a házasságon kívüli kapcsolatokban inkább a *senatorok* különböző szórakozási formáit, mintsem politikai véleménykülönbséget lát. Szerinte a felségsértés csak félrevezető: a vádat mágikus praktikák és szexuális bűncselekmények képezik.⁸³ Demandt elveti, hogy a *senatorok* bármiféle összeesküvést szöttek volna a császár ellen, szerinte 'az erkölcsi botránynak' nem volt politikai háttere. Egyben utal arra a nézetre is, amely szerint csak Valentinianus gondolta azt, hogy ellene összeesküvés ké-

⁷⁸ Zlinszky 1997, 118–120. Vö. Seyfarth 1971, 326, 32. jegyzet: a *stuprum* jelenthetett férfiak közötti nemi kapcsolatot is. A nemi erkölcsöt megsértők büntetése – talán a kereszténység hatására – a Constantinus-tól Iustinianus-ig tartó időszakban szigorúbbá vált: halállal vagy deportálással sújtották a bűnösöket.

⁷⁹ Zlinszky 1997, 78–81.

⁸⁰ Thompson 1969, 104; vö. Arnheim 1972, 176: Aginatus az *Anicii* vagy a *Caeionii* nemzetséghez tartozott. Lásd még Marié 1984, 280, 351. jegyzet: Camenius nem biztos, hogy Alfenius Caeionius Iulianus Kamenius-szal azonos. Seyfarth viszont elfogadja, hogy ugyanarról a személyről van szó. Lásd Seyfarth 1971, 326, 30. jegyzet. Ugyanakkor kizárható a pogányság-ellenes támadás feltételezése, mivel a *Caeionii* ugyan pogányok voltak, de az *Anicii* az egyik legkorábbi keresztény nemzetség a római *senatori* arisztokráciában. Lásd White, L. M.: Finding the Ties That Bind: Issues from Social Description. *SEMEIA* 56 (1992), 3–22, különösen 14. Vö. Arnheim 1972, 50.

⁸¹ Chastagnol 1960, 430.

⁸² Alföldi 1952, 65, 77.

⁸³ Matthews 1989, 213; vö. Matthews 1975, 57.

szül.⁸⁴ Cameron is elutasítja a politikai konspirációt, de Alföldivel sem ért egyet abban, hogy Ammianus minden *senatorral* szimpatizálna és a Pannoniából származókkal szemben kivétel nélkül elfogult lenne.⁸⁵ Syme viszont a Rómában zajló események kapcsán a felségsértés vádját emeli ki.⁸⁶ Funke véleménye szerint Ammianus azt kívánja hangsúlyozni, hogy Valentinianus fél a mágiától és még annak ártalmatlan megnyilvánulását is kegyetlenül megtorolja: a mágikus praktikákat mindig felségsértésként kezeli az uralkodó.⁸⁷ Blockley a nyomozást kísérő fejleményeket 'terrornak' minősítve azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a 'terror' használták fel a császárok (Valentinianus Nyugaton, Valens Keleten) a „reális és potenciális állami ellenzéki erőkkel szemben.” Elismeri ugyan, hogy a következetesen egy célcsoportra koncentrált megtorlásnak valószínűleg lehetett valamilyen kiváltó oka, de nem feledkezik meg a gazdasági motivációról sem. Ugyanis az elítéltek vagyonából nemcsak az informátorok nyerészkedtek, hanem jelentős bevételhez jutott a perzsa hadjárat óta államadóssággal küszködő római állam is. Mindenesetre a vallási aspektust sem szabad alábecsülni szerinte, ami viszont elsősorban az Antiochiában zajló vizsgálatoknál érvényesült.⁸⁸ Végül Hamblenne nem látja bizonyítottnak azt a feltételezést, amely szerint akár az áldozatok részéről, akár a kivégzéseket tekintve egységes akarat vagy cselekedet nyilvánult volna meg. Ugyanakkor nem zárja ki az ügy politikai aspektusát.⁸⁹

A mágia és a hatalom összeütközése kapcsán több olyan kérdés is felvethető, amelyek további vizsgálatokat igényelnének. Először is, a vizsgált perek vádlottjai esetében, akik közül többen használtak és alkalmaztak mágikus praktikákat, a halálos ítéletek meglévő törvények alapján születtek. Problémát okoz viszont az, hogy vajon ezek a törvények csak a törvénykező császár uralma alatt voltak-e hatályosak vagy pedig a rendeletet kibocsátó császár után is hatályban maradtak.⁹⁰ Másrészt nehéz megállapítani, milyen mértékben hajtották végre ezeket a törvényeket,⁹¹ valamint az is tisztázandó, hogy mi volt az oka annak, hogy az egyes császárok alatt a mágia mindenféle megnyilvánulását, vagy csak az ártásra használt mágikus praktikákat büntették. A vizsgálódás során érdemes arra is kitérni, miként viszonyult Valentinianus és Valens a mágiához: ha hittek benne, amint azt Ammianus igyekszik kiemelni, akkor a félelem is irányíthatta a mágiát érintő törvénykezésüket. Ez esetben az egész társadalmat átjáró mágiát lehetne árnyaltabban szemügyre venni, annak megnyilvánulását az egyes császárok életében és a törvénykezésre gyakorolt hatását. Ezeken kívül pedig megválaszolandó az a kérdés is, hogy Ammianus miért olyan uralkodóknak állítja be Valenti-

⁸⁴ Demandt 1969, 608.

⁸⁵ Cameron 1971, 260.

⁸⁶ Syme, R.: *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford 1968, 32 (Syme 1968).

⁸⁷ Funke 1967, 170–175.

⁸⁸ Blockley 1975, 119–122.

⁸⁹ Hamblenne 1980, 210.

⁹⁰ Vö. Földi–Hamza 1997, 92–93.

⁹¹ Vö. Jones 1964, I, VIII.

nianust és Valenst, akik egyrészt rettegnek a mágiától, másrészt szinte kivétel nélkül a legsúlyosabb ítélettel büntetik a különböző mágikus praktikákat. Ha viszont a császárok nem hittek benne túlságosan, akkor a mágiával kapcsolatos perek motivációja más természetű: ebben az esetben mind a politikai, mind a gazdasági tényezőket is mérlegelni kell. Végül a meglevő törvények alapján hozott ítéletekkor nem maradhat figyelmen kívül az sem, hogy nem tudjuk minden esetben eldönteni, vajon a vádak megszületése előtt hatályban voltak-e azok a törvények, amelyek alapján az ítélet született vagy már a vádak elhangzása, de még az ítélet meghozása előtt keletkeztek az egyes törvények. Ez utóbbi esetben ugyanis gyakorlatilag a császári elképzelésnek megfelelő 'konceptuális perekről' is beszélhetnénk. Szükségesnek láttam mindezeket a problémákat itt felvetni, de a kutatás jelenlegi szakaszában még nem áll módomban kielégítő mértékben válaszolni.

Véleményem szerint a Rómában folytatott nyomozások, vádak és büntetések értékelésekor egyrészt figyelembe kell venni az Ammianus megörökítette ítéletek és a rájuk vonatkozatható törvények vitatott kérdését, bár több esetben maga a szerző is elismeri az elítéltek bűnösségét. Másrészt nem elhanyagolható az a sok bizonytalan tényező, amely valószínűsíti, hogy Ammianus nem kíván mindenről pontosan beszámolni: akár valamilyen félelem miatt vagy rokonszenvből hagy homályban bizonyos tényeket, akár Maximinus és Valentinianus iránti ellenszenv irányítja gondolatait. A mű pontos keletkezési és megjelenési ideje ismeretlen, pedig a datálás segítséget tudna nyújtani abban, hogy esetleg kik miatt fogalmaz homályosan Ammianus.⁹² Végül nehéz megítélni azt is, vajon Valentinianus a törvényesség megtartásának látszatára ügyelve gyakorlatilag ürügyül használta fel a mágia és a szexuális kicsapongás vádját, vagy eme vádak mögött egy valós gyakorlat húzódott meg a *senatori* rend soraiban. Ezen kívül pedig fennáll annak a lehetősége is, hogy a ténylegesen bűnösökön kívül ártatlanokat is elítéltek és kivégeztek, amint arra Ammianus is utal.⁹³ Mindezeket a szempontokat figyelembe véve elsősorban az antikvitás mágiához való vonzódását, de egyszersmind attól való rettegését emelném ki, amely ebben az időszakban is erőteljes maradt.⁹⁴ Ha pedig az egész társadalmat átjárta a mágia világa, nem csodálkozhatunk azon, hogy „Ammianus nem érzi magát biztonságban saját környezetében”: úgy tűnik, hogy fél az ártó céllal felhasznált mágiától és hisz a mágikus tevékenységek erejében.⁹⁵

⁹² Marié 1984, 8–14: az elszórt utalásokból arra lehet következtetni, hogy a 26–31. könyvek keletkezésének és kiadásának időpontja bizonytalan; 391 és 397 között biztosan elkészültek és valószínűleg publikálásra is kerültek, bár elképzelhető, hogy a könyvek csak 397 után jelentek meg. Vö. Rike 1987, 137, 12. jegyzet.

⁹³ Amm. 28, 1, 45.

⁹⁴ Syme 1968, 31; Betz, H. D.: Magic in Greco-Roman Antiquity. In: *The Encyclopedia of Religion IX*. Ed. M. Eliade. New York 1995, 93–97; vö. Németh Gy.: Papyrológia. In: *ΑΓΑΘΑ II. Bevezetés az ókortudományba I*. Szerk.: Havas L.–Tegyei I. Debrecen 1998², 193–197.

⁹⁵ Momigliano 1977, 136; vö. Momigliano, A.: Popular Religious Beliefs and the Late Roman Historians. In: Momigliano, A.: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Middletown 1977, 141–159, különösen 147–148.

Talán éppen ő segíthet abban, hogy megértsük a Kr. u. 4. század második felében élő ember vallásos elképzeléseit, hiedelemvilágát, amely elválaszthatatlanul összeforrt a mágiával. Ezért tűnik számomra elfogadhatónak, ha a mágikus praktikákkal megvádolt római *senatorok* esetében nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy ténylegesen üzték ezt a fajta törvényellenes tevékenységet. A mágia gyakorlásának mértékét azonban nehéz lenne megbecsülni.

Egyetértek azzal a nézettel, mely szerint Ammianus homályos megfogalmazása világos bizonyítéka annak, hogy óvatosan kellett fogalmaznia saját biztonsága vagy az általa fontosnak tartott személyek érdekében. Feltételezhető, hogy ténylegesen követtek el mágiával kapcsolatos törvényszegést, amire szinte mindig a legsúlyosabb büntetéssel reagált a római állam. Ezt erősíti meg Szent Jeromos Maximinusról szóló megjegyzése is. Ammianus Marcellinus elfogultságát illetően úgy tűnik számomra, hogy a történetíró részrehajló: egyaránt bizonyítja ezt Maximinus ábrázolása, illetve a valószínűleg szerelmi varázslást végző Marinus ügyének bemutatása. A szerző ugyanis ez utóbbi esetet az ártatlan mágikus praktikák közé sorolja és magánügynek tartja, pedig Constantinus halállal büntette a szerelmi varázslást. Ha ez a törvény hatályban volt Valentinianus alatt, akkor jogosan vádolható Ammianus elfogultsággal. A mérgezésnél nem zárható ki a mágikus praktika alkalmazása, de a római jog két külön kategóriába sorolja a mágiát és a mérgezést. Feltűnő továbbá, hogy a szerző egyetlen olyan felségsértési ügyről számol be, ahol ítélet is született, míg Valentinianus több esetben is a *maiestas* sérelmét vélte felfedezni. Vajon Ammianus igyekszik eltussolni a felségárulók büntetését és Valentinianus jár el helyesen? Vagy éppen a történetíró az, aki átlát a császár ártatlanokat és bűnösöket egyaránt felségsértéssel vádoló mesterkedésén? Mindenesetre a *senatus* követségének kéréséből az is kiderül, hogy bizonyos 'vétségeket' valóban elkövetett több-kevesebb *senator*, hiszen a követség tagjai nem a bűnök elkövetésének vádja, hanem a büntetések mértéke ellen tiltakoztak.

A perek jogszerű eljárás módját, esetleg annak látszatát az a momentum támasztja alá, hogy még az elítélt nőn esett sérelmet is megtorolták a jogtalanságot elkövetőn. Vagyis a kormányzat részéről fontosnak tartották betartani a törvényeket, még olyan krízishelyzetben is, mint amilyen a 370 körüli esztendő volt Rómában. Végezetül úgy vélem, hogy lehettek olyan perek, amelyek az uralkodó célját szolgálták elsősorban, de az önkénynek is voltak határai: a császári hatalom nem teljes mértékben abszolút még ebben az időszakban sem. Hymetius ügyében a *senatus* mondta ki a végső szót, és a *senatorokat* képviselő követség is eredményesen térhetett vissza útjáról: I. Valentinianus császár meghajolt annak a misszióknak a kérése előtt, amelyet a későantik Róma talán legnagyobb pogány alakja, Vettius Agorius Praetextatus vezetett.

The Conflict between Magic and Power under Valentinian I

The relationship between magic and power was examined in this article on the basis of a part of Ammianus Marcellinus' *History* (XXVIII, 1). The purpose of this examination was to display the rigorous measures of the imperial power against the magical practices during the proceedings dating from 368. Owing to these proceedings in Rome this research is given an excellent opportunity to analyze the conflict between magic and power because in several cases the charges referred to magical practices which caused serious punishments. However, it is necessary to be cautious while reading Ammianus' *History*: it is not quite clear why Ammianus portrayed Valentinian I as an emperor who was terrified of magic, and who ruthlessly behaved against the practisers of magic.

In my opinion, there were some *senators* who really committed magical crime for which they were taken revenged with capital punishment nearly all the times. On one hand, this assumption seems to be supported by Saint Jerome, who made a remark on Maximinus, in which the father of church called the guilty *senators maleficii*. On the other hand, the embassy of the *senatus* did not protest against the charges but only against the measure of punishment before the emperor, according to Ammianus. It is problematic about the legality of these proceedings that we are not aware exactly whether the charges were based on the law or the laws were brought after the charges.

I think that Ammianus is not impartial in this chapter of his *History*. This prejudice was proved by Maximinus' description and the presentation of Marinus' case, who probably had used love charms. The author does not find the above case an illegal act: he takes «love magic» a harmless magical practice and a private affair, in spite of the fact that Constantine I condemned everyone to death who took part in this kind of magical practice (cf. *CTh* 9, 16, 3). If this law was in force under Valentinian, consequently Ammianus can be accused of partiality.

Poisoning does not preclude the possibility of using magical practices, but the Roman Law distinguished poisoning from magic. However, it is remarkable that Ammianus mentioned only one treason which was ended in sentence, although Valentinian thought that there were injuries of *maiestas* in several cases. Was it Ammianus who tried to minimize the crime of treason and Valentinian, who acted rightly, or was the author able to see through the emperor's plot accusing both criminals and innocents?

Finally, the imperial power is not still entirely absolute these years. The *senatus* passed sentence on Hymetius in the charge of treason, and the embassy of the *senatus* successfully performed his mission: Valentinian I complied with the ambassadors' request, and cancelled the permission of the *senators'* torture.

Arthasásztra 5, 2: interpretációs lehetőségek*

Az *Arthasásztra* (KA) 5. könyvének 2. fejezete a szöveg megjelenésétől napjainkig élénk viták tárgya volt és maradt. A jelen tanulmány elsődleges célja egy új szöveginterpretáció elkészítése, az ebből adódó általánosabb történeti következtetések levonása, illetve a további kutatások irányára mutató kérdések felvetése.

Shamasastrynak, a KA első kiadójának és fordítójának az a meggyőződése, hogy a fejezet rendkívüli adókról szól.¹ Stein viszont úgy látja, hogy miközben a rokon témájú fejezetekben vámról, révpénzről és hasonlókról esik szó, ez a fejezet kifejezetten a rendszeres adózást írja le.² Ennek szellemében az első mondatot, amely rendkívüli helyzetre utal, nem is fordítja. Felfogását erősítendő megjegyzi, hogy egy szükséglet szenvedő király nem nyújtana segítséget az országban újonnan letelepülőknek.³ Meyer felfogása alapvetően megegyezik Shamasastryéval. Szerinte az egész fejezet tartalma rendkívüli állapotra érvényes, amikor az állam és a király szükséglet szenved, és amikor az államigazgatás igazgatója, a *szamáhartri* (nála: 'főadóbeszédő') átveszi a mezőgazdaság irányítását, még azokon a területeken is, ahol normál viszonyok között a parasztok önállóan gazdálkodnak.⁴ Breloer úgy látja, hogy az őt megelőző fordítók közös tévedése az, hogy nem ismerték fel, hogy itt egy rendszeres adórendszerrel van szó.⁵ Az egész fejezet pontatlan megértésének a 'bűnét' a Stein által is kihagyhatónak vélt első mondat helytelen értelmezésének tulajdonítja. Szerinte a kincseket a nyugodt években kell felhalmozni, gondolván a nehéz időkre is. A kihagyandó mondat semmiképpen sem illik ide, feltehető, hogy ez egy régi közmondás, amelyet egyszerűen beszúrtak a fejezet elejére.⁶ Meyer egy későbbi írásában határozottan cáfolja Breloer felfogását. Szerinte éppen a háborúban támogatja a király a betelepülőket, és az állam az ilyen időszakokban kifejezetten azon van, hogy a termelést minél magasabb szintre

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 13034550).

¹ Shamasastry, R.: Chanakya's Land and Revenue Policy. *The Indian Antiquary* 35 (1905), 115.

² Stein, O.: *Megasthenes und Kautilja*. Wien 1921, 96, 4. jegyzet (Stein 1921).

³ Stein 1921, 97, 1. jegyzet.

⁴ Meyer, J. J.: *Das altindische Buch vom Welt- und Staatsleben. Das Arthasastra des Kautilya*. Aus dem Sanskrit übersetzt und mit Einleitung und Anmerkungen versehen von J. J. Meyer. Leipzig 1926, 373, 3. jegyzet (Meyer 1926).

⁵ Breloer, B.: *Kautilya-Studien I. Das Grundeigentum in Indien*. Bonn 1927, 77 (Breloer 1927). A kérdéses fordítások: Stein a 2–15. bekezdéseket fordította le (Stein 1921, 96–98); vö. Meyer 1926; *Kautilya's Arthasastra*. Transl. by R. Shamasastry. Bangalore 1915, 291 és köv.

⁶ Breloer 1927, 78, 1. jegyzet.

emelje.⁷ Wilhelm a fejezetben szükségállapotra utaló intézkedéseket vél felfedezni, amikor a parasztnak, kereskedőknek és kézműveseknek extra adókat kell leróniuk. Az itt olvasható rafinált módszereket a gazdagokkal és a politikailag nem kedveltekkel szemben foganatosították.⁸ Kangle teljes mértékben elutasítja Breloer felfogását. Szerinte a kérdéses intézkedések szükségállapotra, sőt Meyerrel egyetértve talán háborús időkre vonatkoznak.⁹

Ezzel szemben Jha határozottan úgy gondolja, hogy a fejezet a normál időkben szokásos adózásról szól, emellett keresi azokat a lehetőségeket is, amelyek segítségével a király és az állam kivételes szükségletei is kielégíthetők. Ezzel összefüggésben a Kr. e. 2. században élt grammatikus, Patandzsali azon megjegyzésére (*Mahábhásja* 5, 3, 99) utal, miszerint a Maurják valóságos kultuszt csináltak a pénzszerzésből. Ez a 'kautiljai trükkösség', idegen az ókori indiai jogi irodalom szellemétől.¹⁰ Ruben úgy véli, hogy szükséghelyzetekben, amikor az állam kincstára üres volt, akkor a parasztoktól egy külön nyári vetést, a kereskedőktől pedig különadókat követelt.¹¹ Ugyanő egy másik helyen pedig megjegyzi, hogy Kautilja az erkölcstelen ötletekben nem szűkölködik.¹² Scharfe szerint a fejezetben nincs szó teljes állami csódról, hanem olyan intézkedések állnak itt, amelyek az állam pénzügyi tartalékainak az előkészítését szolgálják, mielőtt valódi szükségállapot lépne fel.¹³ Trautmann a KA szerzőségéről és szerkezetéről írt könyvében arra utal, hogy az 5. könyv tartalmilag nagyon vegyes és benne ez az eszmefuttatás a kincstár kétes eszközökkel történő újrafeltöltéséről szól.¹⁴ Kutumba Sastry az államháztartásról írt tanulmányában több értékes megállapítást tesz. Kautilja az állami bevételek begyűjtésének különböző módjait azonosnak tartja, noha ezek némelyike erkölcstelen és gyanús tisztaságú. A templomok felügyelője eljárását, és a kémek akcióit gyalázatosnak nevezi, de hozzáteszi, hogy akikkel szemben ilyen bűnös eszközöket használnak, azok maguk is bűnös személyek. A *pranaja* az 'enyhe kölcsön' vagy

⁷ Vö. Breloer, B.: *Kautaliya-Studien II. Altindisches Privatrecht bei Megasthenes und Kautalya*. Bonn 1928, 177; Meyer, J. J.: Bemerkungen zu Bernhard Breloer's Kautaliya-Studien II. *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* 7 (1929), 203.

⁸ Wilhelm, F.: Das Wirtschaftssystem des Kautaliya Arthasastra. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2 (1959), 299–300.

⁹ Kangle, R. P.: *The Kautiliya Arthasastra. Part III. A Study*. Bombay 1965, 190–191 (Kangle 1965).

¹⁰ Jha, D. N.: *Revenue System in Post-Maurya and Gupta Times*. Calcutta 1967, 107–109 (Jha 1967).

¹¹ Ruben, W.: *Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien I. Die Entwicklung der Produktionsverhältnisse*. Berlin 1967, 154 (Ruben 1967).

¹² Ruben, W.: *Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien II. Die Entwicklung von Staat und Recht*. Berlin 1968, 140.

¹³ Scharfe, H.: *Untersuchungen zur Staatsrechtslehre des Kautalya*. Wiesbaden 1968, 186 (Scharfe 1968).

¹⁴ Trautmann, T. R.: *Kautilya and the Arthasastra. A Statistical Investigation of the Authorship and Evolution of the Text*. Leiden 1971, 68.

esetenként az ajándékok egyik fajtája. „A királynak tanácsos a népet udvarias és észszerű nyelven megszólítani, hogy segítsen neki úrrá lenni a gazdasági válságon.”¹⁵ Goyal szerint az intézkedések szükségállapotra érvényesek.¹⁶

A fejezet szanszkrit szövegének interpretációjánál Kangle szövegkiadását veszem alapul,¹⁷ emellett helyenként Dátára szövegét is figyelembe veszem.¹⁸ A fejezethez sajnos csak két kommentár áll rendelkezésünkre, a 12. századi malajálami nyelvű *Bhásávjákhjána*¹⁹ és a *Srímúla*. Ez utóbbi Ganapati Sastri 20. század elején készített munkája, amelyben a szerző egy sor korábbi kommentárt, köztük a *Bhásávjákhjána*t is felhasználta.²⁰ A fejezet megértéséhez nélkülözhetetlen Meyer monumentális német fordítása és jegyzetei, valamint Kangle angol fordítása és jegyzetanyaga. Kisebbszónal forogatható az orosz fordítás, amely fő vonalaiban Meyer értelmezéseit követi.²¹

Az első értelmezési probléma a cím fordításánál jelentkezik. A *Kósábhiszamharanam* jelentése Meyernél „Das Zusammenbringen eines Schatzes” („A kincstár összehordása”), az orosz fordításban „Az állami kincstár feltöltése” (jegyzetben: „A kincstár összegyűjtése”), Kangle-nél „Replenishment of the treasury” („A kincstár újrafeltöltése”). Az összetétel első tagja a *kósa*, ’kincstár’ a KA-ban, az állam hét alapelemének egyike, amely még a hadseregnél is fontosabb.²² Az *abhiszamharanam* a *hri* ige (jelentése ’vesz, visel, hord’, stb.²³), az *abhi* és a *szam* igeekötös formájából képzett főnév, *hapax legomenon*. Maga az igealak egyetlen szanszkrit szövegben sem fordul elő. A 28. bekezdésben a *kósam szamharéjuh*, a 45. bekezdésben pedig az *abhiszamharanam kurját* kifejezés olvasható. Ráadásul a vitatott első mondatban egy *szamgrihniját* alak áll. Talán ennek hatására Cs a *abhiszamharanam* kifejezést *szamgrahanam*-nak (’megszerzés, összegyűjtés, felhalmozás’²⁴) magyarázza. Az *abhi* igeekötő a mozgást jelentő ige mellett a mozgás irányára, a valamit megközelítés fogalmára utal, a Kangle által

¹⁵ Kutumba Sastry, V.: State Budget Control in the Arthasastra. In: *Kautilya's Arthasastra and Social Welfare*. Ed. by V. N. Jha. New Delhi 1999, 117–118 (Kutumba Sastry 1999).

¹⁶ Goyal, S. R.: *India as Known to Kautilya and Megasthenes*. Jodhpur 2001, 107.

¹⁷ *The Kautiliya Arthasastra. Part I. A Critical Edition with a Glossary*. Ed. by R. P. Kangle. Bombay 1969².

¹⁸ *Kautiliyamarthasastram of Acarya Visnugupta. II:2*. Ed. by V. S. Datar. Varanasi 1991. A kiadás tartalmazza a *Srímúla* című kommentárt is, ezért ezt ennek alapján idézem (Cs).

¹⁹ *Bhasa Kautiliyam (Malayalam Commentary) adhikaranas 4-7*. Ed. by K. N. Ezhuthachan. Madras 1960 (Cb).

²⁰ A Cs eredetileg 1924–1925 között jelent meg Trivandrumban.

²¹ Meyer 1926; *The Kautiliya Arthasastra. Part II. An English Translation with Critical and Explanatory notes* by R. P. Kangle. Bombay 1972³ (Kangle 1972); *Arthasásztra ili nauka politiki*. Perevod sz szanszkrita izdanije podgotovil V. I. Kal’janov. Moskva–Leningrad 1959.

²² Kangle 1965, 189.

²³ Monier-Williams, M.: *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford 1899, 1302 (MW).

²⁴ MW 1129.

sugalmazott 'újra' jelentése azonban nincsen.²⁵ A *szam* jelentése '-val, -vel, együtt' és befejezettségre, teljességre utal.²⁶ Meyer fordításának is megvan a maga létjogosultsága, ugyanis a *kósa* szóban benne van mind a 'Schatz', mind pedig a 'Schatzhaus' jelentés, és az első jól kapcsolható az adott igéhez. A magyarban azonban nincsen meg ez a kettősség és a „kincs összehordása” vagy a nyelvtanilag problematikus „kincsek összehordása” fordítás nem volna szerencsés. Ehelyett a magyar szóhasználatot követve, a címet „A kincstár feltöltésének” fordítom.

1. „A kincsnélküli [király], akinek anyagiakban nehézsége támadt, gyűjtsön össze (*szamgrihját*) kincseket.”

A mondatot Stein nem fordítja, Breloer pedig szükségtelen betoldásnak tartja. Ennek a felfogásnak ellentmond viszont a szöveghagyomány, ugyanis a kéziratok és Cs is tartalmazzák ezt a mondatot. Breloer *pratjupannáthakriccschram* olvasata, mint a *kósam* jelzője, a szöveghagyomány tanúsága és az értelmezhetőség szempontjából is tarthatatlan.

2. „A nagy vagy kicsiny [mezőgazdasági] országrészből, amely mesterségesen öntözött (*adévamátrikam*), gabonában gazdag, a gabona egyharmad vagy egynegyed részét (*amsa*) kérje (*jácséta*) [adó gyanánt].”

Meyerrel és Kangleval az *adévamátrikam* olvasatot követem. Az itt szereplő adó szokatlanul magas, hiszen normál viszonyok között az adó csak egyhatod rész (KA 2, 15, 3). Jha szerint ez a tétel rendkívüli adózásra vonatkozik.²⁷ Scharfenak igaza lehet abban, hogy az *amsa* a várt *bhága* helyett azt jelenti, hogy ez kiegészítő adó, a normál adón túl, amelyet a 3. bekezdésben felsorolt területek nem fizetnek. Az alapadót természetesen ezek is fizetik.²⁸ Figyelemre méltó, hogy a *jácséta* elsősorban 'kérjen', 'könyörögjön' jelentésű ige. Cs szerint itt 'kérve gyűjtse össze' és nem 'erőszakkal gyűjtse össze' jelentésű. Úgy tűnik, hogy Kutumba Sastry erre gondol, amikor a király és az alattvalók valamiféle megegyezéséről beszél, súlyos gazdasági nehézségek idején.²⁹ Ennél azonban helyesebb azt feltételeznünk, hogy itt és máshol is egyszerűen a Kautiljától egyáltalán nem idegen eufémisztikus szóhasználatlaltal van dolgunk.

3. „Ne kérjen (*jácséta*) [kiegészítő adót olyan vidéktől], amelyik erőd, gát, kereskedelmi út, [új] települések [létrehozására], bányászatra, haszon- és elefánterdő számára alkalmasak, vagy amelyik határmenti (*pratjanta*) vagy gyenge életerejű (*alpaprána*).”

²⁵ MW 61; vö. Böhtlingk, O. von: *Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung*. St. Petersburg 1883–86, I, 84–85. (Pw) és Apte, V. S.: *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Revised ed. by Gode, P. K.–Karve, C. G. Poona 1957, 168 (Apte).

²⁶ MW 1152.

²⁷ Jha 1967, 39.

²⁸ Scharfe 1968, 186.

²⁹ Vö. Kutumba Sastry 1999, 118.

A G₂ és az M kéziratban a *pratjantam* helyén álló *vjatjantam* értelmetlen. A határmenti települések adómentességét több körülmény indokolhatja: az ellenséges szomszédoktól való fenyegetettség (Meyer), vagy az a félelem, hogy az elégedetlen alattvalók átmehetnek a szomszédos királyhoz (Kangle). A G és T kézirat *alpa-prána* olvasatát fordítom.

4. „A telepéseknek adjon gabonát, állatot, pénzt és egyebet.”

Stein szerint ha a király szükségét szenvedne, nem tenné ezt.³⁰ Kangle szerint ennek célja a KA 2, 1, 13 alapján a mezőgazdasági jövedelmek emelése. Az állam nincs teljesen csődben, sőt erre a célra még pénz is tud biztosítani.

5. „A gabona egynegyedét, és azt, ami vetőmag és étkezés [céljára elkülönített mennyiség után] tisztán [megmarad], vásárolja fel.”

6. „Ami az erdőben termett és [ami] a védatudós bráhma-nák tulajdona, [azt] kímélje meg.”

7. „Azt is felvásárolhatja támogatás okából.”

8. „Abban az esetben ha ez nem érné el a kívánt eredményt, az államháztartási igazgató emberei (*szamáhartripurusa*) nyáron a földművesekkel [a földet] készítessék elő vetésre.”

Kangle és Ruben szerint a mondat első fele arra az esetre vonatkozna, ha az intézkedések nem hoznának eredményt, és nem kerülne be a szükséges gabona a raktárakba. Szerintem ez nem rendkívüli intézkedés, mert Észak-Indiában sok helyen nyáron végzik el az első szántást a téli rizs vetéséhez.

9. „Miközben [azok] vetés idején a hanyagságból elveszett kétszeresét, mint büntetést bejelentik, készítsenek egy a vetőmag [kiadásáról szóló] okiratot (*bidszalékhjam*).”

Az „azok” az államháztartási igazgató emberei.

10. „Miután a termés megnőtt, akadályozzák meg a zöld (*harita*) vagy az érett [gabona] eltulajdonítását, kivéve azt, amit mint maroknyi zöltséget, vagy gabonát kézzel leszakítanak (*sákakatabhangamusti*) az isteneknek és atyáknak járó áldozat céljára, vagy a tehenek számára.”

11. „A koldusoknak (*bhiksuka*) és a falusi szolgáknak hagyják meg azt, ami a gabonarakás alján [megmaradt].”

A KA II, 24, 30 ugyanígy engedélyezi a tallózást, de ott a védatudós bráhma-nákról és az aszkétákról van szó. Mivel a 6. bekezdés szerint ezek maguk is tulajdonosok, itt a *bhiksuka* koldusokat jelöl, vagy buddhista szerzeteseket. A falusi szolgák pontos funkciója kérdéses, lehet, hogy kisebb tisztségviselők.³¹ A KA 5, 3, 23 szerint évi 500 *pana*

³⁰ Vö. 3. jegyzet.

³¹ Ruben 1967, 132, 134.

fizetést húznak, Cb szerint viszont mosóemberek vagy borbélyok. Ha a viszonylag jól fizetett emberek a koldusokkal együtt gyűjtögethetnek, ez az állam gazdasági csődjét jelzi. A mosóemberek vagy borbélyok viszont a parasztnak végzett munkáért járó illetményüket természetben kapják, úgy, hogy aratáskor megjelennek a termőföldön és a levágott gabonából elviszik a részüket.

12. „Az, aki a saját gabonájából elvesz, nyolcszoros veszteségért járó kárpótlást [fizessen].”

Cs szerint a megművelt saját földön lévő gabonából történő elvételről van szó. Kangle helyesen jegyzi meg, hogy az állam, amely fel van jogosítva arra, hogy egyhatodnál többet vegyen el adóként, ebben az esetben veszteséget szenved.

13. „Az, aki más gabonájából elvesz, a mezőgazdasági termékek esetében szokásos büntetés ötvenszeresét [fizesse], ha ugyanabba a társadalmi csoportba (*varga*) tartozik; a kívülálló [büntetése] azonban halál.”

14. „[Az államháztartási igazgató emberei] a gabonák egynegyed részét, a fagyapot, len, faháncs, gyapot, gyapjú, állati szőrből készült szövet, se-lyem, orvosságok, illatszerek, virágok, gyümölcsök, zöldségek, fa, bam-busz, hús, szárított hús egyhatod részét, az elefántcsont és az állati irha felét vegyék [mint beszolgáltatást].”

15. „Az ezeket engedély nélkül árusító [büntetése] az első száhasza büntetés.”

Azaz az erőszakos cselekményért járó büntetés, ami 48–96 *pana*.³²

16. „Itt végződik a földművesekre vonatkozó kivetés (*pranaja*).”

Meyert követve a *pranaja* terminust 'kivetésnek' fordítom. A szó igen gyakran 'szere-tet, vonzalom, kérelem' jelentésű.³³ Jayaswal 'szeretet-adónak',³⁴ Ghoshal 'kényszer-kölcsönnek' fordítja.³⁵ Jha 'kötelező (önkéntes) adomány', 'kényszerkölcsön' jelentést javasol és hozzáteszi, hogy Rudradáman egy Kr. u. 150 körül született feliratában, amelyet a Szudarsana víztároló építésével kapcsolatban íratott, arra büszke, hogy nem gyötörte az ország népét *pranajával* és egyéb adókkal. A KA-n kívül egy Kr. u. 4. szá-zadi feliratban találkozunk a fogalommal, a Maurják utáni és a Gupta kor törvény-

³² A *pana* ezüstpénz a Maurják idején. A KA 5, 3-ban olvasható fizetési listában például a taná-rok vagy a király kocsihajtója évente 1000 *pana* bérben részesült, azonban a titkos ügynö-kök, akik a fejezetünkben olvasható 'trükkök' végrehajtói, vagy a falusi szolgák csak évi 500-at kerestek.

³³ MW 660.

³⁴ Jayaswal, K. P.: The Arthasastra explains. *Indian Antiquary* 47 (1918), 50.

³⁵ Ghoshal, U. N.: *Contributions to the History of the Hindu Revenue System*. Calcutta 1929, 189.

könyveiben sehol sem.³⁶ Sircar szerint 'szükségállapotbeli adó' vagy 'kötelező (önkéntes) adomány', 'kényszerkölcson'.³⁷

17. „Az arannyal, ezüsttel, gyémántokkal, drágakövekkel, gyöngyökkel, korallal, lovakkal és elefántokkal kereskedők ötvennel adóznak.”

Meyer szerint a nyereség 50%-val, Kangle viszont úgy gondolja, hogy 50 *panával*. Cb és Cs szerint az áruk egyötvened részével. Ez megegyezik a *Mánavadharmasászttra* VII, 130-ban előírt mennyiséggel.

18. „A fonállal, ruhákkal, rézzel, acéllal, sárgarézszel, illatszerekkel, gyógyszerekkel, likőrrel kereskedők negyvennel adóznak.”

19. „A gabonával, gyümölcslelvel (*rasza*) és vassal (*lóha*) kereskedők harminccal adóznak.”

20. „Az üveggel kereskedők és a nagy kézművesek hússzal adóznak.”

Cs szerint nagy kézművesek például az aranyművesek.

21. „A kis kézművesek és az ácsmesterek emberei tízzel adóznak.”

A G, M és T kéziratok *vardhakipósakácsca* olvasatát fogadom el, Meyert követve. Kangle Cb és Cs alapján *bandhakipósakácsca* alakot olvas. Ezt „kurtizánok tartóinak” fordítja, ami nem igazán illik a szövegösszefüggésbe. Vigaszin fordítása *szoderzsáteli pitomnikov* azaz „a faiskolák/tenyésztélek tulajdonosai” jelentéstanilag problematikus. Cs szerint kis kézművesek például az ácsok és a kovácsok.

22. „A fával, bambusszal, kővel, agyaggal, főtt étellel és zöldséggel kereskedők öttenel adóznak.”

23. „A színészek és a szépségükből élő nők a fizetésük felét fizetik.”

Kangle szerint havi fizetésük felét.

24. „A pénzadóra alkalmasakat (*hiranjakaram karmanján*) fizetessék és ne nézzék el ezek semmiféle kihágását.”

A szöveg problematikus. A G₁, T kéziratok olvasata *hiranjakarakarmanján*, a G₂ és M kéziratoké *hiranjakaramakarmanján*. Dátára ez utóbbit fogadja el és Cs-t, valamint Cb-t követve az *akarmanján* kifejezést „azokat, akik nincsenek munkában elmerülve” formában magyarázza, például azok, akik füvet, vagy vizet árulnak. Ezt nem tartom meggyőzőnek. Ezzel szemben Kangle szerint a *karmanja* a munkájukban ügyesekre, eredményesekre vonatkozik (vö. KA 5, 3, 6). Az ügyesség azonban nemcsak a munkavégzésben nyilvánulhat meg, hanem az adófizetés kijátszásában is.

³⁶ Jha 1967, 107–108. A Kr. u. 4. századi adatnál Jha elfelejti megemlíteni, hogy a felirat azon része prákrit nyelvű, amelyben a fogalom *ppanaja* alakban áll.

³⁷ Sircar, D. C.: *Indian Epigraphical Glossary*. Delhi–Varanasi–Patna 1966, 256 (Sircar 1966).

25. „Mert azok eladhatnak [valamit], nem [saját] tulajdonuknak (*apari-grihita*) beállítva.”

Azaz, mint ahogy Kangle megjegyzi, ürügyül azt hozzák fel, hogy az áru nem tartozik hozzájuk és kibújnak az adó megfizetése alól.

26. „Itt végződik a kereskedőkre vonatkozó kivetés.”

27. „A kakas- és disznó[tenyésztő] fél részt, a kisállat[tenyésztő] hatod-részt, a teheneket, bivalyokat, öszvéreket, szamarakat és tevéket [tenyésztő] egytized részt adjon [az állományból].”

28. „A kuplerájosok (*bandhakípósakáh*) a legnagyobb szépségű és fiatal-ságú királyi szolgálónők révén töltsék fel (*szamharéjuh*) a kincstárat.”

A *bandhakípósakáh* szó szerint a 'kurtizánok tenyésztői, gondozói'. A *kósam szamharéjuh* kifejezés másik lehetséges fordítása 'gyűjtsenek kincseket' lehetne.

29. „Itt végződik az állattenyésztőkre (*jónipósaka*) vonatkozó kivetés.”

Mint Meyer szellemesen megjegyzi, az örömlányok haszonállatoknak számítottak. Te-gyük hozzá, hogy a *jónipósaka* kifejezés jelentése 'vulva gondozó', azaz 'kurtizán-tenyésztő'.

30. „Csak egyszer, nem kétszer alkalmazandó a [kivetés].”

31. „Abban az esetben, ha ez nem érne el a kívánt eredményt, az állam-háztartási igazgató jelezze a teendőt és kolduljon (*bhikséta*) a városlakók-tól és a vidéken lakóktól.”

A *bhikséta* szó szerint 'kolduljon' jelentésű, Cs szerint a megszokott *jácséta* helyett áll, valószínűleg ugyanúgy eufémisztikusan.

32. „Akkor felbérelt emberek (*jógapurusa*) először mértéken felül adja-nak.”

A kifejezés a KA 1, 21, 29-ben kifejezetten 'kém' jelentésű, ezért itt lehet, hogy jobb Meyer elképzelése, amennyiben a *jóga* szót 'alkalmazás, felbérelés' jelentésben értel-mezzük. A terminus mindenképpen a kémek egyik fajtájára vonatkozik.

33. „Ezt példának felhasználva kolduljon (*bhikséta*) a király a város-lakóktól és a vidéken lakóktól.”

34. „A csaló tanítványok (*kápátika*) ócsárolják azokat, akik keveset ad-nak.”

A 'csaló tanítványok' a kémek egyik fajtáját jelentik, akik mint a 'rendes tanítványok', állandóan az országot járják.

35. „A gazdagoktól vagyონuk arányában kérjen (*jácséta*) pénzt, vagy a nekik juttatott támogatás szerint.”

36. „Vagy ha ezek saját akaratukból adakoznak, adományozzon nekik a pénzért állást, napernyőt, turbánt, és ékszereket.”

Az interpunkció a 35–36. bekezdésekben nem egyszerű. Sem Meyer, sem Kangle nem kínál teljesen megnyugtató megoldást. Szerintem a *jathópakáram* Kangle-féle értelmezése jobb, mint Meyeré, aki éppen a fordítottjáról beszél, vagyis a gazdagok, a királynak tett korábbi szolgálatukért részesülnének a felsorolt ajándékokban. Egy ilyen szigorú jövedelemszerző politikában azonban csak az aktuálisan, saját akaratukból adakozóknak – akik belátják az állam és a király szorult helyzetét – jár ajándék.

37. „Az eretnekek és közösségek vagyonát, vagy a védatudós bráhmanák által nem élvezett templomi vagyont az ügyintézők hozzák ide, azt mondván, hogy ez egy olyan embernél volt letétben, aki elhunyt vagy akinek a háza leégett.”

Kangle szerint itt azt kell elhitetni, hogy a vagyon is a leégett házban volt, pedig azt titokban a kincstárba vitték. A 'hozzák ide' jelentése 'szállítsák be' a kincstárba.

38. „A templomok felügyelője (*dévatádhjaksza*) az istenek kincseit (*kósam*), amelyek erődökben vagy az országban fellelhetők, mindegyiket külön gyűjtse össze és azután ugyanilyen módon hozza ide.”

A templomok felügyelőjéről sem a KA-ban, sem más forrásban nem esik szó, az itt leírt funkciója törvénytelennek tűnhet. A G és az M kéziratok *csápaharétot* olvasnak, ezt Meyerrel egyetértve „lopja el a király számára” formában lehet fordítani. A *kósam* egyes számú alakot az első mondat esetéhez hasonlóan többes számban ('kincset') fordítom. A mondat második fele nem engedi meg, hogy a szót 'kincstárnak' értelmezzük. A KA 1, 18, 9 szerint egy igazságtalanul kegyvesztett herceg, csak azért, hogy az uralkodót állásából elmozdíthassa, titokban elrabolhatja az eretnek közösségek vagyonát és a templomok vagyonát is, kivéve azokat, amelyeket a védatudós bráhmanák élveznek.

39. „Vagy miután egy templomot, szentélyt, egy szent vagy zarándokhelyet vagy egy csodás jelenséget éjjel produkált, húzzon hasznát a zarándokokból és az ünnepi összejövetelekből.”

40. „Vagy a szentély ligete egyik fájának okán, amely évszakon kívül virágzik és gyümölcsöt hordoz, egy istenség odajöttét hirdesse.”

41. „Vagy szenteknek álcázott [kémek] miután megszellőztették, hogy veszedelem [fenyeget], egy fán lakó, emberáldozatot (*manusjakara*) követelő gonosz szellem [részéről], pénzért végezzenek elhárító szertartásokat, a városlakók és a vidéken lakók számára.”

A *manusjakara* szó szerinti jelentése 'emberadó'.

42. „Vagy egy alagúttal összekötött kútban pénzadomány fejében mutogasson egy meghatározatlanul sok fejű kígyót.”

Cs szerint a kígyó egy 'műkígyó', Kangle szerint pedig az alagút arra szolgál, hogy egy ott rejtőzködő ember azt mozgassa, és azt a látszatot keltse, mintha a kígyó élne.

43. „Vagy egy belsejében üreges kígyó képmásban, szent fa (*csaitja*) hasadékaiban vagy egy hangyaboly nyílásában egy kígyó látványát, [azt a látszatot keltve, hogy] annak öntudatát étellel (*áhára*) megkötötte, muto-gassa azt a hiszékenyeknek.”

Kangle ellenében, aki Cb-t követi, én a G, M, T kéziratokkal és Dátárával összhangban *antascshidrájámot* olvasok: 'belsejében üreges'. A *csaitja* szó 'szent fa' jelentésben jobban illik a szövegösszefüggésbe, mint a Kangle által javasolt gyakoribb 'szentély' jelentés. Cs erőltetett módon értelmezi az *áhára* szót 'mágikus rítusnak', a szó jelentése egyszerűen 'étel', amint azt Kangle is gondolja. A jóllakott kígyó könnyen idomítható.

44. „A nem hiszékenyek szájöblítő vizében és megszentelésre [használt] vizében, miután mérget adagolt, vagy egy halálraíteltet [mérges kígyóval] megmaratott, mondja [azt, hogy az eset] az istenség átka.”

45. „Vagy a varázsjelenségekkel [szembeni] ellenintézkedés [felajánlásával] végezze a kincstár feltöltését (*kóśābhiszamharanam kurját*).”

Ez a mondat megismétlődik a KA 13, 2, 38-ban azon eszközök sorában, amelyeket egy erőd elfoglalása céljából igénybe lehet venni. Itt sokkal inkább valamiféle hókuszpókusztól (Meyer) lehet szó, mintsem a Cs javasolta ellenmérégről.

46. „Vagy magát [vidéki] kereskedőnek (*vaidéhaka*) álcázva [mint egy kereskedő] segédje bőséges áruval kereskedjék.”

A *vaidéhaka* terminus először a KA-ban fordul elő, és olyan kereskedőkre utal, akik szoros kapcsolatban álltak a vidékkel és ennek megfelelően a mezőgazdasági termékfőlöslég értékesítésével foglalkoztak, de KA 2, 36, 6–7 szerint városokban is tevékenykedtek.³⁸ Fordításomban Meyert követem. Cs és Kangle szerint a *prabhūtapanjanté-vászi* jelentése 'sok áruval és segéddel', amely nyelvtanilag ugyan elképzelhető, de a szövegösszefüggés alapján kevésbé szerencsés.

47. „Ha az [a kereskedő] az áruk ára, a [nála elhelyezett] letétek és a kölcsönzés révén [alaposan] meggazdagodott, akkor azt éjjel [a kereskedő-segéd] raboltassa ki.”

Gondot okoz a *panjamúlē locativusi* forma. Meyer *emendatioja* a *panjamúljaniksēpa-parógair* ésszerű, de mivel a kéziratot hagyomány nem erősíti meg, *coniecturális*. Kangle „az áruk ára ellenében” fordítása nem meggyőző. Itt inkább arról lehet szó, hogy a kereskedő kölcsönöz pénzt jó haszonnal.

³⁸ Ritschl, E.–Schetelich, M.: *Studien zum Kautiliya Arthasastra*. Berlin 1973, 229–235.

48. „Ugyanezzel magyarázzák az érmek vizsgálója és az aranyműves [ténykedését].”

Itt is álcázott személyekről, ügynökökről lehet szó. Mint Kangle helyesen megjegyzi, az előbbi vizsgálatra összegyűjti az érmeket, majd ellopja azokat, és ugyanezt teszi az aranyműves az állampolgárok aranyával és ezüstjével.

49. „Vagy az álcázott kereskedő, aki híres az üzleteiről, ünnep alkalmával (*prahavananimittam*) sok arany- és ezüstárut kölcsön és bérelve vegyen magához.”

A *prahavana* Cs szerint 'vidám, étkezéssel egybekötött ünnep', Meyer 'közelgő vallási ünnepnek' fordítja, a pétervári szótár szerint³⁹ a lányok kiházásítási szertartása is lehet. Ez utóbbi tűnik a legvalószínűbbnek, mert ilyen alkalmakkor a család hölgytagjai jól láthatóan viselik az egyébként gondosan őrzött családi ékszereket.

50. „Vagy az ünnepi összejövetelen az összes áruja kirakásával szerezzen sok pénzt és aranyat mint kölcsönt, és minden egyes áru értékét [szedje be].”

51. „Azután mind a kettőt lopassa el éjjel.”

52. „Magukat szenteknek mutató nőkkel szédítesse el az árulókat, majd azokat azon nők házaiban kapja el, és minden vagyonukat koboztassa el.”

53. „Vagy ha az árulók családjában viszály támad, az oda elhelyezett méregadók adjanak be mérget [valamelyiküknek].”

Cs szerint ezek a 'méregadók' például szakácsok lehetnek.

54. „Ezen bűn miatt a többiektől el kell kobozni a vagyonukat.”

55. „Vagy egy halálraítélt hihető ürüggyel kérjen az árulótól árut, letétbe helyezett pénzt, kölcsönpénzt vagy örökséget.”

56. „Az árulót azzal a szóval, hogy az az ő rabszolgája; annak a feleségét, menyét, lányát pedig azzal a szóval, hogy ő az ő rabszolganője vagy felesége magáévá teheti.”

57. „Azt amint az áruló házának kapuja előtt fekszik, vagy máshol tartózkodik ölje meg egy bérgyilkos és ezt mondja: 'Megölték ezt a vagyonra vágyakozót'.”

A ház előtti fekvés, a *dharná*, a lelkiismeretre hatás fontos eszköze ma is Indiában. Meyer *arihakāmukah emendatio*ját Kangle és Dátára is elfogadja. A G, M, T kéziratok *ittham kāmukah* olvasata értelmezhetetlen.

58. „Ezen bűn miatt a többiektől el kell kobozni a vagyonukat.”

³⁹ Pw IV, 169.

59. „Vagy egy magát szentnek álcázó miután az árulót mágikus tudományokkal (*dzsambhakavidjá*)⁴⁰ megszedítette mondja ezt [neki]: 'Ismerem, amely ki nem merülő pénzre szolgáló, a király kapuját kinyitó, a nők szívét elnyerő, az ellenséget megbetegítő, a hosszú életet [biztosító] és a fiúgyermeket [ajándékozó] mágikus rítust (*karma*).’”

A mondat hat tantrikus mágus rítusra (*satkarma*) utal, Cs mindezt helyesen *májavidjá*-nak 'a mágia tudományának' értelmezi.

60. „Ha beleegyezik, akkor mutattasson be vele egy halottégető helyen (*csaitjasztháné*) éjjel bőséges likőr, hús és illatszer áldozatot.”

A *csaitjasztháné* értelmezésénél Cs-t követem. A Meyer javasolta 'szent fánál' vagy a Kangle nál olvasható 'szentélyben' nem pontos. Az összetétel leginkább 'temetkezési hely' azaz 'halottégető hely' jelentésben illik ebbe a tantrikus szövegösszefüggésbe.⁴¹

61. „És onnan ahol előzőleg egy hamis pénzérmét (*kútarúpa*) ázott el és egy holttest egy tagját, ahol egy gyermekholttest lenne elhelyezve, mutassa meg annak a pénzt, és ezt mondja: 'Ez nagyon kevés’.”

Meyer *kútarúpa emendatio*ját, amelyet ugyan nem igazol a szöveg hagyomány, el kell fogadni, mert e nélkül nem értelmezhetők a következő mondatok. Az *ékarúpam* 'egyetlen pénzérmé' olvasat mellett szólhatna az „ez nagyon kevés” félmondat, ez viszont gondot okozna a szóban forgó következő mondatok értelmezésében. A holttest testrészeire és egy gyermekholttestre a mágikus cselekedet végrehajtásához van szükség.⁴²

62. „[Tegye hozzá:] 'a sok pénz elnyeréséért holnap ismét áldozatot kell bemutatni, ezért te magad vásárolj ezért a pénzért holnap sok, áldozathoz szükséges kelléket.’”

Itt a gyermekholttest mellett található pénzérméről van szó.

63. „Azt, amikor azzal a pénzzel a szükséges kellékeket vásárolja, tartóztassa le.”

Mint Kangle jogosan megjegyzi a letartóztatásnak két oka van: a hamis pénzérmé, és az a tény, hogy fekete mágiához szükséges dolgokat kíván ezért vásárolni. A fekete mágia üzése a KA 4, 4, 14–16 szerint büntény.

⁴⁰ *Dzsambhaka* – 'elnyelő, elpusztító'; egy gonosz szellem, aki a *májá* – 'mágia' mestere. Vö. Goudriaan, T.: *Maya Divine and Human*. Delhi–Varanasi–Patna 1978, 378. Kangleval együtt elfogadjuk Meyer *emendatio*ját és *aksajahiranjam*ot olvasunk, ami lehet a *karma* jelzője, a G, T, M kéziratokban *arajam hiranjam* található, amit Dátára is átvett.

⁴¹ Vö. *A hulladémon huszonöt meséje*. Szanszkritből fordította Vekerdi J. Budapest 1963, 177–178.

⁴² Lásd ugyanott.

64. „Vagy [azáltal, hogy] egy magát anyának álcázó [ezt mondja:] 'Te megölted a fiamat!' [az áruló] előnytelenül ábrázolt (*avarúpitah*) lehet.”

Az interpretációnál Cs-t és Kangle követem. Meyer fordításában egy *avarúpitá* alakot vett alapul, de az utólagos jegyzeteiben ő is belátja, hogy az *avarúpitah* a megfelelő olvasat. A gyermek – Kangle szerint – a mágikus szertartás áldozata.

65. „Vagy amint ez jól 'bejött', annak [az árulónak] éjjeli mágikus cselekedetekor vagy miután erdei szórakozása megkezdődött, a gyilkosok egy halálraítéltet megölve [a holttestet] titokban vigyék [oda az áldozathoz].”

Kangle joggal hagyja ki a *vanajágét*, ami nyilvánvalóan *dittographia* a *rátrijágé* után, ezért Dátára is kihagyta. Meyer és Kangle ennek ellenére fordítja. A holttest megint jó ürügy arra, hogy az árulót megvádolhassák. Nem hallgatható el, hogy a *szamsziddham* és az *abhitjaktam* egymás mellé helyezése, azaz Kangle elképzelése, a két szó mondatbeli helyzete miatt nem problémamentes. Meyer több szellemes elgondolást ajánl jegyzetében, többek között azt, hogy a *szamsziddham* egyszerűen 'ügyesen' jelentésű *ad-verbium*, illetve, hogy az *évam szamsziddham* jelentése 'amint ez jól állt', vagy 'amint ez jó benyomást tett'. A G₁, T kéziratok *rátrijógé* olvasatát 'az éj beálltakor' a szöveg egyik kiadója vagy fordítója sem fogadja el, pedig ez szintén jelentősen módosíthatná az értelmezést. Akkor ugyanis nem kellene ragaszkodni a mágikus cselekedethez, mivel a *jága* nem tantrikus terminus, és a szöveg egyszerűen az 'éj beállta után' az erdőben/parkban szórakozó 'áruló' kelepcebe csalásáról szólna, de ez kevésbé valószínű.

66. „Vagy magát az áruló szolgájának álcázva, a fizetés pénzébe csúsz-tasson be hamis pénzérmét (*kútarúpa*), és [ezt] mutassa meg [az embereknek].”

67. „Vagy magát munkásnak álcázva [az áruló] házában munkát végezve egy betörő vagy hamis pénzgyártó szerszámát csempéssze be, vagy magát orvosnak álcázva, orvosság ürügyén, mérget.”

Meyer *garamagadápadeséna emendatio*ja a kéziratokban és a kommentárookban fellelhető olvasatokhoz képest helytálló, és Kangle is elfogadja. Dátára a G, M, T kéziratok *gadamagadápadeséna* olvasatához ragaszkodik, de ezt sem Cb, sem Cs nem erősíti meg, ráadásul ez nehezen értelmezhető.

68. „Vagy az árulóhoz közelálló titkos ügynök (*szattri*) egy [általa] be-csempésztett koronázási tárgyat és egy ellenségtől [származó] levelet (*sá-szana*) egy csaló tanítvány száján keresztül tegyen ismertté, és mondja meg az okot.”

Cs szerint a *szattri* lehet egy rokon is. Kangle szerint a koronázási tárgy az ellenség megkoronázására szolgálna, Meyer viszont úgy véli, hogy ő maga tör a királyi hatalomra és az ellenség zsoldjában áll. Ez utóbbi valószínűbbnek látszik. Ezt a felfogást

támogatja az is, hogy a *sászana* semmiképpen sem egyszerű levél, hanem sokkal inkább 'parancs', 'kiváltságlevél', 'királyi okirat' vagy 'királyi rendelet'.⁴³

69. „Így járjon el az árulók és törvénytelenek (*adhármikésu*) esetében, mások esetében viszont ne.”

Az *adhármika* kifejezést Meyer 'istentelen', Kangle 'becstelen', 'bűnös' értelemben fordítja, ismeretes a szónak egy 'kötelességüket nem teljesítő' jelentése is.⁴⁴

70. „[A király] mint kertből szedje az egymás után érett (*pakva*) gyümölcsöt a királyságból. Önmaga elpusztítása (*átmacshéda*) félelméből, kerülje a lázadást/a testnedvek zavarát (*kópa*)⁴⁵ okozó éretlenséget.”

A G, M, T kéziratok *átmacshéda* olvasata értelmetlen, a helyes *átmacshéda* formát Cb olvassa. Cs szerint a gyümölcs az áruló/bűnös emberek tulajdona.

Az elmondottak alapján könnyen belátható, hogy a fejezet szövege helyenként filológiaiailag meglehetősen problematikus, tartalmát tekintve pedig ugyancsak heterogén. A korábbi véleményekkel ellentétben ezért én nem keresek benne semmiféle egységes koncepciót, ehelyett inkább azt tartom célravezetőnek, ha minél részletesebben sikerül feltárni az egyes összefüggő gondolatsorokat.

Véleményem szerint az első harminc bekezdés némi megszorítással egy egységes koncepció körül íródott. A vitatott első mondat és a *pranaja* fogalom azt látszanak sugallni, hogy rendkívüli adózásról lehet szó. Ez elképzelhető, de a fentebb ismertetett problémák miatt kétségszorosra tehető. A rendkívüli adótételek bevezetésének pontos oka ismeretlen. Meyer és Kangle valamiféle háborús időszakra gondolnak, de ez nem több mint sejtés, amit a szöveg nem igazol. Jha elképzelése sem több mint szellemes hipotézis, ugyanis az itt leírtaknak a Maurjákra vonatkoztatása szövegtörténeti nehézségekbe ütközik. Arra viszont érdemes röviden kitérni, hogy az első harminc bekezdésben foglaltak mennyire szigorú adózást tükröznek. Például a 13–20. bekezdésekben szereplő adóarányok nem értelmezhetők egyértelműen. A szükségállapotot sejtető szövegrészek közül a 11. bekezdés éppen a falusi szolgák fogalma körüli bizonytalanság miatt igényel további vizsgálatokat. Steinrel egyetértve, a 3. bekezdésben foglaltakat

⁴³ Sircar 1966, 304.

⁴⁴ Pw I, 32.

⁴⁵ A *kópa* különböző okairól a KA-ban vö. Ritschl, E.: Pratikopa, janapadakopa – Formen sozialer und politischer Auseinandersetzungen in der altindischen Gesellschaft. In: *Sanskrit and World Culture. Proceedings of the Fourth World Sanskrit Conference of the IASS. Weimar May 23-30, 1979*. Ed. by W. Morgenroth. Berlin 1986, 57–61. A taxilai lázadásról, amelyet a miniszterek túlkapásai váltottak ki Asóka idején az *Asókavadána* című szanszkrit szöveg tudósít. Erről és a koraközépkori lázadásokról vö. Szerebrjakov, I. D.: Nekotorie literaturnie szvidetel'sztva o narodnue dvizsenijah v Indii do XII veka n. é. In: *Szanszkrit i drevneindijszkaja kul'tura II*. Red. G. M. Bongard-Levin–P. A. Grincer–T. J. Elizarenkova. Moskva 1979, 138–143. A *kópa* másik jelentése 'a testnedvek zavara' (Apte 582).

semmiképpen nem vonatkoztatnám szükségállapotbeli viszonyokra. A 8. bekezdésben olvasható 'abban az esetben, ha ez nem érne el a kívánt eredményt' kifejezés, amely éppen abban a 31. bekezdésben fordul ismét elő, ahol a 'rendszeresnek' nevezhető adóztatási módokról a szokatlan, ötletszerű, sőt erkölcstelen módszerekre terelődik a szó, ugyanakkor rendkívüli helyzetre céloz, és a sort még folytathatnám.

A 32–51. bekezdésekben a hiszékenység és a babona vámszedőinek a szanszkrit irodalom remekműveiből jól ismert módszereire ismerhetünk rá. Elgondolkodtató azonban, hogy ez utóbbi szövegek az olvasóban kevés szánalmat keltenek az 'áldozatok' iránt, annál inkább úgy érezhetjük, hogy ők valamennyire vétkesek, és pórul járásuk akár mulatságos is lehet.⁴⁶ Ennek fényében erkölcsi szempontból én enyhébben ítélem meg Kautilját, és a nyilvánvalóan csapongó fantáziával felsorolt trükköket részben olyan irodalmi fogásnak tartom, amely mindig tetszésre talált az indiai közvéleményben.

Az 52–69. bekezdések az úgynevezett *dúsjákra* vonatkoznak. A fogalmat Meyerrel és Kangleval egyetértésben 'árulónak' fordítom. Egészen pontosan olyan emberekről van szó, akik vagyonuk vagy tiszttségük révén fontos helyet töltenek be a társadalomban,⁴⁷ ugyanakkor vagyonuk és politikai, hatalmi ambícióik révén a királyra veszélyt jelentenek, ennél fogva nem csupán keményen adóztatandók, mint az első 30 bekezdésben szereplők, hanem mint Cs mondja: megérdemlik, hogy tönkretegyék őket. A *dújsa* szó elsődleges jelentése, a 'tönkreteendő' éppen ezt fejezi ki.

A 69. bekezdés még inkább megerősítheti azt a felfogásunkat, hogy ezek az erkölcsileg kifogásolható eszközök kifejezetten az árulókkal és a törvénytelen elemekkel szemben alkalmazhatók. Formálisan ez is az irodalomból jól ismert megoldás. A szerző miután elkápráztatja az olvasót fantáziadús, meghökkentő ötleteivel, mintegy a közvélemény megnyugtatására kijelenti, hogy mindezek a jók, az igazak javára, sőt kifejezetten didaktikus céllal kerültek a szövegbe.⁴⁸

A fejezet vizsgálata mint esettanulmány tanulságos a KA egészének, mint történeti forrásnak az értékelése szempontjából. A felmerült részletkérdések tisztázása a jövő komplex kutatásának a feladata.

⁴⁶ Vö. Dandin: *A tíz herceg története*. Ford. Wojtilla Gy. Budapest 1998, 22–23, 69, 115–116, stb. (Dandin). Kséméndra satírikus tanítókölteményének, a *Szamazamátrikának* a 2. fejezete egy hírneves kurtizánról, a hiszékenyek vámszedőjéről fest szórakoztató képet. A szöveg kiadása: *Samayamatrka of mahakavi Ksemendra*. Ed. by R. S. Tripathi. Varanasi 1967.

⁴⁷ Vö. Dandin 137.

⁴⁸ Vö. Dámódaragupta: *A kerítőnő tanítása*. Ford. Wojtilla, Gy. Budapest 1988, 259–261, ahol a szerző élénk fantáziával ábrázolja azt, hogy miként csábítja el Mandzsariká kurtizán Szamarabhata királyfit, majd kijelenti, hogy: „ki ezt a költemény hallja, azt a mű tanulsága megóvjá attól, hogy a viták, kurtizánok, csirkefogók és kerítőnők becsapják, kiforgassák.” Hasonlóképpen Kséméndra utolsó versének végén azt olvassuk, hogy a mű a „jó párt védelmére” íródott.

GYULA WOJILLA

Arthashastra 5, 2: Ways of interpretation

Book 5, chapter 2 of the *Arthashastra* of Kautilya has been a subject of heavy debates since the appearance of the text in 1909. A considerably number of specialist take it as a fine example of extraordinary taxation introduced under emergency. Others regard the contents of the chapter as a form of ordinary taxation. The present paper provides a systematic treatment of the text. It was found that the text is problematic at places and does not purport any homogenous concept. Instead of it the chapter contains normative recommendations. The first thirty sections form a coherent part in the chapter. They deal with the filling up the treasury which is not a depleted one as Prof. R. P. Kangle thinks. Sections 32–51 raise ideas which have been regarded as immoral and tricky. Here Kautilya writes in the manner of the authors of satirical literature in Sanskrit. Magic and superstitions are never-failing means of taking money from people. The victims of harsh measures depicted in sections 52–69 are „treasonable persons” (*dus-hyas*) who may deserve for these severe measures.

Tartalom

BÁSTI ÁGNES	
<i>A sálá az Atharva-védában (Megjegyzések és felvetések)</i>	3
FELFÖLDI SZABOLCS	
Stein Aurél és a belső-ázsiai kharos̥ṭhī dokumentumok	19
HOFFMANN ZSUZSANNA	
Cicero az <i>augurium</i> ról	43
SZÉKELY MELINDA	
Taprobané, a gyöngysziget	57
ULLRICH BALÁZS	
A mágia és a hatalom összeütközése I. Valentinianus idején	75
WOJTILLA GYULA	
<i>Arthasásztra</i> 5, 2: interpretációs lehetőségek	95

Summaries

ÁGNES BÁSTI	
<i>Sálá</i> in the <i>Atharva-veda</i> (Remarks and Suggestions)	17
SZABOLCS FELFÖLDI	
Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents	41
ZSUZSANNA HOFFMANN	
Cicero on the <i>Augurium</i>	55
MELINDA SZÉKELY	
Taprobane, the Isle of Pearls	74
BALÁZS ULLRICH	
The Conflict between Magic and Power under Valentinian I	93
GYULA WOJTILLA	
<i>Arthashastra</i> 5, 2: Ways of Interpretation	110